

T.C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KLASİK TEFSİRLERDE HZ. SÜLEYMAN'IN
HAYVANLARLA MUHAVERESİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Cavit HONDI

Danışman:
Doç. Dr. Mehmet Taha BOYALIK

İSTANBUL
2021

T.C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KLASİK TEFSİRLERDE HZ. SÜLEYMAN'IN
HAYVANLARLA MUHAVERESİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Cavit HONDI

Danışman:
Doç. Dr. Mehmet Taha BOYALIK

İSTANBUL
2021

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı'nda 020118YL06 numaralı Cavit HONDI'nın hazırladığı “*Klasik Tefsirlerde Hz. Süleyman'ın Hayvanlarla Muhaveresi*” konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 09/07/2021 günü 11:00-12:30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oy birliği ile karar verilmiştir.

Doç. Dr. Mehmet Taha BOYALIK
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Bşk.)

Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TURHAN
Burdur Mehmet Akif Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Cavit HONDI

09.07.2021

ÖZ

Tefsir literatürünün önemli bir kısmını oluşturan peygamber kıssalarından bir tanesi de Hz. Süleyman kıssasıdır. Bu tezde, klasik tefsirler bağlamında Neml sûresinde geçen Hz. Süleyman kıssasının hayvanlarla muhavere kısmı ele alınmaktadır. Öncelikle tezin birinci bölümünde Hz. Süleyman kıssasının Kur'an'da nasıl ele alındığı ve hangi bağlamlarda aktarıldığı incelenmekte ve farklı sûrelerde yer alan Hz. Süleyman kıssasının ihtiva ettiği tüm konular klasik tefsirler nazarından ayrıntıya çok girilmeden aktarılmaktadır. Tezin ana kısmını oluşturan ikinci bölümde ise Hz. Süleyman'ın hayvanlarla muhaveresinin nasıl yorumlandığına dair ilk tefsir olarak nitelenen Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *Tefsîr-i Kebîr* isimli tefsirinden İsmâil Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Rûhu'l-Beyân* adlı tefsirine kadar belirlenen yaklaşık otuz klasik tefsir tarihsel sırayla birbirleriyle mukayeseli olarak incelenmektedir. Söz konusu hayvanlarla muhavere üzerinden klasik tefsirlerde tarihi süreç içerisinde rivayet malzemesi, yorum ve görüş bakımından oluşan paralellikler ve farklılıklar ve tefsir metodundaki kırılmalar ortaya çıkarılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Klasik tefsir, Tefsir metodu, Hz. Süleyman, Kıssa, Rivayet.

ABSTRACT

The Parable of Prophet Solomon is one of the prophet parables which make most important part of the literature of the Tafsîr. In this thesis, the section which consists of conversation with animals from parable of Prophet Solomon in the Surah an-Naml is covered in the context of classical Tafsîrs. Firstly, in the first part of the thesis, it is examined that how the parable of Prophet Solomon is covered in the Quran and in what contexts it is narrated, and also the topics related to the parables of Prophet Solomon mentioned in the different Surahs are covered specifically in the light of classical Tafsîrs. When it comes to second part, which is a main part of this thesis, from the Muqatil ibn Solomon's (d. 150/767) al-Tafsîr al-Kabîr, which is attributed as first Tafsîr to show the way of interpretation of Prophet Solomon's conversation with animals, to Ismail Haqqi Bursevi's (d. 1137/1725) Rûh al-Bayân and approximately more thirty classical Tafsîrs like these are comparatively examined with each other in historical order. Through the aforementioned conversation with animals, the narrative stuff in the historical process, the parallel and differences caused by interpretations and opinions, and gaps in the methods of Tafsîr are brought out from the classical Tafsîrs.

Key Words: Tafsîr, Classical Tafsîr, Tafsîr's Method, Prophet Solomon, Parable, Narrative.

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerîm tarih boyunca çeşitli açılardan sayısız ilmi çalışmaya konu olmuştur. Bunların önemli bir kısmını da Kur'an kıssaları üzerine yapılan çalışmalar teşkil eder. Hz. Süleyman kıssası üzerine de gerek Kitab-ı Mukaddes ile karşılaştırmalı olarak gerekse farklı disiplin ve bilimler açısından çok sayıda çalışma yapılmıştır. Ne var ki Hz. Süleyman kıssasının tarihi süreç içerisinde klasik tefsirlerde nasıl yorumlandığı ve bu yorumlamanın geçirdiği dönüşümleri gösteren bir çalışma bulunmamaktadır. Bu sebepten bu kıssanın klasik tefsirlerdeki değişim ve dönüşüm seyrini incelemek önem arz etmektedir. Bu konudaki açığı bir nebze olsun kapatmayı hedefleyen bu tezde, Hz. Süleyman'ın hayvanlarla muhaveresi üzerinden klasik tefsirlerde tarihi süreç içerisinde rivayet malzemesi, yorum ve görüş bakımından oluşan paralellikler ve farklılıkların ve yöntemsel dönüşüm ve kırılmaların ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

Bu çalışma klasik tefsirleri tanıma ve Hz. Süleyman'ın hayvanlarla muhaveresi üzerinden tefsir geleneğindeki farklılıkları görme açısından bana önemli katkılarda bulundu. Bununla birlikte hayvanlarla muhavere özelinde yaklaşık otuz klasik tefsiri rivayet malzemesi, yorumlar, görüşler, tartışılan meseleler ve yöntem açısından incelemek ve bunu yaparken de klasik tefsirleri sürekli birbiriyle kıyaslamak oldukça meşakkatliydi. Her bir rivayetin veya meselenin ilk olarak hangi tefsirde geçtiği ve tarihi seyirde hangi tefsirlere girdiği ve buralarda nasıl aktarıldığı gibi zorlu bir okumayı gerektiren bu çalışma, bütün zorluklarına rağmen oldukça geliştirici ve ufuk açıcı oldu.

Bu tezi planlama ve yazım aşamasında hem içerik hem de üslup açısından çok değerli yönlendirmeleriyle katkıda bulunan tez danışmanım Doç. Dr. Mehmet Taha BOYALIK'a teşekkür ederim. Aynı zamanda jüriye girip öneride bulundukları için Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TURHAN ve Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ'ye de teşekkürlerimi sunarım. Son olarak tez yazım sürecinde manevi desteklerini hiç esirgemeyen değerli eşime ve anne babama çok müteşekkirim. Bu çalışmanın bereketli olmasını Rabbimden niyaz ederim.

Cavit HONDI
02.06.2021

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
BEYAN	iii
ÖZ.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
1. Konu ve Yöntem.....	1
2. Literatür Değerlendirmesi.....	3
BİRİNCİ BÖLÜM: KUR'AN'DA HZ. SÜLEYMAN KISSASI	6
1. Bakara Sûresi: Hz. Süleyman'a Atılan İftira	7
2. Enbiyâ Sûresi: Davaya Hakemlik Meselesi ve Bahşedilen Nimetler	8
3. Neml Sûresi	10
3.1. Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman'a Verilen Nimetler	10
3.2. Karınca ve Hüdhdüd ile Muhavere	14
3.3. Hz. Süleyman ve Sebe' Kraliçesi Belkıs	17
4. Sebe' Sûresi: Bahşedilen Nimetler ve Vefatı	27
5. Sâd Sûresi:	29
5.1. Hz. Süleyman'a Sunulan Atlar	29
5.2. Hz. Süleyman'ın İmtihanı ve Tahtına Bırakılan Ceset	30
5.3. Hz. Süleyman'ın Duası ve Duasının Karşılığında Verilenler	32
İKİNCİ BÖLÜM: KLASİK TEFSİRLERDE HAYVANLARLA MUHAVERE.....	33
1. Hz. Süleyman ve Karınca	34
1.1. Tedvin Dönemi	34
1.2. Gelişim Dönemi	38
1.3. Tekâmül Dönemi	50
2. Hz. Süleyman ve Hüdhdüd	73

2.1. Tedvin Dönemi	74
2.2. Gelişim Dönemi	89
2.3. Tekâmül Dönemi	110
SONUÇ	129
KAYNAKLAR.....	136
ÖZGEÇMİŞ	141



KISALTMALAR

bkz.	bakınız
t.y.	basım tarihi yok
y.y.	basım yeri yok
thk.	tahkik eden
çev.	çeviren
ed.	editör
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
vb.	ve benzeri
s.	sayfa
ö.	ölüm tarihi
h.	hicrî
m.	mîlâdî

GİRİŞ

1. Konu ve Yöntem

Kur'ân-ı Kerîm mesajını iletmek için etkili bir yöntem olan kıssa anlatımını oldukça fazla kullanmıştır. Bunun neticesinde kıssalar, Kur'ân-ı Kerîm'de önemli bir yer teşkil etmiştir. Kur'an'daki kıssalar, geçmişte var olan şahsiyet ve kavimlerle ilgili olmakla birlikte daha çok peygamber kıssalarıdır. Kur'an'da yer alan peygamber kıssalarının, bir sûrede baştan sona bir bütün olarak tarihi bir olay anlatır gibi olayın geçtiği yer, zaman ve olayda baş gösteren kişilerin isimleri gibi ayrıntıya yer vererek aktarılması söz konusu değildir. Kur'ân-ı Kerîm'de tüm peygamber kıssaları (Hz. Yusuf kıssası hariç) farklı sûre ve âyetlerde, parça parça ve ayrıntıya çok girmeden Kur'an'ın mesajına ve amacına uygun bir üslupla peygamber hayatlarından insanlık için ibret ve örnekler barındıran olay ve anekdotlara yer vermek sûretiyle işlenmiştir.

Bu tezin konusu olan Hz. Süleyman kıssası da Kur'ân-ı Kerîm'de birçok sûre ve âyette geçmektedir. Kur'an'da yedi farklı sûrede Hz. Süleyman'dan bahsedilmektedir. Mushaf tertibine göre ilk olarak Bakara sûresinin yüz ikinci âyetinde Hz. Süleyman'a atılan iftiradan bahsedilmektedir. Bakara sûresinden sonra ikinci ve üçüncü olarak Nisâ ve En'âm sûrelerinde diğer peygamberlerle birlikte Hz. Süleyman'ın sadece ismi zikredilmektedir. Dördüncü olarak Enbiyâ sûresinde yer alan beş âyette; ilk olarak, ekin tarlasıyla ilgili bir davada Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman'ın hüküm vermesi ve sonrasında Hz. Dâvûd'a, Hz. Süleyman'a ve her ikisine verilen nimetler anlatılmaktadır. Beşinci olarak Neml sûresinin on beşinci âyetinden kırk beşinci âyetine kadar tam otuz âyet Hz. Süleyman'dan bahsetmektedir. Bu sûrede ilk olarak Enbiyâ sûresinde de bir kısmının geçtiği Hz. Süleyman ve Hz. Dâvûd'a verilen nimetlerden bahsedilmektedir. Sonrasında çalışmamızın ana kısmı olan ikinci bölümde mercek altına alacağımız Hz. Süleyman'ın hayvanlarla muhaveresi işlenmektedir. Bu hayvanlardan kasıt, sûreye ismini veren karınca (*neml*) ile Hz. Süleyman'ın emrindeki Hüdhdüd kuşudur. Son olarak da sûrede Hz. Süleyman ve Sebe' kraliçesi Belkıs arasında cereyan eden hadiseler aktarılmaktadır. Altıncı olarak Sebe' sûresindeki üç âyette Hz. Süleyman'a verilen nimetlerden, Hz. Süleyman'ın ölümünden ve onun ölümü üzerinden cinlerin gaybı bilmediğinden bahsedilmektedir. Yedinci olarak ise Sâd sûresinde Hz. Süleyman'a sunulan

atlardan, Hz. Süleyman'ın imtihan olmasından ve tahtına bırakılan ceset olayından bahsedilmektedir. Bunlarla birlikte sûrede Hz. Süleyman'ın duası ve bunun neticesinde ona lütfedilen nimetler de anlatılmaktadır.

Bu tezin birinci bölümünde Hz. Süleyman kıssasının Kur'an'da nasıl ele alındığı ve hangi bağlamlarda aktarıldığı incelenecek ve farklı sûrelerde yer alan Hz. Süleyman kıssasının ihtiva ettiği yukarıda zikredilen tüm bu konular klasik tefsirler nazarından ayrıntıya girilmeden açıklanmaya çalışılacaktır. Bununla birlikte gerekli yerlerde Kitab-ı Mukaddes ile klasik tefsirler arasında karşılaştırmalar da yapılacaktır.

İkinci bölümde ise Neml sûresinin on sekiz ile yirmi dördüncü âyetleri arasında geçen Hz. Süleyman'ın hayvanlarla muhaveresi üzerinden klasik tefsirler belirlenen dönemlere göre tarihsel sırayla birbirleriyle mukayeseli olarak incelenecektir. Klasik tefsirler; tefsirde tedvin, gelişim ve tekâmül dönemi şeklinde bir gruplandırmaya tabi tutularak bu dönemlendirme üzerinden incelenecektir. İlk olarak Hz. Süleyman ve karınca arasında geçen muhavere ve ardından Hz. Süleyman ve Hüdhüd kuşu arasında geçen muhavere ele alınacaktır. Bu âyetlerle ilgili klasik tefsirlerde aktarılan yorum, görüş ve rivayetle birlikte değinilen fikhî, kelâmî, işârî, ahlakî ve dilsel tüm meseleler üzerinde durulacaktır. Hz. Süleyman ile karıncanın muhaveresinin yer aldığı Neml sûresinin on sekiz ve on dokuzuncu âyetleriyle ilgili klasik tefsirlerde rivayet malzemesi, yorum, görüş, farklı meselelerdeki çıkarımların yoğun olduğu; karınca, karınca vadisi, Hz. Süleyman ve ordusu, karıncanın sözü ve Hz. Süleyman'ın gülümsemesi gibi konular ağırlıklı olarak işlenecektir. Hz. Süleyman ile Hüdhüd kuşunun muhaveresinin yer aldığı Neml sûresinin yirmi ile yirmi dördüncü âyetleriyle ilgili ise yine klasik tefsirlerde değinilen her detay aktarılmaya çalışılmakla birlikte ağırlıklı olarak Hüdhüd, Hz. Süleyman'ın Hüdhüd'ü sorması, Hz. Süleyman'ın Hüdhüd'ü nasıl cezalandıracağı, Hüdhüd'ün getirdiği haber, Sebe', Sebe' kraliçesi gibi konular üzerinde durulacaktır.

Böylece hayvanlarla muhavere özelinde klasik tefsirler arasında tarihi süreç içerisinde rivayet malzemesi, yorum ve görüş bakımından oluşan paralellikler ve farklılıklar ve tefsir metodundaki dönüşüm ve kırılmalar ortaya çıkarılacaktır. Bununla birlikte klasik tefsirlerde yer alan söz konusu muhavereye dair tüm rivayet malzemesinin üzerinde durularak tarihi süreçte hangi rivayetlerin hangi tefsirlerde kullanıldığı, rivayetlerin hangi râviler tarafından aktarıldığı, aktarılış biçimleri, kaynakları ve türleri gibi birçok açıdan sıkı bir incelemeye tabi

tutulacaktır. Tüm bu incelemeler üzerinden de yine klasik tefsirler arasındaki paralellikler ve farklılıklara dikkat çekilecektir.

2. Literatür Değerlendirmesi

Tezin birinci bölümünde Kur'an'da Hz. Süleyman kıssasının nasıl ele alındığına dair birincil kaynak olarak klasik tefsir literatürü kullanılacaktır. İkinci bölümde ise Hz. Süleyman'ın hayvanlarla muhaveresi özelinde klasik tefsirlerde tarihi süreç içerisinde rivayet malzemesi, yorum ve görüş bakımından oluşan paralellikler ve farklılıklar ve tefsir metodundaki dönüşüm ve kırılmaları ortaya çıkarmak adına hicri birinci asırdan onuncu asra kadar oluşmuş klasik tefsir literatürü içinden kendi döneminin farklı özelliklerini görmeye ve tarihi süreçte tefsire olan farklı yaklaşımları kavramaya olanak sağlayan belli başlı klasik tefsirler dönemlere ayrılarak incelenecektir.

Bu bölüm için seçilmiş ve incelenecek olan klasik tefsirler sırasıyla şu şekildedir: Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *Tefsîr-i Kebîr*, Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) *Tefsîru's-Sevrî*, Yahyâ b. Sellâm'a (ö. 200/815) ait olduğu bilinen *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Me'âni'l-Kur'ân*, Ebû Ubeyde'nin (ö. 209/824) *Mecâzü'l-Kur'ân*, İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, İbn Ebû Hâtim'in (ö. 327/938) ise *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, İmam Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Tefsîru'l Kur'an*, Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Hakâiku't-tefsîr*, Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, Mâverdî'nin (ö. 450/1058) *en-Nüket ve'l-'uyûn*, Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *Letâifü'l-işârât*, Vâhidî'nin (ö. 468/1076) en hacimli tefsiri *el-Basît fî tefsîri'l-Kur'ân*, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) *Ahkâmü'l-Kur'ân*, Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597) *Zadü'l-Mesir*, Fahreddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-ğayb*, İmam Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, Kadı Beyzâvî'nin (ö. 691/1291) *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, Ebû'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vil*, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye (ö. 638/1240) nispet edilen fakat aslında tasavvufî açıdan Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin en büyük takipçilerinden olan mutasavvıf Abdürrezzâk el-Kâşânî'ye (ö. 736/1335) ait olan *Tefsir-i Kebir/Te'vîlât*, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) *Bedâi'ut-Tefsir*, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim*, Ebussuûd'un (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ*

mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm ve İsmâil Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Rûhu'l-Beyân* isimli tefsiridir. Bunların yanında klasik tefsirleri ve rivayet malzemesinin kaynaklarını incelemede yardımcı olacak olarak klasik tefsirler üzerine yazılmış literatür, hadis literatürü ve Kitab-ı Mukaddes gibi ikincil literatüre de başvurulacaktır.

Tezin konusu üzerine yapılan çalışmalara gelince, araştırıldığı kadarıyla klasik tefsirlerdeki farklılıkları ve tarihi süreç içerisinde tefsir metodundaki dönüşüm ve kırılmaları merkeze alarak Hz. Süleyman kıssasını daha özelde kıssanın hayvanlarla muhavere bölümünü inceleyen müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Bununla birlikte Hz. Süleyman ve kıssası üzerine birçok akademik çalışma, makale ve tez kaleme alınmıştır. Bu akademik yazıların her biri farklı bir açıdan Hz. Süleyman ve kıssasını ele alarak incelemiştir. Bu konudaki yazılan tez ve makalelere bakıldığında genel olarak üç ana tema üzerinde yoğunlaştığı görülmüştür. Birincisi, Hz. Süleyman'ın kendisine veya yaşadığı bir olaya odaklanan ve Kur'an-ı Kerim'deki Hz. Süleyman ile Kitab-ı Mukaddes'deki Kral Süleyman'ı karşılaştırmalı olarak sunan çalışmalardır. Bu tür akademik çalışmalara şu başlıklı tez ve makaleleri örnek vermek mümkündür: *Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim Çerçevesinde Hz.Süleyman*,¹ *Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim'de Hz. Süleyman'ın Hükümdarlığı*,² *Sâd Sûresi 30-40. Âyetleri Işığında Süleyman (a.s.)'ın İmtihani*³ ve “Sufilerin Gözünde Hz. Süleyman”.⁴

İkinci olarak Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman kıssasına yoğunlaşan, kıssadan esaslar çıkaran ve yine Kur'an-ı Kerim'deki ile Kitab-ı Mukaddes'deki Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman kıssasını karşılaştırmalı olarak sunan çalışmalardır. Bu temadaki tezlere de şunlar örnek verilebilir: *Kral ve Peygamber Olarak Dâvûd (a.s.) ve Süleyman (a.s.) Kıssalarıyla Verilmek İstenen Mesajlar*⁵ ve *Kur'ân-ı Kerîm'de Dâvûd ve Süleymân (as) Kıssaları*.⁶ Son olarak ise Hz. Süleyman'ın veya kıssasının farklı disiplin ve bilimler açısından incelendiği çalışmalardır. Bunlara da aşağıda sıralan örnekleri vermek mümkündür: *Kur'ân'da Sembol ve*

¹ Elif Akkaya, “Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim Çerçevesinde Hz.Süleyman”, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013).

² Rukiye Öztürk, “Kitab-ı Mukaddes Ve Kur'an-ı Kerim'de Hz. Süleyman'ın Hükümdarlığı”, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2018).

³ Şevki Çelebi, “Sâd Sûresi 30-40. Âyetleri Işığında Süleyman (as)'ın İmtihani”, (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2016).

⁴ Süleyman Gökbulut, “Sufilerin Gözünde Hz. Süleyman”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2012): 105-130.

⁵ Bilal Atık, “Kral ve Peygamber Olarak Dâvûd (a.s.) ve Süleyman (a.s.) Kıssalarıyla Verilmek İstenen Mesajlar”, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2008).

⁶ Ataullah Kartal, “Kur'ân-ı Kerîm'de Dâvûd ve Süleymân (as) Kıssaları”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009).

*Sembolik Anlatım (Neml Sûresi Süleyman (a.s) Kıssası Örneği),⁷ Kur'ân'da Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman Kıssalarının Değerler Eğitimi Açısından Tahlili,⁸ Kur'an'da Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman ile İlgili Ayetlerde Hakikat Ve Mecâz⁹ ve “Sâd 30-33. Ayetler Bağlamında Hz. Süleyman -Klasik Tefsirlere Elestirel Bir Yaklaşım-”.*¹⁰

Sonuç olarak Hz. Süleyman ve kıssası üzerine yapılan bu çalışmalarda klasik tefsirlerdeki farklılıkların ve tarihi süreç içerisinde tefsir metodundaki dönüşüm ve kırılmaların merkeze alınmadığı görülmektedir. Bu sebepten bu tez, Hz. Süleyman kıssasının hayvanlarla muhavere bölümüne daha önce yaklaşılmayan bir açıdan yaklaşarak tefsir alanında yeni bir çalışma sunmaktadır.

⁷ İdris Tüzün, “Kur'ân'da Sembol ve Sembolik Anlatım (Neml Sûresi Süleyman (a.s) Kıssası Örneği)”, (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2015).

⁸ Şaban Kaya, “Kur'ân'da Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman Kıssalarının Değerler Eğitimi Açısından Tahlili”, (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2019).

⁹ Mehmet Bilgin, “Kur'an'da Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman ile İlgili Ayetlerde Hakikat Ve Mecâz”, (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2016).

¹⁰ Zülfikar Durmuş, “Sâd 30-33. Ayetler Bağlamında Hz. Süleyman -Klasik Tefsirlere Elestirel Bir Yaklaşım-”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/18 (Aralık 2008): 47-65.

BİRİNCİ BÖLÜM: KUR'AN'DA HZ. SÜLEYMAN KISSASI

Hız. Süleyman kıssası Kur'an'da geçen diğery peygamber kıssalarının ekseriyeti gibi tek bir sûrede değil de farklı sûrelerde anlatılmaktadır. Kur'an'ın içerdiiği mesaj ve bu mesajı insanlara iletirken kullandığı üslup gereğı Kur'an'da peygamber kıssaları; giriş, gelişme, sonuç şeklinde yazılan ve yine kıssanın zamanı, tarihi, kahramanları gibi öğeleri detaylı bir şekilde başından sonuna tek seferde anlatılan bir kıssa anlatımıyla -Yusuf sûresi belli ölçüde bunun istisnasıdır- bağdaşmamaktadır. Çünkü Kur'an'ın amacı tarihi olaylar hakkında bilgiler vermek değildir. Bu yüzden Kur'an, içeriğinde birçok kıssa barındırmasına rağmen Kitab-ı Mukaddes'te olduğu gibi bir tarih kitabı görünümünde değildir ve Kitab-ı Mukaddes'in aksine anlatılan kıssalardaki tarihi unsurlar verilmek istenen mesajın önüne geçmemektedir.¹¹ Dolayısıyla Kur'an, kıssaları ilahi mesajını iletmede bir araç olarak görmüş ve bu minvalde kıssa anlatımında asıl amaç olan mesajı gölgede bırakacak hatta onun önüne geçecek gereksiz gördüğü ayrıntılara yer vermemiştir. Kur'an kıssalarında temel amaç ibret ve derslerle dinî mesaj vermek olduğundan ibret gayesine hizmet etmeyen, irşat hedefini gölgede bırakacak olayın şahısları, kahramanları, zaman ve mekânı, olayların kronolojik sıralaması gibi hususlar önemslenmemiştir.¹² Bir diğery ifadeyle Allah Teâlâ, verdiği ibretlik peygamber kesitlerinde dikkat dağıtacak detayları ve asıl amaçlar bakımından gereksiz olan bilgileri temizleyerek adeta insanlığın tüm dikkatini kıssadan zuhur edecek olan derslere ve ibretlere celbetmek istemiştir. Hız. Süleyman kıssası da Kur'an üslubunun bir gereğı parça parça birçok sûrede işlenmiştir.

Bu bölümde Hız. Süleyman kıssasının Kur'ân-ı Kerîm'de hangi sûrelerde ve nasıl ele alındığı incelenecektir. Bununla birlikte bazı âyetlerde Kitab-ı Mukaddes ile karşılaştırmalar da yapılacaktır.

¹¹ Şehmus Demir, *Mitoloji Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2019, s. 84.

¹² İdris Şengül, "Kıssa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXV, 500.

1. Bakara Sûresi: Hz. Süleyman’a Atılan İftira

Kur’an’da yedi farklı sûrede Hz. Süleyman’dan bahsedilmektedir. Kur’an’daki sûre sıralamasına göre ilk olarak Bakara sûresinin yüz ikinci âyetinde Hz. Süleyman ile ilgili bir mesele zikredilmektedir.

“Süleyman’ın hükümranlılığı hakkında şeytanların (ve şeytan tıynetli insanların) uydurdukları yalanların ardına düştüler. Oysa Süleyman (büyü yaparak) küfre girmedi. Fakat şeytanlar, insanlara sihri ve (özellikle de) Babil’deki Hârût ve Mârût adlı iki meleğe ilham edilen (sihr)i öğretmek sûretiyle küfre girdiler. Hâlbuki o iki melek, “Biz ancak imtihan için gönderilmiş birer meleğiz. (Sihri caiz görüp de) sakın küfre girme” demedikçe, kimseye (sihir) öğretmiyorlardı. Böylece (insanlar) onlardan kişi ile karısını birbirinden ayıracakları sihri öğreniyorlardı. Hâlbuki onlar, Allah’ın izni olmadıkça o sihirle hiç kimseye zarar veremezlerdi. (Onlar böyle yaparak) kendilerine zarar veren, fayda getirmeyen şeyleri öğreniyorlardı. Andolsun, onu satın alanın ahirette bir nasibi olmadığını biliyorlardı. Kendilerini karşılığında sattıkları şey ne kötüdür! Keşke bilselerdi!”¹³

Bu âyetle, Hz. Süleyman’ın aleyhinde sihir yaptığı ve küfre düştüğü gibi atılan iftiralara cevap verilmiştir. Yahudiler tarafından ileri sürülen Hz. Süleyman hakkındaki bu asılsız iddialar Kitab-ı Mukaddes’in I. Krallar bölümünde 11. Bapta şu şekilde yer almaktadır:

“Ve onun yedi yüz karısı kral kızı olup, üç yüz de cariyesi vardı ve karıları onun yüreğini saptırdı. Ve vaki oldu ki, Süleyman’ın ihtiyarlığı zamanında karıları onun yüreğini başka ilahların ardınca saptırdılar ve babası Davudun yüreği Allah’ı Rab ile bütün olduğu gibi onun yüreği bütün değildi.”¹⁴

Görüldüğü üzere Kur’ân-ı Kerîm Hz. Süleyman’dan masum bir peygamber olarak bahsederken Kitab-ı Mukaddes ise Hz Süleyman’ı ahir ömründe küfre düşmüş bir kral olarak anlatmıştır. Kısaca bu âyetle Kur’ân-ı Kerîm, hem Yahudilerin aklındaki hem de Kitab-ı Mukaddesteki Hz. Süleyman tasavvurunu reddetmiştir.

Mushaf tertibine göre Bakara sûresinden sonra ikinci ve üçüncü olarak *en-Nisâ* ve *el-En’âm* sûrelerinde diğer peygamberlerle birlikte Hz. Süleyman’ın sadece ismi zikredilmektedir:

¹³ *Kur’an-ı Kerim Meâli*, çev. Doç. Dr. Halil Altuntaş ve Dr. Muzaffer Şahin, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011, el-Bakara 2/102.

¹⁴ Kitabı Mukaddes Şirketi, *Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*, İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001, s. 356.

“Biz, Nûh’a ve ondan sonra gelen peygamberlere vahyettiğimiz gibi, sana da vahyettik. İbrahim’e, İsmail’e, İshak’a, Yakub’a, torunlarına, İsa’ya, Eyyüb’e, Yûnus’a, Hârûn’a ve Süleyman’a da vahyetmiştik. Davûd’a da Zebûr vermiştik.”¹⁵

“Biz, ona İshak’ı ve Yakub’u armağan ettik. Hepsini hidâyete erdirdik. Daha önce Nûh’u da hidâyete erdirmiştik. Zürriyetinden Dâvud’u, Süleyman’ı, Eyyub’u, Yûsuf’u, Mûsâ’yı ve Hârûn’u da. İyilik yapanları işte böyle mükâfatlandırırız.”¹⁶

Bu âyetlerde Hz. Süleyman ile ilgili herhangi bir mesele veya kıssa anlatılmamıştır.

2. Enbiyâ Sûresi: Davaya Hakemlik Meselesi ve Bahşedilen Nimetler

Mushaf tertibine göre dördüncü olarak Enbiyâ sûresinde yer alan beş âyette; ilk olarak, ekin tarlasıyla ilgili bir davada Hz. Dâvud ve Hz. Süleyman’ın hüküm vermesi işlenmiş ve sonrasında Hz. Dâvud’a, Hz. Süleyman’a ve her ikisine verilen nimetler anlatılmıştır.

“Dâvud ile Süleyman’ı da hatırla. Hani bir ekin tarlası hakkında hüküm veriyorlardı. Çünkü halkın koyunları o ekine girmişti. Biz de hükümlerine şahit olmuştuk. Biz hüküm vermeyi Süleyman’a kavratmıştık. Zaten her birine hükümler ve ilim vermiştik...”¹⁷

İlk âyette geçen ekin tarlası hakkında hüküm verme hadisesinin nasıl vuku bulduğuna dair İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân* isimli tefsirinde Abdullah b. Mes’ûd’dan (ö. 32/652-53) bir rivayet aktarmıştır:

Bir koyun sürüsü salkımlar vermiş üzüm bağına girip bağa büyük oranda zarar vermişlerdir. Bağ sahibi de gelip Hz. Dâvud’dan bu hususta hüküm vermesini istemiştir. Hz. Dâvud da koyunların, açtığı tahribat karşılığında bağ sahibine verilmesini hükmetmiştir. Hz. Süleyman bunu duyunca: “Ey Allah’ın Peygamberi bunun hükmü böyle değildir.” demiştir. Hz. Dâvud ise: “O halde bunun hükmü nedir?” demiş. Hz. Süleyman da: “Bağı sürü sahibine ver ve eski haline gelinceye kadar o bağa bakıp büyütsün. Sürüyü de bağ sahibine ver o da

¹⁵ en-Nisâ 4/163.

¹⁶ el-En’âm 6/84.

¹⁷ el-Enbiyâ 21/78-79.

bağ büyüyüp eski haline gelinceye kadar sürüden istifade etsin. Sonrasında da bağ kendi sahibine sürü de kendi sahibine iade edilsin.” demiştir.¹⁸

Allah-u Teâlâ söz konusu âyetlerde Hz. Dâvûd ile birlikte Hz. Süleyman’a da verdiği ilim ve hükümlanlık (doğru hüküm verme) nimetini zikretmektedir. Aynı zamanda âyette geçen dava kıssası da bu nimetlerin Hz. Süleyman üzerinde tecelli ettiğini gösteren bir örnek niteliği taşımaktadır.

Enbiyâ sûresinin sonraki âyetlerinde ise yüce Allah, dağları ve kuşları tesbih etmeleri için Hz. Dâvûd’un emrine vermesi ve ona zırh yapma sanatını öğretmesi gibi verdiği nimetlerden bahsetmektedir.

*“Biz hüküm vermeyi Süleyman’a kavratmıştık. Zaten her birine hükümlanlık ve ilim vermiştik. Dâvûd ile birlikte, Allah’ı tesbih etmeleri için dağları ve kuşları onun emrine verdik. Bunları yapan bizdik. Bir de Davud’a, sizin için, zırh yapma sanatını öğrettik ki, savaşlarınızda sizi korusun. Şimdi siz şükrediyor musunuz?”*¹⁹

Dağların ve kuşların tesbih etmeleriyle ilgili Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), *Mefâtihu’l-ğayb* adlı tefsirinde Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) ve Kelbî’den (ö. 204/819) şu şekilde rivayetler aktarmaktadır. Mukâtil: “Dâvûd (aleyhisselâm), Rabbini zikrettiğinde dağlar ve kuşlar da, onunla birlikte zikrediyorlardı.” demiştir. Kelbî ise: “Dâvûd (aleyhisselâm) tesbih ettiğinde, dağlar da ona icabet ederdi.”²⁰ diyerek âyetin tefsirinde Mukâtil’in ifadesine yakın bir anlamda görüş bildirmiştir. Hz. Dâvûd’a zırh yapma sanatını öğretilmesiyle ilgili Katâde (ö. 117/735), zırhı ilk yapan kişi Hz. Dâvûd olduğunu ve ondan önce elbise gibi bedene giyilebilecek bir zırhın olmadığını ileri sürmüştür.²¹ Hz. Dâvûd’a verilen nimetler zikredildikten sonra âyetlerin devamında Hz. Süleyman’a özel olarak verilen iki nimet anlatılmaktadır:

“Süleyman’ın hizmetine de güçlü esen rüzgârı verdik. Rüzgâr, onun emriyle içinde bereketler yarattığımız yere eser giderdi. Biz, her şeyi hakkıyla bileniz.

¹⁸ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir ve Mahmud Mahammed Şakir, 1. Baskı, Kâhire: Müessesetü’r Risâle, 1420/2000, XVII, 475.

¹⁹ el-Enbiyâ 21/79-80.

²⁰ Abdillâh (Ebü’l-Fazl) Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 3. Baskı, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1420/2000, XXII, 167.

²¹ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, XXII, 168.

Bir de şeytanlardan, Süleyman için dalgıçlık eden ve daha bundan başka işler yapanları da onun emrine verdik. Hep onları zapteden bizdik.”²²

Birinci nimet olarak Rüzgâr ve ikinci nimet olarak da şeytanlar Hz. Süleyman’ın emrine verilmiştir. Rivayete göre Hz. Süleyman’ın emriyle rüzgâr, Hz. Süleyman ve ashabını bereketli kılınan yere yani Şam’a ya da dilediği yere götürürdü.²³ Âyette geçen şeytanların dalgıçlık yapmasıyla ilgili ise Fahreddîn er-Râzî, şeytanların denizden Hz. Süleyman için mücevherler çıkardıklarını ve bunları şehirlerin ve sarayların yapımında kullandıklarını beyan etmiştir.²⁴ Görüldüğü üzere Kur’an’da Enbiyâ sûresinin yetmiş sekizinci âyetinden seksen ikinci âyetine kadar beş âyet Hz. Dâvûd ve Hz Süleyman’a bahşedilmiş olan nimetler ve Hz. Süleyman’ın hükme bağladığı bir dava zikredilmiştir.

3. Neml Sûresi

Hz. Süleyman’dan bahseden beşinci sûre Neml sûresidir. Neml sûresi, Hz. Süleyman’la ilgili en çok kıssaya ve en uzun içeriğe sahip olan sûredir. Sûrenin on beşinci âyetinden kırk beşinci âyetine kadar tam otuz âyet Hz. Süleyman’la ilgilidir. Sûrede, Enbiyâ sûresinde de bir kısmının geçtiği Hz. Süleyman ve Hz. Dâvûd’a verilen nimetlerden bahsedilmektedir. Bunun yanında çalışmamızın ana kısmı olan ikinci bölümde mercek altına alacağımız Hz. Süleyman’ın hayvanlarla muhaveresi işlenmektedir. Bu hayvanlardan kasıt, sûreye ismini veren karınca (*neml*) ile Hz. Süleyman’ın emrindeki Hüdüh kuşudur. Son olarak da sûrede Hz. Süleyman ve Sebe’ kraliçesi Belkis arasında cereyan eden hadiseler aktarılmıştır.

3.1. Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman’a Verilen Nimetler

“Andolsun! Biz Dâvûd’a ve Süleyman’a ilim verdik. Onlar, ‘Hamd, bizi mümin kullarının birçoğundan üstün kılan Allah’a mahsustur’ dediler.”²⁵

²²el-Enbiyâ 21/81-82.

²³Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XVIII, 481.

²⁴Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, XXII, 169.

²⁵en-Neml 27/15.

Bu âyette Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman’a verilen nimetlerin ilki olan ilim nimeti zikredilmekte ve bununla birlikte Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman’ın mümin kulların birçoğuna üstün kılınma nimetinden bahsedilmektedir. Mukâtil b. Süleyman; Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman’a verilen ilimden maksadın adaletli hüküm verme, kuşlarla ve diğer hayvanlarla konuşma ilmi olduğunu belirtmiştir. Ne ile mümin kullara üstün kılındıklarıyla ilgili ise hüküm, nübüvvet, kitap, hayvanların dilini bilmek ve hükümdarlık ile üstün kılındıklarını dile getirmiştir.²⁶ Zemahşerî (ö. 538/1144) ise bu âyetin tefsirinde üstün kılınmalarını Allah tarafından bahşedilen ilme bağlamıştır. Ona göre; üstün kılındıkları çoğunluk, kendilerine ilim verilmeyenlerdir ya da o ikisinin gibi ilim verilmeyenlerdir. Bunda, o ikisinin birçoğları üzerine üstün kılındığı ve birçoğlarının da o ikisine üstün kılındığı manası vardır. Âyette ilmin üstünlüğüne, ilim sahiplerinin ve ilim ehlinin üstünlüğüne dair delil vardır.²⁷

İbn Ebû Hâtim’in (ö. 327/938) naklettiğine göre Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) şu mektubu yazmıştır:

Allah Teâlâ bir kula bir nimet bahşedip de bu nimet üzerine Allah'a hamd ettiğinde, şüphesiz o kulun hamd etmesi, nimetinden daha üstün olmuştur. Şâyet bunu bilmiyorsan Allah'ın kitabında bulabilirsin. Şöyle buyuruyor: “Andolsun ki Biz, Davud'a ve Süleyman'a ilim verdik. İkisi de: Bizi mümin kullarının çoğundan üstün kılan Allah'a hamdolsun, dediler.” Hz. Dâvûd ve Süleyman’a verilenden daha üstünü hangi nimettir?²⁸

İbn Ebû Hâtim, bu rivayeti zikrederek üstün kılınmalarından daha çok şükretmeleri üzerinde durmuştur. Bir diğer ifadeyle aslında hangi nimetlerle üstün kılındıklarıyla çok fazla ilgilenmeden, verilen nimetler karşısındaki şükürlerini daha kıymetli bulduğu için, şükürlerini ön plana çıkarmıştır.

Bir sonraki âyette şöyle buyurulmuştur:

*“Süleyman, Dâvûd’a varis oldu ve ‘Ey insanlar, bize kuş dili öğretili ve bize her şey verildi. Şüphesiz bu, apaçık bir lütuftur’ dedi.”*²⁹

²⁶ Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîr-i Kebîr*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte, çev. M. Beşîr Ersoy, İstanbul: İşaret Yayınları, 2006, III, 239.

²⁷ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzil*, 3. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1987, III, 353.

²⁸ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib, 3. Baskı, Suud-i Arabistan: Mektebet-ü Nizar Mustafa el-Baz, 1419/1998, IX, 2854.

²⁹ en-Neml 27/16.

Hiz. Süleyman'ın Hiz. Dâvûd'a hangi bakımdan varis olduğıyla ilgili çoğı müfessir “peygamberlik ve hükümdarlık”³⁰ hususlarında varis olduğunu söylemiş veya bu yönde rivayet aktarmıştır. Yine birçok müfessir varis olduğu konulara ilmi de ekleyerek “ilim, peygamberlik ve hükümdarlık”³¹ alanlarında varis olduğunu belirtmiştir. Sülemî (ö. 412/1021) ise *Hakâiku't-Tefsîr* isimli tefsirinde bu konuda farklı rivayetlere yer vermiştir. “Ebû Bekr b. Tâhir (ö. 375/986) dedi ki: Hiz. Süleyman, peygamberlerin mirası olan ilme, İbn Atâ (ö. 309/922) da dedi ki: Hiz. Süleyman, Rabbe sığınma makamına ve nefsinin tüm ahvalinde öldürmesine varis oldu.”³² Görüldüğü üzere Sülemî, Hiz. Süleyman'ın Hiz. Dâvûd'a varisliğinin manevi makamlar hususunda olduğunu dile getiren kendisi gibi mutasavvıf müfessirlerden rivayetler aktarmıştır.

Mukâtil âyette geçen “her şey”in kapsamını şöyle açıklar: “Hükümdarlık, nübüvvet, kitap, emrimize verilen rüzgâr ve şeytanlar, hayvanların dilini bilmek, yüksek binalar inşa etmek, büyük heykeller yapmak, büyük havuzları andıran çanaklar ve yerlerinde sapasağlam duran kazanlar yapmak, bakır pınarı verildi.”³³

Mukâtil'in burada zikrettiği yüksek binalar (kaleler), heykeller, havuz gibi çanaklar ve kazanlar gibi verilen nimetler Sebe' sûresi on üçüncü âyette geçmektedir. Bununla birlikte Kitâb-ı Mukaddes'in I. Krallar kısmının altıncı ve yedinci bablarına bakıldığında buna benzer bilgiler yer almaktadır: “Ve kral Süleyman'ın Rab için yaptığı evin uzunluğu altmış arşın ve genişliği yirmi ve yüksekliği otuz aşındı.”³⁴ “Ve iç odada her biri on arşın yüksekliğinde zeytin ağacından iki kerubi yaptı ve kerubinin bir kanadı beş arşındı.”³⁵ “Ve tunçtan on kazan

³⁰ İbn Ebû Hâtım, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, IX, 2854; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, X, 427. Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1. Baskı, Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430/2009, XVII, 181; Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 353.

³¹ İbn Ebû Hâtım, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, IX, 2854; Ebû'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm Semerkandî, *Tefsîru'l Kur'an*, çev. Mehmet Karadeniz, İstanbul: Sezgin Neşriyat, 1995, IV, 404; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nisâbü'rî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. el-İmâm Ebî Muhammed b. Âşûr, 1. Baskı, Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1422/2002, VII, 193; Ebû'l-Kâsım Zeynü'lislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, thk. İbrâhîm Besyûnî, 3. Baskı, Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmma lil-kitâb, 1420/2000, III, 29; Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, 3. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003, III, 471.

³² Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed Sülemî, *Hakâiku't-tefsîr tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîz*, thk. Seyyid İmrân, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001, II, 86.

³³ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 239.

³⁴ Kitâbı Mukaddes Şirketi, *Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*, İstanbul: Kitâbı Mukaddes Şirketi, 2001, s. 348.

³⁵ Kitâbı Mukaddes Şirketi, *Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*, s. 349.

yaptı; bir kazan kırk bat alırdı; ve her kazan dört arşındı; ve on ayaklığın üstünde birer kazan vardı.”³⁶ Görüldüğü üzere Rab için yaptığı evi yüksek bina yapımına, kerubiyi büyük heykel yapımına ve tunçtan yapılan kazanları da büyük havuzları andıran çanaklara ve kazanlara örnek göstermek mümkündür.

Yine “her şey” ile kastedilenin “hayırlı olan her şey”³⁷ olduğu ya da “onlara verilmelerini istedikleri her şey veya peygamberlere ve krallara verilen ve ihtiyaç duyulan her şey”³⁸ olduğu tefsir kitaplarında yerini almıştır. Süddî’ye (ö. 127/745) göre ise “beldelerindeki her şey”³⁹ onlara verilmiştir. İbn Abbas’tan (ö. 68/687-88) gelen rivayete göre “dünya ve âhireti için kendisini ilgilendiren her şeydir.”⁴⁰ Zeccâc (ö. 311/923) da peygamberlere ve insanlara verilmesi caiz olan her şeyden demiş ve şöyle eklemiştir: Her şeyden maksat verilen nimetlerin çok olduğudur. Mesela “Filancaya herkes gelir.” sözüyle o adama gelenlerin çok oldukları kastedilmektedir.⁴¹ Zeccâc’ın *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbuh* adlı eserinde zikrettiği bu örnekleme, “her şey”i açıklama bakımından akla daha yatkın olduğu söylenebilir. Bundan dolayı Zeccâc’dan sonra Vâhidî (ö. 468/1076), Zemahşerî (ö. 538/1144), Kadı Beyzâvî (ö. 691/1291), Nesefî (ö. 710/1310), Ebussuûd (ö. 982/1574) ve İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) gibi birçok müfessir tefsirlerinde âyetin bu kısmını açıklamak için Zeccâc’ın Arap belâğatından verdiği bu örneklemeye yer vermişlerdir.

Takip eden âyette şöyle denilmektedir:

*“Süleyman’ın, cinlerden, insanlardan ve kuşlardan meydana gelen orduları onun önünde toplandı. Hep birlikte düzenli olarak sevk ediliyorlardı.”*⁴²

Burada belirtildiği üzere Hz. Süleyman’ın emrine rüzgâr ve cinler de verildiği için onun ordusunda insanların yanında cinler de yer almaktaydı. Bir önceki âyette kuş dilinin de öğretildiği geçmekte ve dolayısıyla kuşlar da Hz. Süleyman’ın hem emrinde ve hem de

³⁶ Kitabı Mukaddes Şirketi, *Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*, s. 350.

³⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, 438.

³⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî Semerkandî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, çev. Mehmet Erdoğan, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018, X, 427.

³⁹ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-‘Azîm*, IX, 2855.

⁴⁰ Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü’rî Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1. Baskı, Riyad: Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430/2009, XVII, 184.

⁴¹ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî, *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbuh*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî, 1. Baskı Beyrut: Alemü’l Kütüb, 1408/1988, IV, 111.

⁴² en-Neml 27/17.

ordusunda bulunmaktadır. Tefsir kitaplarında Hz. Süleyman'ın ordusunu anlatan oldukça çok rivayet zikredilmektedir. Bunlardan birine göre Muhammed b. Ka'b (ö. 108/726) şöyle demiştir: "Hz. Süleyman'ın ordularını havada taşıyan yüz fersah büyüklüğünde bir halısı vardı. Bu halının yirmi beş fersahı cinlere, yirmi beş fersahı insanlara, yirmi beş fersahı kuşlara ve yirmi beş fersahı da vahşi hayvanlara tahsis edilmiştir."⁴³ Bu rivayet birçok tefsirde yer almaktadır.⁴⁴

3.2. Karınca ve Hüdhd ile Muhavere

*"Nihâyet karınca vadisine geldikleri vakit bir karınca, 'Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin, Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesinler' dedi."*⁴⁵

*"Süleyman, onun bu sözüne tebessüm ile gülerek dedi ki: Ey Rabbim! Beni; bana ve ana-babama verdiğin nimetlere şükretmeye ve razı olacağın salih ameller işlemeye sevk et ve beni rahmetinle salih kullarının arasına kat!"*⁴⁶

Bu iki âyette Hz. Süleyman ile bir karıncanın kısa bir muhaveresi anlatılır. Mukâtil b. Süleyman, âyette geçen karıncalar vadisinin Şam topraklarında yer aldığını ve karıncanın isminin de el-Cermî olduğunu aktarmıştır.⁴⁷ Hz. Süleyman'ın gülmesinin ise karıncanın övgüsünden dolayı olduğunu dile getirmiştir. Âyette geçen karıncanın "farkına varmadan" ifadesi, karıncanın Hz. Süleyman'ın hükümdarlık ve idaresindeki adaletini bildiğini gösterir.⁴⁸ Sa'lebî (ö. 427/1035), Hz. Süleyman'ın karıncaya gülmesinin gerekçesini de açıklayan şu rivayeti aktarmıştır:

Hz. Süleyman, bu karıncaya şu şekilde sorular sordu: "Diğer karıncaları ne diye sakındırdın? Benim zulmedeceğimden mi korktun? Benim adaletli bir peygamber olduğumu bilmiyor muydun? Neden 'Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin, Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesinler!' dedin?" Karınca şu cevabı verdi: "Sen benim 'farkına varmadan' dediğimi duymadın mı? Hem

⁴³ Semerkandî, *Tefsîru'l Kur'an*, IV, 406.

⁴⁴ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, VII, 196. Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 354. Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Nesefî, *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vil*, çev. Şerafettin Şenaslan, İstanbul: Ravza Yayınları, 2007, VII, 541. Ebussuûd el-İmâdî Muhammed b. Muhammed b. Mustafa, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y., VI, 277.

⁴⁵ en-Neml 27/18.

⁴⁶ en-Neml 27/19.

⁴⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 239.

⁴⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 239-240.

ben o sözle bedenlerinin ezilmesini değil kalplerinin ezilmesini kastetmişim. Çünkü sana verilenlerin bir benzerini temenni edeceklerinden yahut dünya fitnesine kapılarak senin mülküne bakıp seyrederken, tesbih ve zikirten uzak kalacaklarından korktum.” Bunun üzerine Hz. Süleyman da ona: “Bana öğüt ver!” dedi. Karınca da dedi ki: “Babana niye Dâvûd adının verildiğini bilmiyor musun?” Hz. Süleyman, “Hayır.” deyince, karınca dedi ki: “Çünkü o, kalbinin yarasını tedavi etmişti. Sana niye Süleyman adının verildiğini biliyor musun?” Hz. Süleyman, “Hayır.” deyince, karınca dedi ki: “Çünkü sen kalbinin temizliği dolayısıyla sana verilenlerden ötürü sair organlarınla da selamete eren bir kimsesin. Babana yetişmek de senin bir hakkındır. Allah’ın sana rüzgârı niye müsahhar kıldığını biliyor musun?” Hz. Süleyman, “Hayır.” deyince, karınca dedi ki: “Böylelikle sana dünyanın tamamının bir rüzgâr olduğunu haber vermiş oldu.” Hz. Süleyman karıncanın bu sözüne şaşırarak gülmüştür.⁴⁹

Bu âyetlerde geçen karınca, karınca vadisi ve Hz. Süleyman’ın gülmesiyle ilgili tefsirlerde çokça rivayet ve görüş yer almaktadır. Bu rivayetler ve görüşler ayrıntılı bir şekilde ikinci bölümde yer alan “Hz. Süleyman ve Karınca” başlığı altında ele alınacaktır.

Sonraki âyette Hüdühüd gündeme gelmektedir:

*“Süleyman, kuşlara göz atıp yokladı ve şöyle dedi: Hüdühüd’ü niçin göremiyorum? Yoksa kayıplara mı karıştı?”*⁵⁰

Hz. Süleyman ve ordusu bir yerde konakladıkları zaman kuşlar da havada saf tutup onları gölgelendirirmiş. Yine Hz. Süleyman’ın ordusuyla çıktığı bir seferde bir boşluktan Hz. Süleyman’a güneş vurunca Hüdühüd’ün yokluğunu fark edip onu sormuştur.⁵¹ İbn Abbas’tan gelen bir rivayete göre ise Hüdühüd, Hz. Süleyman’ın su bulma rehberiydi. Abdest alacağı zaman su ihtiyaç olunca Hüdühüd’ü sormuştur.⁵² Hz. Süleyman’ın niçin Hüdühüd’ü sorduğuyla ilgili tefsir kitaplarında bu tür rivayetler aktarılmıştır. Bunu takip eden âyetlerde (20-28) zikredilen Hz. Süleyman ve Hüdühüd’ün muhaveresi ve Hüdühüd ile ilgili ayrıntılı bilgiler, ikinci bölümde geçen “Hz. Süleyman ve Hüdühüd” başlığı altında verilecektir.

*“Bana (mazeretini gösteren) apaçık bir delil getirmedikçe kesinlikle onu ağır bir şekilde cezalandıracağım, ya da kafasını keseceğim.”*⁵³

⁴⁹ Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân an tefsîri l-Kur‘ân*, VII, 197-198.

⁵⁰ en-Neml 27/20.

⁵¹ Semerkandî, *Tefsîru l Kur‘an*, IV, 407-408.

⁵² Semerkandî, *Tefsîru l Kur‘an*, IV, 408.

⁵³ en-Neml 27/21.

Hız. Süleyman'ın Hüdühüd'ü nasıl cezalandıracağıyla ilgili tefsirlerde birçok rivayet aktarılır. Örneğin İbn Abbas'a göre Hüdühüd'ün tüyünü yolkmak, Abdullah b. Şeddad'a (ö. 82/701) göre tüyünü yolup güneşe atmak, Katâde'ye (ö. 117/735) göre tüylerinin yolunması yanında karıncalara yedirmek, Ebî Esmer'e göre tüylerinin yolunması ve kamçıyla dövülmesi, Yezîd b. Rûmân'a göre kanadının tüylerinin yolunması gibi rivayetler zikredilmektedir.⁵⁴ Sonrası âyette şöyle anlatılır:

*“Derken Hüdühüd çok beklemedi, çıkageldi ve (Süleyman'a) şöyle dedi: Senin bilmediğin bir şey öğrendim. Sebe'den sana sağlam bir haber getirdim.”*⁵⁵

Zemahşerî'nin verdiği bilgilere göre küçücük bir mahlûk olan Hüdühüd'ün Hız. Süleyman'ın bilmediklerini bilmesi aslında bir mesajdır:

Hız. Süleyman'ın âlimlerin fitnesi olan kendini beğenmişlikten uzak durması ve nefisini hakir görmesi için bir mesajdır. Süleyman nasıl oldu da bu durumu bilemedi, diye sorulursa cevap şudur: Yüce Allah Hız. Yakub'a Hız. Yusuf'un bulunduğu yeri bildirmediği gibi bir maslahata binaen de Hız. Süleyman'a Belkıs'ın yerini bildirmemiştir.⁵⁶

Hüdühüd'ün haber getirdiği Sebe' denilen yer, Katâde'den gelen bir rivayete göre Yemen topraklarındadır. Oraya Ma'rib denilir ve San'a arasında 3 günlük yürüme mesafesi vardır.⁵⁷

Âyetlere göre Hüdühüd şöyle devam eder:

*“Ben, onlara (Sebe halkına) hükümdarlık eden, kendisine her şeyden bolca verilmiş ve büyük bir tahtı olan bir kadın gördüm. Onun ve kavminin, Allah'ı bırakıp güneşe taptıklarını gördüm. Şeytan, onlara yaptıklarını süslü göstermiş ve böylece onları yoldan çıkarmış. Bu yüzden de onlar doğru yolu bulamıyorlar. Göklerde ve yerde gizli olanı ortaya çıkaran, sizin gizlediğiniz ve açığa vurduğunuz şeyleri bilen Allah'a secde etmesinler diye (şeytan onları yoldan çıkarmış). Allah, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayandır. Büyük Arş'ın Rabbidir.”*⁵⁸

Âyette geçen kadın, Şerâhîl kızı Belkıs'tır. Babası Yemen topraklarının sultanıydı. Bu hükümdarlık, kırk babadan beri kendi sülalesinde bulunuyordu. Babasının Belkıs'tan başka

⁵⁴ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, IX, 2862.

⁵⁵ en-Neml 27/22.

⁵⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 359.

⁵⁷ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, IX, 2864.

⁵⁸ en-Neml 27/23-24-25-26.

evladı da yoktu. Bu sebepten saltanatı o ele geçirdi. O ve kavmi Mecusi'ydiler ve güneşe tapıyorlardı.⁵⁹ Belkıs ve anne babasıyla ilgili tefsirlerde oldukça farklı rivayetler yer almaktadır. Mukâtil b. Süleyman'ın aktardığına göre kadın, Ebû Serh kızı Belkıs idi. Kendisi insanlardan olmakla birlikte annesi cinlerdendi. Annesi ise Sahr kızı Fazime'dir. Belkıs, Tubba b. Ebî Şerahil el-Himyeri kavmine mensup bir Arap idi.⁶⁰ Sa'lebî'nin zikrettiğine göre ise Dedesi el-Hedhad şanı büyük bir hükümdar idi ve kırk oğlunun hepsi de kral idi. Bütün Yemen topraklarını ele geçirmişti.⁶¹

Annesi ile ilgili ise Sa'lebî Ebû Hüreyre'den bir hadis nakleder: Peygamber (s.a.v..) şöyle buyurdu: "Belkıs'ın ebeveyninden birisi cinnî idi." Belkıs bir insan (babası) ve cinden (annesi) meydana gelmiş ve babasından sonra tahta geçmiştir. Belkıs, kendisine tabi olmayan krala evlenme teklif etmiş ve sonrasında onu tuzağa çekip kafasını kesmiştir. Sonrasında ise kendisi başa geçmiştir.⁶² Görüldüğü üzere Neml sûresinde geçen Sebe' kraliçesi hakkında tefsir kitaplarında oldukça farklı -örneğin annesinin cinlerden olması gibi- rivayetler yer almaktadır.

*"Süleyman, Hüdüh'd'e şöyle dedi: Doğru mu söylüyorsun, yoksa yalancılardan mısın, göreceğiz. Benim şu mektubumu götür onlara at, sonra da yanlarından ayrıl ve ne sonuca varacaklarına bak."*⁶³

Hız. Süleyman, Hüdüh'ün getirdiği haberi doğrulamak için verdiği haberdeki kraliçe Belkıs'a yine kendisiyle mektup göndermiştir. Bu âyetlerden sonra artık Hız. Süleyman ile mektubun muhatabı kraliçe Belkıs'ın kıssasına geçilmektedir. Neml sûresinde 28-45 âyetler arası tam on altı âyet Sebe' kraliçesi Belkıs kıssasına yer verilmiştir.

3.3. Hız. Süleyman ve Sebe' Kraliçesi Belkıs

*"Sebe kraliçesi Belkıs dedi ki: Ey ileri gelenler! Bana çok önemli bir mektup atıldı. Mektup, Süleyman'dan gelmiştir. O, 'Bismillâhirrahmânirrahîm' diye başlamakta ve içinde 'Bana karşı büyüklük taslamayın ve teslimiyet göstererek bana gelin' denilmektedir."*⁶⁴

⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 360.

⁶⁰ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 243.

⁶¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, VII, 201.

⁶² Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, VII, 201-202.

⁶³ en-Neml 27/27-28.

⁶⁴ en-Neml 27/29-30-31.

İmam Mâtürîdî'ye göre bu âyetlerde sanki Belkıs, beylerin mektup hakkında sordukları sorulara cevap vermektedir. Ona göre Belkıs ve beyleri arasındaki diyalog şu şekilde gerçekleşmektedir:

Belkıs, “Beyler! Bana çok önemli bir mektup gönderilmiş!” dedi. Sanki onlar da “Kimden bu mektup?” diye sordular. O da bu soruya “O Süleyman’dandır.” diye cevap verdi. Bu kez “Mektupta ne var?” diye sordular. O da “O, ‘Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla’ başlamaktadır; ‘Bana karşı üstünlük taslamayın! Gelip bana teslim olun!’ yazıyor.” dedi.⁶⁵

Âyette geçen mektupla ilgili Belkıs’ın niçin “*kitabün kerim*” (değerli bir mektup) ifadesini kullandığıyla ilgili tefsir kitaplarında birçok rivayet ve görüş yer almaktadır. İmam Mâtürîdî, “çok değerli mektup” sözünde bir hazfın olmasının caiz olduğunu söyler ve şöyle açıklar: “Bana çok önemli bir adamdan bir mektup gönderilmiştir.” Yani değerli olan mektubun bizzat kendisi değil ona atıfla mektubu gönderen kişinin değerli oluşudur. Çünkü Hz. Süleyman çok değerli bir kimseydi ve bu durum kraliçeye ulaşmıştır.⁶⁶ Dahhâk’a (ö. 105/723) göre ise mektubun çok değerli olması mühründen kaynaklanmaktadır. Buna hadisler delalet etmektedir. İbn Abbas’tan gelen rivayete göre Rasulullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Mektubun değeri mühründendir.” Hz. Peygamber de (s.a.v.) yabancılara mektub yazarken, “Onlar, ancak mühürlü mektupları kabul ederler.” denilince, kendisi de bir mühür edinmişti. İbnü’l Mukaffa’ dedi ki: “Kim kardeşine bir mektup yazar da onu mühürlemezse onu hafife almış demektir.”⁶⁷

Farklı bir görüşe göre de mektup, Bismillahirrahmanirrahim ile başladığı için değerli diye isimlendirilmiştir.⁶⁸ Katâde, Mukâtil ve Zeccac’a göre de mektubun değerli ve önemli olması, içeriğinin güzel olmasındandır. Buna, Şuara Sûresinin elli ikinci âyeti ve Duhan Sûresinin yirmi altıncı âyeti delalet etmektedir. Bu âyetlerde geçen “*ve mekamin kerim*” ifadesi güzel meclis demektir. Denilir ki: değerli diye isimlendirilmesi meclis ashabının değerli olmasındandır.⁶⁹ Bir diğer yoruma göre kadın, elçisi bir kuş olan mektubu görünce sahibinin kereminden dolayı mektubu “*kerim*” olarak sıfatlandırmıştır. İbn Abbas da bu

⁶⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü l-Kur’ân Tercümesi*, X, 441-442.

⁶⁶ Mâtürîdî, *Te’vilâtü l-Kur’ân Tercümesi*, X, 441.

⁶⁷ Sa’lebî, *el-Keşf ve l-beyân an tefsîri l-Kur’ân*, VII, 206.

⁶⁸ Sa’lebî, *el-Keşf ve l-beyân an tefsîri l-Kur’ân*, VII, 206.

⁶⁹ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri l-Kur’ân* XVII, 221.

minvalde bir rivayet aktarmıştır: “Değerli olması sahibinin değerli olmasındandır.”⁷⁰ İbn Abbas’ın diğer bir görüşüne göre onun aziz ve celil olan Allah tarafından olduğunu zannetmesidir.⁷¹ Klasik tefsirlerde genel olarak mektuba neden değerli veya önemli denildiğiyle ilgili bu şekilde yorumlar ve rivayetler getirilmiştir.

Devam eden âyetlerde Belkıs’ın tebaasının ileri gelenleriyle istişaresine şu şekilde yer verilmiştir:

*“Ey ileri gelenler! Durumum hakkında bana görüş bildirin. Sizler yanımda bulunmadıkça hiçbir işe kesin olarak karar vermem.”*⁷²

*“Dediler ki: “Biz güçlü kimseleriz ve çetin savaşçılarız. Emir senin. Ne emredeceğini düşün.”*⁷³

Belkıs’ın söz konusu âyetlerde “*Mele*” diye hitap ettiği, istişare etmek için mektupta yazarları paylaştığı ve kendileri için “Biz güçlü kimseleriz ve çetin savaşçılarız.” dedikleri tebaasının ileri gelenleri hakkında tefsirlerde birçok rivayete rastlamak mümkündür. Katâde, Sümâlî (ö. 286/900), Kelbî ve Mukâtil’e göre Belkıs’ın istişare heyetinde üç yüz on üç kumandanı vardı ve her kumandanın da emrinde on bin adam vardı. Mukâtil ise diğerlerinden farklı olarak onların her birinin emrinde yüz bin adam olduğunu söylemiştir.⁷⁴ İbn Abbas’a göre Belkıs’ın yanında bin prens vardı ve her bir prensin emri altında da yüz bin kişi vardı.⁷⁵ Mücâhid (ö. 103/721), Belkıs’ın on iki bin prensi olduğunu ve her bir prensin de yüz bin savaşçısı olduğunu söylemiştir.⁷⁶ Züheyr b. Muhammed (ö. 173/789) ise onların on iki bin melik olduğunu ve her melikin de on iki bin silahlı kuvveti olduğunu söylemiştir.⁷⁷ Görüldüğü üzere klasik tefsirlerde bu âyette kendilerinden “güçlü kimseler ve çetin savaşçılar” olarak bahseden Belkıs’ın kumandanları ve tebaası hakkında özellikle sayılarıyla ilgili oldukça fazla rivayet aktarılmıştır.

Devam eden âyetlerde Belkıs’ın istişare sonucundaki kararı şu şekilde açıklanmıştır:

⁷⁰ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri ‘l-Kur’ân* XVII, 222.

⁷¹ Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî ilmi’t-tefsîr*, çev. Doç. Dr. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2009, IV, 488.

⁷² en-Neml 27/32.

⁷³ en-Neml 27/33.

⁷⁴ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri ‘l-Kur’ân* XVII, 225.

⁷⁵ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû ‘l-Kur’âni ‘l-‘Azîm*, IX, 2871.

⁷⁶ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, XIX, 438.

⁷⁷ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû ‘l-Kur’âni ‘l-‘Azîm*, IX, 2875.

“(Kraliçe Belkıs) şöyle dedi: Krallar bir memlekete girdi mi, orayı harap ederler ve halkının ileri gelenlerini zelil hâle getirirler. İşte onlar böyle yaparlar. Ben onlara bir hediye gönderip, elçilerin ne haber ile döneceklerine bakacağım.”⁷⁸

“(Elçilerin sözcüsü) Süleyman’ın huzuruna gelince, Süleyman ona şöyle dedi: Siz beni mal ile desteklemek (ve böylece etkilemek) mi istiyorsunuz? Oysa Allah’ın bana verdiği, size verdiğiinden daha hayırlıdır. Fakat hediyenizle ancak siz sevinirsiniz. Sen onlara dön. Andolsun, biz onlara, karşı koyamayacakları ordularla gelir ve onları oradan aşağılanmış ve küçük düşürülmüş olarak çıkarırız.”⁷⁹

Belkıs’ın hediyeleri hangi niyetle gönderdiği, hediye olarak ne gönderdiği, hediyelerin Hz. Süleyman’a ulaşması ve sonrasında yaşanan hadiseler tefsir kitaplarında ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Örneğin Mukâtil b. Süleyman, tefsirinde tüm bu belirtilen hususları kapsayan uzun bir rivayet aktarmaktadır:

Belkıs, hediye olarak Hz. Süleyman’a hepsi aynı elbise giymiş yüz erkek ve yüz kadın hizmetçi gönderdi. Heyetin başında el-Münzir b. Amr adında bir kişi vardı. Ayrıca içinde biri delinmiş diğeri delinmemiş iki mücevher bulunan bir de hokka gönderdi. Belkıs dedi ki: “Eğer o bir nebî ise kadın cariyeler ile kölelerin arasında ayırım gözetecek, hokkada bulunanları haber verecek, hediyeyi kabul etmeyip geri gönderecektir. Şâyet bir kral ise hediyeyi kabul edecek, hokkada ne olduğunu bilemeyecektir. Hz. Süleyman hizmetçilere abdest almalarını emretmiş ve abdest alma şekillerinden hizmetçilerden hangilerinin kız hangilerinin erkek olduğunu ayırt etmiştir. Hokkanın içindekilerini Cibril aleyhisselam Hz. Süleyman’a bildirdi. Hz. Süleyman’dan cinlerden ve insanlardan yardım almadan mücevheri delip içinden ip geçirmesini istediler. Bir kurtçuk mücevheri deldi ve ipi geçirdi. Böylece o kurtçuğun rızkı bu gibi boşluklarda takdir olundu. Elçiler Hz. Süleyman’dan semadan inmemiş, yerden çıkmamış bir su istediler. O da atların terleyinceye kadar koşturulmasını emretti ve onların terlerini bir kaba doldurdu ve son olarak hediyeleri geri çevirdi.⁸⁰

Belkıs’ın Hz. Süleyman’a onu sınamak için gönderdiği erkek ve kadın kölelerin sayısı ile ilgili tefsirlerde farklı rivayetler yer almaktadır. Mukâtil’ göre hizmetçiler yüz erkek ve yüz kadındı. Mücahid’e göre hizmetçiler iki yüz erkek ve iki yüz kadındı. Kelbî’ye göre hizmetçiler on erkek ve on kadındı. Vehb (ö. 114/732) ve diğerlerine göre hizmetçiler beş yüz

⁷⁸ en-Neml 27/36.

⁷⁹ en-Neml 27/37.

⁸⁰ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 245-246.

erkek ve beş yüz kadındı.⁸¹ Sa‘lebî, “Vehb ve diğerleri” demekle Vehb ve ehli kitaptan olan diğerlerini kasdetmektedir. Bazen sadece “Vehb ve diğerleri” diyerek onlardan rivayet zikretmekte, bazen ise “Vehb ve ehli kitaptan diğerleri” diye açıkça yazarak rivayeti aktarmaktadır.

İbn Abbas’a göre de Belkıs, erkek veya kadın oldukları anlaşılmasın diye erkek ve kadın kölelere tek tip kıyafet giydirmiştir. Mücâhid’e göre ise erkek kölelere kadın kıyafeti, cariyelere de erkek kıyafeti giydirmiştir.⁸² İncelemeler sonucunda, burada bir kısmının zikredildiği söz konusu hediyelerin mahiyeti hakkında klasik müfessirler arasında oldukça ihtilafın olduğu ortaya çıkmaktadır.

Anlatılmakta olan kıssanın bir tarafı olan Sebe’ Kraliçesi Belkıs’tan Hz. Süleyman’a şu âyetle geçiş yapılmaktadır:

*“Süleyman, ‘Ey ileri gelenler! Onlar bana teslim olmadan önce hanginiz bana onun (kraliçenin) tahtını getirebilir?’”*⁸³

Hz. Süleyman, Belkıs ve tebaası teslim olarak (Müslüman olarak) yanına gelmeden önce hemen onun tahtının getirilmesini istemiştir. Hz. Süleyman’ın tahtı acele bir şekilde getirtme isteğinin ardında yatan sebep hakkında klasik tefsirlerde birçok farklı görüş ileri sürülmüştür. Bunlardan bir tanesine göre “Allah, Belkıs’ın Müslüman olacağını Hz. Süleyman’a bildirdiği için, ‘Onlar bana Müslüman olarak gelmezden önce ve tahtını ele geçirmek bana haram olmazdan önce onu bana getirin!’ demiştir. Çünkü Müslüman olanın canı da malı da haramdır.”⁸⁴ Bir diğer görüş sahibi İmam Mâtürîdî’ye göre bu ifadenin izahı şu iki şekilde mümkündür:

Birincisi: Hz. Süleyman, askerlerinden tek bir neferin onların gözü önünde olan tahtı kendisine getirmesiyle onlara gücünü ve saltanatını göstermek istemiştir. İkincisi: Onlara Peygamber olduğuna dair bir delil yani peygamberlik mucizesi göstermek istemiştir. Bu da ancak onların Müslüman olarak gelmelerinden önce olursa mucize olur.⁸⁵

⁸¹ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân an tefsîri’l-Kur’ân*, VII, 207.

⁸² Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân an tefsîri’l-Kur’ân*, VII, 207.

⁸³ en-Neml 27/38.

⁸⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 247.

⁸⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, X, 447.

Klasik müfessirlerden Sa‘lebî de tefsirinde Hz. Süleyman’ın söz konusu tahtın getirilmesini istediği olayı uzunca anlatan farklı bir rivayete yer vermektedir:

Vehb ve ehli kitaptan olan diğerlerine göre elçiler Hz. Süleyman’ın yanından Belkıs’a döndüklerinde Belkıs, “Vallahi anladım ki bu melik değildir ve biz asla ona güç yetiremeyiz.” dedi. Sonrasında Belkıs, Hz. Süleyman’a “Kavmimin melikleriyle birlikte davet ettiğin dini ve emrini görmek üzere yanına geliyoruz.” diye haber gönderdi. Sonra Belkıs, tahtını iç içe geçmiş yedi sarayın sonuncusuna koydu ve tüm kapıları kilitleyip başına bekçi görevlendirdi. Sonrasında bineğini hazırlatıp Yemen krallarından on iki b. prens ve onların her birinin emrinde binlercesiyle birlikte yola çıktı. İbn Abbas dedi ki: Hz. Süleyman, bir konuda soru sormadıkça hiçkimse onunla konuşamazdı çünkü o çok ciddi bir adamdı. Birgün hükümdarlık koltuğuna oturdu ve yakında bir toz bulutu gördü. “O nedir?” diye sorunca “Belkıs’tır. Ey Allah’ın Rasülü!” dediler. Sonra Hz. Süleyman, onun tahtının getirilmesini istedi.⁸⁶

Yine klasik müfessirlerden Zemahşerî’ye göre ise Hz. Süleyman, tahtı getirtip tanınmaz hale getirdikten ve değiştirdikten sonra bununla, onu tanıyıp tanımayacağına bakarak Belkıs’ın zekâsını denemek istiyordu.⁸⁷ Konuyla ilgili klasik tefsirler incelendiğinde Hz. Süleyman’ın Belkıs’ın tahtını acele bir şekilde getirtmek istemesinin arkasında yatan sebepleri, aktarılan rivayetler ışığında dört maddede özetlemek mümkündür. Birincisi, Müslümanın malına dokunmak haram olduğundan dolayı Belkıs’ın Müslüman olduktan sonra tahtına dokunamayacak olmasıdır. İkincisi, bu kadar kısa sürede tahtı getirterek onlara gücünü ve saltanatını göstermek istemesidir. Üçüncüsü, onlara peygamberlik mucizesini göstermek istemesidir. Dördüncüsü ise tahtı tanınmayacak hale getirdikten sonra Belkıs’ın aklını ölçmek istemesidir.

Devam eden âyette Hz. Süleyman’ın isteğine önce “cinlerden bir ifrit” cevap vermiştir:

*“Cinlerden bir ifrit, ‘Sen yerinden kalkmadan ben onu sana getiririm ve şüphesiz ben, buna güç yetirecek güvenilir biriyim’ dedi.”*⁸⁸

Hz. Süleyman’ın verdiği göreve ilk olarak talip olan “cinlerden bir ifrit”in kim olduğu, isminin ne olduğu ve “ifrit”in ne anlama geldiğiyle ilgili tefsir kitaplarında birçok rivayet

⁸⁶ Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân an tefsîri l-Kur’ân*, VII, 209.

⁸⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gâvâmizi t-tenzil*, III, 367.

⁸⁸ en-Neml 27/39.

zikredilmiştir. Mukâtil b. Süleyman’a göre ifrit, cinlerden ele avuca sığmayan el-Hukayk adında biridir.⁸⁹ Taberî, ifritin cinlerden asi ve güçlü bir lider olduğunu söylemiştir.⁹⁰ Şuayb el-Cübbâî (ö. 162/779), bu cinin adının Kevzen olduğunu rivayet etmiştir.⁹¹ İbn Abbas, ifritin “dâhiye” (dahi, kurnaz, şımarık) anlamına geldiğini belirtmiştir.⁹² Aynı zamanda İbn Abbas’a göre ifrit, âyette geçtiği üzere “kaviy” yani tahtı taşıyabilecek güçte ve “emîn” yani kadının namusuna karşı güvenilir bir cindir.⁹³ Mukâtil b. Süleyman ise ifritin, o tahtta bulunan servet değerindeki mücevherat için güvenilir olduğunu söylemiştir.⁹⁴ Bununla birlikte İbn Abbâs’tan gelen rivayete göre de adının “Sahr el-Cinnî” olduğu söylenmiştir.⁹⁵ Ferrâ’ya (ö. 207/822) göre ise ifrit, çok kuvvetli demektir.⁹⁶ İmam Kurtubî’nin (ö. 671/1273/1273) aktardığına göre şeytanlardan bir İfritin anlamı, güçlü ve itaate gelmeyen anlamındadır ve ifritin sonundaki “te” zaidir. Arapça kullanımında ise “Adam ifritleşti.” tabiri, başkalarına eziyet etmeyi huy haline getirdi anlamında kullanılmaktadır.⁹⁷ en-Nehâs’ın (ö. 338/950) zikrettiğine göre Vehb b. Münebbih (ö. 114/732), ifritin isminin “Kûden” olduğunu aktarmış, es-Süheylî (ö. 581/1185) ise isminin “Zekvân” olduğunu rivayet etmiştir.⁹⁸ Örneklerden anlaşılacağı üzere “ifrit” hakkında klasik tefsir kitaplarında oldukça farklı rivayetler yer almaktadır.

Âyetin devamında ifritin “sen yerinden kalkmadan” ifadesini müfessirler genel anlamda “hüküm meclisinden kalkmadan” şeklinde açıklamışlardır. Bir rivayete göre Hz. Süleyman sabahleyin insanların önüne çıkar oturur ve aralarında hüküm verirdi. Bu hüküm meclisi kaba kuşluk vaktine kadar devam ederdi. İfrit: “Sen bu meclisi bitirmeden; yani makamından kalkmadan ben sana tahtı getiririm.” dedi.⁹⁹ İbn Abbas’dan gelen bir diğer rivayete göre “Sen, meclisinden kalkmazdan önce” şeklinde açıklanmıştır.¹⁰⁰ Yine Züheyr b. Muhammed de benzer şekilde “Onun makamı yargı makamıydı.” ifadelerini kullanmıştır. Bir başka rivayete göre: “Hz. Süleyman, insanların davasına bakmak için öğlene kadar

⁸⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 247.

⁹⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, 464.

⁹¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, 464.

⁹² Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân an tefsîri’l-Kur’ân*, VII, 210.

⁹³ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, 465.

⁹⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 247.

⁹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Buruc Yayınları, 2001, XIII, 186.

⁹⁶ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân an tefsîri’l-Kur’ân*, VII, 210.

⁹⁷ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, XIII, 186.

⁹⁸ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, XIII, 186.

⁹⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 247.

¹⁰⁰ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, IX, 2884.

makamında otururdu ve yargı faaliyetleri daha bitmeden getirilmiş olacaktı.”¹⁰¹ Tüm bunlarla birlikte bazı müfessirler de “O anda oturduğu yerden kalkmadan”¹⁰² anlamında olabileceğini de söylemiştir.

Takip eden âyette Hz. Süleyman’ın isteğini yerine getirmede ikinci olarak “kitaptan bilgisi olan biri” talip olmuştur:

*“Kitaptan bilgisi olan biri, ‘Ben onu, gözünü kapayıp açmadan önce sana getiririm’ dedi. Süleyman, tahtı yanında yerleşmiş hâlde görünce şöyle dedi: Bu, şükür mü, yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni denemek için, Rabbimin bana bir lütfudur. Kim şükrederse ancak kendisi için şükretmiş olur. Kim de nankörlük ederse (bilsin ki) Rabbim her bakımdan sınırsız zengindir, cömerttir.”*¹⁰³

Dahhâk’ın (ö. 105/723) anlattığına göre âyette zikredilen olay şu şekilde gerçekleşmiştir:

Hz. Süleyman etrafındakilere “Hanginiz onlar bana teslim olmadan önce onun tahtını bana getirebilir?” diye sordu. İfrit de “Sen makamından kalkmadan ben onu sana getiririm.” dedi. Hz. Süleyman ise “Bundan daha hızlı istiyorum.” dedi. Bunun üzerine insanlardan kitaptan ilmi olan, yani kendisiyle dua edildiği zaman icabet edilen Allah’ın ismini bilen bir adam “Ben onu gözünü kapayıp açmadan önce sana getiririm.” dedi ve Hz. Süleyman tahtı yanında belirmiş gördü.¹⁰⁴

Âyette geçen “kitaptan bilgisi olan biri”nin kim olduğuyla ve kitaptan ilminin ne olduğuyla ilgili tefsir kitaplarında birçok rivayet yer almaktadır. Klasik müfessirlerin çoğunluğu söz konusu kişiyle ilgili farklı rivayetler ileri sürmekle birlikte kitaptan olan bilgisiyle ilgili “kendisiyle dua edildiğinde duanın kabul olmasına vesile olan Allah’ın ism-i a‘zamı (Allah’ın en büyük ismi)” olduğu yönünde görüş bildirmişlerdir. Mukâtil b. Süleyman’ın aktardığına göre İsrâîloğulları’ndan Allah’ın ism-i a‘zamını bilen Asaf b. Berhiya b. Şer’iya b. Danyal, Allah’ın ism-i a‘zamını anarak dua etti ve taht Hz. Süleyman’ın önüne geldi.¹⁰⁵ İbn Abbas ve Katâde de o kişinin isminin Âsaf olduğunu aktarmıştır.¹⁰⁶ İbn Zeyd’e göre ise kitaptan bilgisi olan bu kişi, denizin içinde bir adada yaşayan takva sahibi bir

¹⁰¹ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2884.

¹⁰² İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2884; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, X, 448.

¹⁰³ en-Neml 27/40.

¹⁰⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, 466.

¹⁰⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 247.

¹⁰⁶ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2885-2886.

kuldu. Allah'ın isimlerinden biriyle dua etti ve Kraliçenin tahtı Hz. Süleyman'ın önüne geldi.¹⁰⁷ Müfessirlerin çoğunluğu kitaptan olan bilgisiyle ilgili ism-i a'zamı bilme şeklinde görüş ve rivayet bildirirken o ism-i a'zaman Allah'ın hangi ismi olduğu konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Mukâtil b. Süleyman ve Mücâhid'e göre kendisiyle dua ettiği zaman icabet edilen ism-i a'zam, Allah'ın "Zü'l-celali ve'l-ikram" ismidir.¹⁰⁸ Kelbî'ye göre de "Ya Hayyu Ya Kayyûm" ismidir.¹⁰⁹ Tâbiînden meşhur hadis müdevvini Zührî'ye (ö. 124/742) göre ise "Ya ilâhena ve ilâhe külle şey'in ilâhen vâhiden, lâ ilâhe illâ ente" zikridir.¹¹⁰ Bu şekilde ism-i a'zam hakkında rivayetler ve daha fazlası tefsir kitaplarında yerlerini almıştır.

Âyetin mealinde kitaptan bilgisi olan kişinin Hz. Süleyman'a "gözünü kapayıp açmadan önce" diye çevrilen "kable en yertedde ileyke tarfûk" ifadesini müfessirler birkaç farklı şekilde açıklamışlardır. Saîd b. Cübeyr'e (ö. 94/713) göre "Göz görece kadar bir mesafede bulunan bir kimsenin sana gelmesinden önce", Vehb b. Münebbih'e göre "Senin bakışın gözlerinin görebileceği mesafeye henüz ulaşmadan önce" ve Mücâhid'e göre de "Devamlı baktığın zaman gözün yorgun olarak sana dönmeden önce" demektir.¹¹¹ Bazılarına göre ise bu süre, "Göz kapakları kapanana kadar kişinin uzak şeye bakmasıdır."¹¹² Bütün bu rivayetler aslında bize bu olayın çok kısa bir süre içerisinde gerçekleştiğini göstermektedir. Bu mucizenin gerçekleşmesinden hemen sonra âyette Hz. Süleyman'ın "Bu, şükür mü, yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni denemek için Rabbimin bana bir lütfudur." ifadelerine yer verilmiştir. Bu ifadeyle de Hz. Süleyman üzerinden örnek verilerek insanoğunun her an Allah tarafından sınandığı, gerçekleşen her güzel şeyin Allah'ın bir lütfu olduğu ve bu lütuflar karşısında nankörlük değil şükretmesi gerektiği hakikati gözler önüne serilmiştir.

Sonraki âyetler şu şekilde gelmektedir:

*"Süleyman, 'Tahtını tanınmaz hâle getirin. Bakalım tanıyacak mı, yoksa tanımayacaklardan mı olacak?' dedi. Belkıs gelince, 'Senin tahtın böyle mi?' denildi. O da, 'Sanki o! Fakat zaten daha önce bize bilgi verilmişti ve biz teslimiyet göstermiştik' dedi. Daha önce Allah'tan başka taptığı şeyler ona engel olmuştu. Çünkü o inkâr eden bir kavimden idi."*¹¹³

¹⁰⁷ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XIX, 466.

¹⁰⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 348; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XIX, 466.

¹⁰⁹ Semerkandî, *Tefsîru'l Kur'an*, IV, 406.

¹¹⁰ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XIX, 465.

¹¹¹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XIX, 467.

¹¹² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, X, 449.

¹¹³ en-Neml 27/41-42-43.

Âyette geçen “Bize ondan önce bilgi (ilim) verilmiş olup, biz teslimiyet göstermiştik (Müslümanlardandık).” cümlesinin aidiyetiyle ilgili tefsir kitaplarında iki görüş yer almaktadır. Birinci görüşe göre bu cümle Hz. Süleyman’a aittir. Hz. Süleyman, “Bize bu kadından önce Allah’ın varlığı ve kudreti hakkında ilim verilmiş olup, biz bu kadından önce Allah’a boyun eğip Müslüman olanlardandık.” anlamında bu sözleri söylemiştir. Mukâtil b. Süleyman, Mücâhid ve Saîd b. Cübeyr gibi müfessirler bu görüştedir.¹¹⁴ İkinci görüşe göre ise bu söz Sebe’ kraliçesi Belkıs’a aittir. Bu görüşte olanlara göre Belkıs şöyle demiştir: “Ondan önce de bize bilgi verilmişti. Elçilerimiz ve hediyelerimiz geri geldiği zaman Hz. Süleyman’ın hak peygamber olduğunu öğrenmiştik ve biz Müslüman olmuştuk.”¹¹⁵ Bu iki görüşün yanında bazı müfessirler ise bu sözü Hz. Süleyman’ın yanındaki müminler dile getirmiştir: “Müminler, Allah’ı birleyenler ve ona boyun eğenler olduğumuz hâlde bize onun Müslüman olacağına ve itaatkâr olarak geleceğine dair ilim onun gelişinden önce verildi.”¹¹⁶

Sûrede Hz. Süleyman ve Sebe’ kraliçesi Belkıs’ın anlatıldığı son âyet şu şekilde gelmektedir:

*“Ona ‘köşke gir’ denildi. Köşkü görünce onu (zeminini) derin bir su sandı ve eteklerini topladı. Süleyman, ona ‘Bu, (zeminini) billurdan döşenmiş bir köşktür’ dedi. Belkıs, ‘Ey Rabbim! Şüphesiz ben nefsimi zulmetmiştim. Şimdi ise Süleyman ile birlikte âlemlerin Rabbi olan Allah’a teslim oldum’ dedi.”*¹¹⁷

Bu âyetle ilgili tefsir kitaplarında oldukça farklı ve bir peygambere yaraşmayacak iddialar barındıran rivayetler yer almaktadır. Bu rivayetlerden en çok aktarılanlardan bir tanesine örnek vererek daha makul rivayetlerle âyet açıklanacaktır.

Bazı kimseler şunu iddia etmişlerdi: Cinler, Belkıs kendi sırlarını Hz. Süleyman’a anlatır endişesiyle Belkıs’la evlenmesini istemiyorlardı. Zira Belkıs’ın annesi cindi. Denildi ki: Cinler, Hz. Süleyman ve Belkıs evliliğinden hem cinlerin hem de insanların zekâsına sahip bir çocuk olmasından ve sonuçta Hz. Süleyman’ın hükümranlığından çıkarılıp daha ağır ve feci bir hükümranlığa sokulmaktan endişe ediyorlardı. İşte bundan dolayı o cinler, Belkıs’ın aklında noksanlık olduğunu, bacaklarının da çok kıllı olduğunu ve ayaklarının da eşek tırnakları gibi olduğunu söylemişlerdi. İşte bundan dolayı

¹¹⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 249; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIX, 471.

¹¹⁵ Semerkandî, *Tefsîru’l Kur’an*, IV, 419.

¹¹⁶ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân an tefsîri’l-Kur’ân*, VII, 212.

¹¹⁷ en-Neml 27/44.

Hiz. Süleyman, tahtının görünümünü değıştirerek aklını denemek istemiş ve bacakları ile ayaklarını görmek için de camdan sarayı yaptırmıştı.¹¹⁸

İmam Mâtürîdî, Hiz. Süleyman'ın yabancı bir kadının bacaklarına bakmak için böyle bir iş yapmasına ihtimal vermemektedir. Ona göre Hiz. Süleyman'ın sanki suymuş gibi gözüken kristalden köşkü yaptırtmasının arkasında yatan sebepler şu iki şekilde olabilir:

Birincisi, Hiz. Süleyman ona nübüvvetinin mucizelerini göstermek istemiş olabilir. Çünkü insan eliyle yapılması mümkün olmayan bir ihtişama sahiptir. İkincisi de bunu yaptırmakla kendi hükümdarlığının büyüklüğünü ve saltanatının ihtişamını göstererek kendisinin dilediği her şeyi yapmaya gücünün yeteceğini ve Allah'a boyun eğerek Müslüman olmaktan başka çarelerinin bulunmadığını göstermek istemiştir.¹¹⁹

Zemahşerî'ye göre de Hiz. Süleyman bu kasrı; Belkıs'a azametini, peygamberliğini ve dindeki sebatını göstermek için yaptırmıştır.¹²⁰ Bu sebepler peygamberlik vasıflarına göre daha uygun ve tutarlı durmaktadır. İlk verilen rivayet gibi söz konusu bilgilerin İslam'ın peygamber inancına uygun olmadığı göz önüne alındığında isrâiliyat olduğu söylenebilir. Sûrenin Hiz. Süleyman ve Sebe' kraliçesi Belkıs arasında geçen olayların anlatıldığı âyetler Belkıs'ın "Süleyman ile birlikte âlemlerin Rabbi olan Allah'a teslim oldum." diyerek Müslüman olduğunu Hiz. Süleyman'ın huzurunda ikrâr etmesiyle sona ermektedir.

4. Sebe' Sûresi: Bahşedilen Nimetler ve Vefatı

Kur'an'da Hiz. Süleyman'ı anlatan âyetlerin yer aldığı altıncı sûre, Sebe' sûresidir. Sebe' sûresinin üç âyetinde Hiz. Süleyman'a verilen nimetlerden, Hiz. Süleyman'ın ölümünden ve onun ölümü üzerinden cinlerin gaybı bilmediğinden bahsedilmektedir.

Sûrede Hiz. Süleyman'a bahşedilen nimetlerin geçtiği âyetler şu şekilde yer almaktadır:

"Süleyman'ın emrine de, sabah esişi bir ay, akşam esişi de bir ay(lık yol) olan rüzgârı verdik. Erimiş bakır ocağını da ona sel gibi akıttık. Cinlerden de Rabbinin izniyle onun önünde çalışanlar vardı. İçlerinden kim bizim emrimizden çıkarsa, ona alevli ateş azabını tattırırız. Cinler, Süleyman için

¹¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 370.

¹¹⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, X, 453.

¹²⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 370.

dilediği biçimde kaleler, heykeller, havuz gibi çanaklar ve sabit kazanlar yapıyorlardı. Ey Davûd ailesi, şükredin! Kullarımdan şükredenler pek azdır."¹²¹

Bu âyetlerde ilk olarak Hz. Süleyman'ın emrine verilen rüzgârdan bahsedilmektedir. İbn Cerîr et-Taberî'ye göre rüzgârın Hz. Süleyman'ın emrine verilmesiyle Hz. Süleyman, sabahdan günün yarısına kadar bir aylık mesafeye gider ve yine günün yarısından geceye kadar da yine bir aylık yol katederdi.¹²² Bir diğer ifadeyle Hz. Süleyman, bir günde rüzgârı kullanarak iki aylık yol giderdi. Hasan-ı Basrî'den (ö. 110/728) gelen rivayete göre Hz. Süleyman sabah yola çıkar ve İstahr'da öğlen dinlenirdi. Sonrasında ise tekrar yola çıkar ve akşama Kâbil'de olurdu.¹²³ Âyette ikinci olarak, Hz. Süleyman'a verilen bakır ocağından söz edilmektedir. İbn Zeyd'e göre suyun pınardan kaynayıp çıktığı gibi Hz. Süleyman için de Allah-u Teâlâ bakırı kaynatıp çıkarmıştır.¹²⁴ Üçüncü olarak ise âyette cinlerin Hz. Süleyman'ın emrine verildiği ve onun için çalıştığı belirtilmiştir. Sonrasında ise Hz. Süleyman'a itaatle emrolunan cinlerin Hz. Süleyman için yaptıkları kaleler, heykeller, çanaklar ve kazanlar gibi işlerden bahsedilmektedir. Âyette geçen cinlerin yaptığı "mehârib" kelimesi; korunan kutsal meclis, mesken ve mescit anlamlarına gelmektedir.¹²⁵ Heykeller ise meleklerin, peygamberlerin ve salih kulların suretleri veya canlı cansız varlıkların suretleridir.¹²⁶ Yapılan bir kazanın etrafında ise rivayete göre bin kişi oturabiliyormuş.¹²⁷ Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere Hz. Süleyman'ın ordusunun ve emrindeki insanların sayısı oldukça fazladır. Hz. Süleyman'a bahşedilen tüm bu nimetler zikredildikten hemen sonra ikinci âyetin sonunda şükür vurgusu yapılmış ve şükreden kulların azlığı dile getirilmiştir.

Bu âyetleri müteakip Hz. Süleyman'ın ölümünün anlatıldığı ve cinlerin gaybı bilmediği vurgusunun yapıldığı üçüncü âyet şu şekilde gelmektedir.

Süleyman'ın ölümüne hükmettiğimiz zaman, onun ölümünü onlara ancak değneğini yemekte olan bir kurt gösterdi. Süleyman'ın cesedi yıkılınca cinler

¹²¹ Sebe' 34/12-13.

¹²² Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XX, 362.

¹²³ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XX, 363.

¹²⁴ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XX, 364.

¹²⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 572.

¹²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 572.

¹²⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 572.

*anladılar ki, eğer gaybı bilmiş olsalardı aşağılayıcı azap içinde kalmamış olacaktı.*¹²⁸

Sa‘lebî, tefsirinde âyette sözü edilen Hz. Süleyman’ın ölümüyle ilgili detaylı bir rivayet aktarmıştır.

Hz. Süleyman, rivayete göre zaman zaman Beyt-i Makdis’te ibadete çekilirdi. Bu süre bazen bir ay bazen bir sene bazen de bunlardan daha fazla veya daha az olabiliyordu. Hz. Süleyman yine Beyt-i Makdis’te ibadete çekilmiş ve ayakta esasına dayanmış bir şekilde namaz kılar halde vefat etmiştir. Fakat Hz. Süleyman vefat edince yere düşmemiş ve ayakta esasına dayanmış bir halde kalmıştır. Bir kurt Hz. Süleyman’ın esasını yiyerek asayı zayıflatmış ve asa kırılınca Hz. Süleyman yere düşmüştür. Ancak o zaman emrinde çalışan cinler Hz. Süleyman’ın öldüğünü anlamışlardır.¹²⁹

Sonuç olarak, Hz. Süleyman’ın ölümünden dahi bihaber olan cinlerin bu haberi küçük bir kurt vesilesiyle öğrenebildikleri vakıa anlatılarak cinlerin gaybı bilmediği gözler önüne serilmiştir.

5. Sâd Sûresi:

Son olarak, Hz. Süleyman’ı anlatan âyetlerin yer aldığı yedinci sûre ise Sâd sûresidir. Bu sûrede, Hz. Süleyman’a sunulan atlardan, Hz. Süleyman’ın imtihan olmasından ve tahtına bırakılan ceset olayından bahseden âyetler yer almaktadır. Bunlarla birlikte sûrede Hz. Süleyman’ın duası ve bunun neticesinde ona lütfedilen nimetler zikredilmektedir.

5.1. Hz. Süleyman’a Sunulan Atlar

Sûrede ilk olarak Hz. Süleyman’a sunulan atlar ve Hz. Süleyman’ın bu atlarla münasebeti anlatılmaktadır. Söz konusu âyet şu şekildedir:

“Dâvûd’a Süleyman’ı bağışladık. O ne güzel kuldu! Şüphesiz o, Allah’a çok yönelen bir kimse idi. Hani ona akşamüstü bir ayağını tırnağı üstüne dikip üç ayağının üzerinde duran çalımlı ve soylu atlar sunulmuştu. Süleyman, ‘Gerçekten ben malı, Rabbimi anmamı sağladığından dolayı çok severim’ dedi.

¹²⁸ Sebe’ 34/14.

¹²⁹ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân an tefsiri’l-Kur’ân*, VIII, 79-80.

Nihâyet gözden kaybolup gittikleri zaman, ‘Onları bana geri getirin’ dedi. (Atlar gelince de) bacaklarını ve boyunlarını okşamaya başladı.”¹³⁰

Âyette öncelikle Hz. Süleyman’a sunulan atlar tasvir edilmektedir. Özellikle atların duruşu şu şekilde betimlenmiştir: “Üç ayağı üzerinde duran ve dördüncü ayağını kaldırarak onun sadece ucunu yere koyan atlardır.”¹³¹ Bu atlarla Hz. Süleyman arasında yaşanan ilişkiyi müfessirler iki farklı şekilde yorumlamışlardır. Birinci görüşe göre Hz. Süleyman, bu atlarla meşgul olmaktan dolayı Allah’ı anmayı unutmuş veya bir başka rivayete göre ikindi namazını kılmayı unutmuştur. Bunun akabinde ise Hz. Süleyman, Allah’ı anmaktan kendisini alıkoyduğu için bu atların ayaklarını kestirip boyunlarını vurdurmuştur.¹³² İkinci görüşe göre ise bu atlar Hz. Süleyman’ı Allah’ı anmaktan alıkoymanın aksine Allah’ı anmaya (ona şükretmeye) vesile olmuştur. İbn Abbas’tan gelen rivayete göre Hz. Süleyman, bu atların bacaklarını ve boyunlarını sevgiyle sıvazlamıştır.¹³³

Taberî’ye göre İbn Abbas’ın da yer aldığı ikinci görüş bu âyetin tefsirine daha uygundur. Çünkü Allah’ın bir peygamberi olan Hz. Süleyman’ın hayvanları sakatlayarak azap etmesi ve sebepsiz yere onları helak etmesi ve namazı kaçırarak kadar dünya malıyla iştigal etmesi düşünülemez.¹³⁴ Fahreddîn er-Râzî de âyette geçen “*meseha*” fiilinin anlamının “kesmek” olmadığını meshetme ve sıvazlama manasında olduğunu dile getirmiş ve bu fiilin geçtiği başka bir âyetten delil getirmiştir: “Bu âyette geçen “*meseha*” fiili, Mâide Sûresi altıncı âyetinde (abdest âyeti) de geçtiği üzere abdestte “başlarınızı meshedin” ile aynı anlamda kullanılmıştır.”¹³⁵ Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere ikinci görüşün savunduğu mananın; akla, inanca ve nassa daha yakın olduğunu söylemek mümkündür.

5.2. Hz. Süleyman’ın İmtihanı ve Tahtına Bırakılan Ceset

Sûre, Hz. Süleyman’ın imtihan edilmesini ve tahtına bir ceset bırakılmasını bildiren âyetle devam etmektedir:

¹³⁰ Sâd 38/30-31-32-33.

¹³¹ Taberî, *Câmi ‘u l-beyân*, XXI, 193.

¹³² Taberî, *Câmi ‘u l-beyân*, XXI, 194-195.

¹³³ Taberî, *Câmi ‘u l-beyân*, XXI, 196.

¹³⁴ Taberî, *Câmi ‘u l-beyân*, XXI, 196.

¹³⁵ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu l-ğayb*, XXVI, 391.

*“Andolsun, biz Süleyman’ı imtihan ettik. Tahtının üstüne bir ceset bıraktık. Sonra tövbe edip bize yöneldi.”*¹³⁶

Hız. Süleyman’ın ne ile “imtihan” edildiğı âyette açık bir şekilde geçmemektedir. Aynı şekilde âyette “tahtına bırakılan ceset”, kim olduğı ve niçin bırakıldığı açıklanmadan kapalı bir şekilde verilmiştir. Klasik tefsir kitaplarında konuyla ilgili bir hadis nakledilmektedir. *Sahih-i Müslim* ve *Sahih-i Buhari*’de Ebû Hureyre’den rivayetle Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

“Süleyman: Bu gece doksan tane hanımım ile birlikte olacağım ve her biri Allah yolunda cihad edecek bir süvari doğuracaktır, dedi. Arkadaşı kendisine: İnşallah de dedi, fakat o söylemedi. Söylediğı gibi hanımlarını dolaştı fakat sadece bir tanesi gebe kaldı ve o da yarım bir çocuk dünyaya getirdi. Muhammed’in canını elinde tutan Allah’a yemin olsun ki inşallah deseydi hepsi Allah yolunda cihat edecek süvariler olacaktı.”¹³⁷

Hız. Peygamber’in (s.a.v.) belirttiğine göre Hz. Süleyman, yapacağım dediğı bir işe “inşallah” demediğı için imtihana tabi tutulmuştur. Yine tefsir kitaplarında bu rivayete çok benzer bir vakıa anlatılmış ve âyette geçen ceset açıklanmıştır: “en-Nekkâş ve diğerlerinden gelen rivayete göre Hz. Süleyman, cariyeleriyle çocuk yapma isteğıyle birlikte oluyordu. Yine böyle bir birliktelikten yarım bir çocuk dünyaya geldi. Taht üzerine bırakılan cesetten kasıt ebenin getirip tahta bıraktığı bu yarı canlı bebektir.”¹³⁸

Bununla birlikte bazı müfessirlere göre Hz. Süleyman, adeta tahtın üzerinde oturan bir ceset gibi kalacak derecede ağır bir hastalıkla imtihan edilmiş ve sonrasında tekrar eski sıhhatine kavuşmuştur. Araplar da âyette geçtiğı üzere zayıf insanlar için “Bu, kasabın tezgâhındaki bir et ve ruhsuz bir cesettir.” tabirini kullanmaktadırlar.¹³⁹ Bu âyeti açıklamada ve tefsir etmede Arapların bu kullanımı, ikinci görüşün tezini destekler nitelikte güzel bir örnektir.

¹³⁶ Sâd 38/34.

¹³⁷ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi ’l-Kur’an*, XV, 91.

¹³⁸ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi ’l-Kur’an*, XV, 91.

¹³⁹ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu ’l-ğayb*, XXVI, 394.

5.3. Hz. Süleyman'ın Duası ve Duasının Karşılığında Verilenler

Son olarak sûrede; Hz. Süleyman'ın yaptığı duadan ve bu dua neticesinde Hz. Süleyman'a bahşedilen, ondan önce hiç kimseye verilmeyen ve ondan sonra da kimseye verilmeyecek olan nimetlerden bahseden âyetler şu şekilde gelmektedir:

“Süleyman, ‘Ey Rabbim! Beni bağışla. Bana, benden sonra kimseye lâıyk olmayacak bir mülk (hükümranlık) bahşet! Şüphesiz sen çok bahşedicisin!’ dedi. Biz de rüzgârı onun buyruğuna verdik. Rüzgâr, onun emriyle dilediği yere hafif hafif eserdı. Bina ustası olan ve dalgıçlık yapan her bir şeytanı, bukağılara bağlı olarak diğerlerini de, onun emrine verdik. İşte bu bizim ihsanımızdır. Artık sen de (istediğine) hesapsızca ver yahut verme’ dedik. Şüphesiz katımızda onun için bir yakınlık ve dönüp geleceği güzel bir yer vardır.”¹⁴⁰

Hz. Süleyman'ın bu duası üzerine Allah, ona daha önce babası Hz. Dâvûd da dâhil hiç kimsenin sahip olmadığı mülkü ve bunun yanında rüzgârları ve şeytanları emrine verdi. Emrine verilen bina ustası şeytanlar Hz. Süleyman için binalar, köşkler ve heykeller yapıyorlardı. Bununla birlikte dalgıçlık yapan şeytanlar da onun için denizden inci çıkartıyorlardı.¹⁴¹ Bukağılara (ağır cezalıların ayaklarına takılıp ucuna pranga bağlanan demir halka)¹⁴² bağlı azgın şeytanlarla ilgili ise âyette Hz. Süleyman için onları ister zincirlerini çözerek serbest bıraksın ister o halde çalıştırsın ahirette bundan hesaba çekilmeyeceği ve ahirette güzel bir yer bahşedileceği belirtilmiştir.¹⁴³

Kur'an-ı Kerim baştan sona incelendiğinde bu sûre ile birlikte tam yedi Sûrede Hz. Süleyman'ın isminin geçtiği ve onun kıssalarının anlatıldığı saptanmaktadır. Bu sûreler, Kur'an'daki sıralarına göre incelenmiş ve Hz. Süleyman ile ilgili âyetler klasik tefsirlerden yardım alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Böylece, Kur'an'da Hz. Süleyman'ın başrolünde olduğu kıssaların nasıl ve nerede geçtiği açıklamalı bir şekilde ve bazı yerlerde Kitab-ı Mukkaddes ile küçük mukayeseler de yapılarak işlenmiştir.

¹⁴⁰ Sâd 38/35-36-37-38-39-40.

¹⁴¹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 507.

¹⁴² *Güncel Türkçe Sözlük*, “Bukağı”, <https://sozluk.gov.tr/> (erişim 13.02.2021).

¹⁴³ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 507.

İKİNCİ BÖLÜM: KLASİK TEFSİRLERDE HAYVANLARLA MUHAVERE

Hz. Süleyman kıssasının yer aldığı Neml sûresinin Mekke’de nazil olduğu bilinmekle birlikte sûrenin sebab-i nüzulünün olmaması hasebiyle Mekke’de hangi yıllarda nazil olduğuyula ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Mısırlı düşünür Abdülmüteâl es-Saîdî’nin araştırmalarına göre söz konusu sûre Habeşistan’a hicret ile İsrâ olayı arasında nazil olmuştur.¹⁴⁴ Hz. Süleyman kıssasının indirildiği Mekke dönemi için ne ifade ettiğine bakılacak olursa Kur’an’da özellikle Hz. Süleyman kıssası gibi önceki semavi kitaplarda benzerinin yer aldığı İsrâîloğulları’ndan olan peygamber kıssalarının, vahiy ve risaletin ispatında bir delil niteliği taşıdığı söylenebilir. Hicaz Arapları, Yahudi ve Hristiyanları ve onların kitaplarını yakından tanımakta ve aynı zamanda İsrâîloğulları bilginleri de Araplar nezdinde oldukça itimat duyulan insanlardı. Bu yüzden Kur’an’ın önceki semavi kitaplarla uyumlu olması ve İsrailoğulları bilginlerinin bu yöndeki şahitliği Kur’an’ın ilk muhatapları olan Mekkeli müşrikler için vahyin ispatına dair önemli bir delil niteliği taşımaktadır. İşte bu sebepten Kur’an, Neml sûresinin de içinde bulunduğu birçok Mekkî sûrede Ehl-i Kitab’tan olan ve Tevrat, İncil gibi semavi kitaplarda benzerlerinin anlatıldığı peygamber kıssalarını aktarmaktadır.¹⁴⁵

Bu bölümde Neml sûresinde geçen Hz. Süleyman’ın karınca ve Hüdhüd ile muhaveresi üzerinden seçilmiş olan klasik tefsirler okunarak, klasik tefsirlerin söz konusu muhavereyi nasıl yorumladığı, yorumlarken ya da tefsir ederken kullandığı her türlü veri ve onların kaynakları saptanmaya çalışılacaktır. Böylece, klasik tefsirlerin bu kıssa bazındaki farklılıkları ve tefsir metodundaki yöntemsel kırılmaları ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Söz konusu tefsirler, çalışmanın daha düzenli ilerleyebilmesi ve klasik tefsirler arasındaki farklılıkların daha iyi yansıtılabilmesi için belli dönemlere ayrılarak dönem dönem incelenecektir.

Mukâtil b. Süleyman’dan İmam Mâtürîdî’ye kadar olan, tefsir alanında oluşmuş rivayet malzemesinin tedvin edilip aktarıldığı ve dilbilimsel tefsirlerin de yaygın olduğu bu

¹⁴⁴ Abdülmüteâl es-Saîdî, *En Edebî Mesaj Kur’ân*, çev. Doç. Dr. Hüseyin Elmalı, İzmir: Çağlayan Yayınları, 1997, s. 389.

¹⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. İzzet Derveze, *Kur’ân’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012, II, 201-221.

dönemi; tefsirde “Tedvin Dönemi” olarak görmek mümkündür. İmam Mâtürîdî ile başlayıp Zemahşerî’ye kadar devam eden, tedvin edilen rivayetlerin değerlendirme ve eleştiriye tabi tutulduğu ve kelâmî, fikhî, işârî ve ahlakî gibi birçok açıdan tefsire yaklaşımların olduğu dönemi de; tefsirde “Gelişim Dönemi” olarak nitelemek mümkündür. Zemahşerî’den sonraki dönemin ise tefsirde Kur’an’ın ne söylediğinin yanında Arap dili ve belâgatı açısından nasıl söylediğinin de incelenmeye başlandığı ve kelâmî, fikhî, işârî ve ahlakî gibi meselelerin ve çıkarımların öncesine göre daha ağırlık kazandığı tefsirde “Tekâmül Dönemi” olduğu söylenebilir. Söz konusu klasik tefsirler bu dönemlendirme üzerinden ele alınacaktır.

1. Hz. Süleyman ve Karınca

Nihâyet karınca vadisine geldikleri vakit bir karınca, “Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin, Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesinler” dedi. Süleyman, onun bu sözüne tebessüm ile gülerek dedi ki: “Ey Rabbim! Beni; bana ve ana-babama verdiğin nimetlere şükretmeye ve razı olacağın salih ameller işlemeye sevk et ve beni rahmetinle salih kullarının arasına kat!”¹⁴⁶

Bu bölümde Hz. Süleyman ile karıncanın muhaveresinin yer aldığı Neml sûresinin on sekiz ve on dukuzuncu âyetleriyle ilgili klasik tefsirler; rivayet malzemesi, yorum, görüş ve farklı meselelerdeki çıkarımların yoğun olduğu karıncanın vasfı, karınca vadisi, Hz. Süleyman ve ordusu, karıncanın sözü ve Hz. Süleyman’ın gülümsemesi gibi konular üzerinden dönem dönem incelenecektir. Böylece bu çerçevede incelenen klasik tefsirler arasındaki paralellikler ve farklılıklar saptanmaya çalışılacaktır.

1.1. Tedvin Dönemi

Söz konusu âyetlerle ilgili olarak öncelikle Kur’an’ın baştan sona tefsir edildiği tâbiîn sonrası dönemden günümüze ulaşan ilk tefsir kitabı olarak nitelenen Mukâtil b. Süleyman’ın (ö. 150/767) *Tefsîr-i Kebîr* isimli tefsiri ile incelenecektir. Bu tefsirde, Hz. Süleyman kıssasında yer alan karıncalar vadisinin yeri ve karıncanın ismiyle ilgili âyet aralarında senetsiz bir şekilde rivayetler aktarılmıştır. Mukâtil, âyette geçen karıncalar vadisinin “Şam

¹⁴⁶ en-Neml 27/18-19.

topraklarında” yer aldığını ve karıncanın isminin de “el-Cermî” olduğunu aktarmıştır.¹⁴⁷ Sonrasında ise Mukâtil, Hz. Süleyman’ın karıncanın ifadesine niçin güldüğünü şu şekilde açıklamıştır: “Hz. Süleyman, karıncanın ‘Süleyman ve askerleri fark etmeyip, sizi kırıp geçirmesin!’ ifadesini duyunca karıncanın hükümdarlık ve idaresindeki adaletine övgüsünden dolayı gülmüştür.”¹⁴⁸ Yani Mukâtil, Hz. Süleyman’ın hükümdarlığında bir haksızlık yapılmayacağını karıncalar dahi biliyor diyerek gülümsediğini belirtmiştir.

Tâbiîn sonrası ilk döneme ait olan ve yalnızca bir cilt olan Süfyân es-Sevrî’nin (ö. 161/778) *Tefsîru’s-Sevrî* ismiyle bilinen tefsirinde karıncanın şekli hakkında sadece bir rivayete yer verilmiştir. Süfyân es-Sevrî, Nevf eş-Şâmî’nin “O karınca büyük bir kurt kadardı.” dediğini aktarmıştır.¹⁴⁹ Aslında Süfyân es-Sevrî’nin tefsirinde Neml sûresindeki Hz. Süleyman kıssasıyla ilgili diğer âyetlerin tefsirine yer verilmemiştir.

Bu döneme ait bir diğer tefsir, Yahyâ b. Sellâm’a (ö. 200/815) ait olduğu bilinen *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm* isimli tefsirdir. Bu tefsirde ilk olarak, karınca vadisi hakkında Katâde’den (ö. 117/735) “Şam’da bir vadi” olduğu şeklinde bir rivayet aktarılmıştır.¹⁵⁰ İkinci olarak, âyette geçen “ve hümm lâ yeş ‘urûn” (onlar farkında değiller) cümlesinin Hz. Süleyman ve ordusu için değil, karıncalar için kullanıldığı belirtilmiştir. Yahyâ b. Sellâm’a göre karıncalar, Hz. Süleyman ve ordusunun farkında değillerdir ve bunun üzerine içlerindeki bir karıncanın diğer karıncalara “Yuvalarınıza girin! Hz. Süleyman ve ordusu sizi ezmesin!” dediğini Hz. Süleyman anlamıştır. Görebildiğimiz kadarıyla “ve hümm lâ yeş ‘urûn” cümlesi, incelenen tefsirler arasında sadece bu tefsirde karıncaları nitelendirmektedir. Diğer tefsirlerde ise bu cümle, karıncanın kurduğu cümlenin devamı niteliğinde değerlendirilmiş ve “Hz. Süleyman ve ordusu farkında olmadan sizi ezmesinler!” şeklinde anlaşılmıştır.

Bu dönemden Arap dili ve tefsir âlimi olan Ferrâ’nın (ö. 207/822) *Me’âni’l-Kur’ân* isimli dilbilimsel tefsirinde ise karınca ile ilgili herhangi bir rivayet ve açıklama yer

¹⁴⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 239.

¹⁴⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 239-240.

¹⁴⁹ Ebû Abdillâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî, *Tefsîru’s-Sevrî*, 1. Baskı, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1403/1983, s. 282.

¹⁵⁰ Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa’lebe et-Teymî, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelebî, 1. Baskı, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1425/2004, II, 537.

almamıştır.¹⁵¹ Aynı dönemden bir diğer Arap dili ve tefsir âlimi olan Ebû Ubeyde'nin (ö. 209/824) *Mecâzü'l-Kur'ân* isimli dilbilimsel tefsirinde ise sadece karıncanın nasıl konuştuğuyla ilgili bir açıklamaya yer vermiştir. Ebû Ubeyde, karıncanın konuşma biçiminin insanların konuşması gibi olduğunu söylemiştir.¹⁵² Bunun üzerine o, hayvanların konuşturulduğuna dair Arap şiirinden istişhâda başvurmuştur.¹⁵³

Tedvin döneminin ilk tefsir örneklerinden Mukâtil b. Süleyman, Süfyân es-Sevrî, Yahyâ b. Sellâm, Ferrâ ve Ebû Ubeyde gibi müfessirlerin tefsirlerine bakıldığında âyeti açıklayıcı az sayıda rivayetin daha çok senetsiz şekilde aktarıldığı, âyetlerdeki kelimelerin açıklanmasında –özellikle dilbilimsel tefsirlerde- istişhâda başvurulduğu ve âyetin anlaşılması için kısa açıklamalarla yetinildiği görülmektedir.

Tedvin döneminin en kapsamlı çalışmasını yapan İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), tefsirle ilgili kendi dönemine kadar olan rivayet ve görüşleri derlemesi bakımından bir tefsir ansiklopedisi olarak anılan *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* isimindeki tefsirinde karıncanın şekli hakkında hikmet sahibi bir adam kanalıyla Avf'dan şöyle bir rivayet aktarmıştır: “Hz. Süleyman zamanındaki karıncalar, sinekler gibidir.”¹⁵⁴ Konumuzla ilgili birçok rivayet bulunmakla birlikte Taberî gibi rivayet malzemesinin naklinde önemli rol oynayan bir tefsirde sadece bir rivayete yer verilmiş olması dikkat çekicidir.

Tedvin çalışmasında en az Taberî kadar etkin bir diğer müfessir İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938) ise *Tefsîrû'l-Kur'âni'l- 'Azîm* isimli tefsirinde konuyla ilgili senediyle birlikte birçok rivayete yer vermiştir. İbn Ebû Hâtim'in klasik tefsirlerin çoğundan farklı dikkat çeken bir özelliği, çok sayıda rivayeti senetleriyle ve neredeyse konuyla ilgili kendi düşüncelerine hiç yer vermeyerek doğrudan aktarmasıdır. İbn Ebû Hâtim'in senetleri tam olarak verme hassasiyeti onun “bir muhaddis ve hadis hafızı”¹⁵⁵ olmasıyla alakalı olmalıdır.

¹⁵¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî, Muhammed Ali en-Neccâr ve Abdülfettâh İsmâil eş-Şelebî, 1. Baskı, Mısır: Dârü'l-Misriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, t.y., II, 289.

¹⁵² Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî, *Mecâzü'l-Kur'ân*, thk. Fuat Sezgin, Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1381/1961, II, 93.

¹⁵³ Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, II, 93.

¹⁵⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir ve Mahmud Mahammed Şakir, 1. Baskı Kâhire: Müessesetü'r Risâle, 1420/2000, XIX, 439.

¹⁵⁵ Raşit Küçük, “İbn Ebû Hâtim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XIV, 432.

İbn Ebû Hâtim'in tefsirinde konuya dair ilk olarak Katâde'den şöyle bir rivayet aktarılır: "Bize anlatıldığına göre o Şam bölgesinde bir vadidir."¹⁵⁶ İbn Ebû Hâtim, Mukâtil b. Süleyman'ın yukarıda senetsiz olarak aktardığı bu rivayeti Yahyâ b. Sellâm gibi senediyle birlikte aktarmıştır. İkinci olarak İbn Ebû Hâtim, Şa'bî'den iki farklı senedi olan ve metni aynı olan iki rivayeti şu şekilde aktarmıştır: "Hz. Süleyman iki kanadı olan karıncanın kelamını anladı."¹⁵⁷ O, yine Şa'bî'den bu rivayetin devamı niteliğinde olan farklı bir rivayeti şöyle aktarmıştır: "O karınca bir kuştur. Şâyet o kuş cinsi olmasa Hz. Süleyman onun sözünü anlayamazdı."¹⁵⁸ Şa'bî'den gelen bu rivayetlere dayanarak Şa'bî'nin, müfessirlerin ekseriyetinin aksine Hz. Süleyman'ın tüm hayvanların değil de sadece kuşların dilini anlayabildiğini savunduğu yorumu yapılabilir.

İbn Ebû Hâtim tefsirinde üçüncü rivayet olarak, Nevf el- Hımyerî'den "Hz. Süleyman zamanındaki karıncalar kurtlar gibiydi." sözünü aktarmıştır.¹⁵⁹ Aynı rivayet burada ve aşağıda gelecek olan Salebi'nin tefsirinde Nevf el- Hımyerî'ye isnat edilirken yukarıda zikredilen Süfyân es-Sevrî'nin tefsirinde ve yine aşağıda aktarılabilecek olan Vâhidî'nin, Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin ve İmam Kurtubî'nin tefsirlerinde Nevf eş-Şamî'ye nispet edilmektedir. Son olarak ise bu rivayet İbn Kesîr'in tefsirinde Nevf el-Bikâlî'den aktarılmıştır. Aslında bu kişiler aynı şahsa ait künyelerdir. Bu rivayette ismi geçen Nevf el-Hımyerî'ye aynı zaman da Nevf b. Fadâle el-Hımyerî el-Bikâlî ve Ebû Amr eş-Şamî de denilmektedir.¹⁶⁰ Nevf b. Fedâle el-Bikâlî'nin Ka'bu'l-Ahbâr, Vehb b. Münebbih ve Mâlik b. Dînâr gibi isrâiliyat ile şöhret kazanmış tâbiî âlimlerinden olduğu belirtilmiş ve İbn Ebû Hâtim'in onunla ilgili herhangi bir cerh ifadesine yer vermediği ve onu ilim ve hikmet sahibi olarak tanıttığı söylenmiştir.¹⁶¹ Tefsirde dördüncü rivayet olarak Ebî's-Sıddîk en-Nâcî'den şu rivayet aktarılmıştır:

Hz. Süleyman, yağmur duası için çıktığında bir karıncayla karşılaşmıştır. Karınca sırtüstü yatmış, ayaklarını göğe doğru uzatmış "Allah'ım beni sen var ettin, senin rahmetin olmadan biz yaşamayız ya bize su verirsin ya da bizi

¹⁵⁶ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib, 3. Baskı Suud-i Arabistan: Mektebet-ü Nizar Mustafa el-Baz, 1419/1998, IX, 2857.

¹⁵⁷ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2857.

¹⁵⁸ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2857.

¹⁵⁹ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2858.

¹⁶⁰ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî, *et-Tekmil fî ma'rifeti's-sikât ve'z-zu'afâ' ve'l-mecâhil*, thk. Şadi b. Muhammed b. Salim, 1. Baskı Yemen: Merkez-i numan li'l-buhus ve'd-dirasati'l-islamiyye, 1432/2011, I, 416.

¹⁶¹ Bünyamin Erul, "Yahudi Kültürü ve Hadisler", *İslam Araştırmaları Dergisi* 15 (2006): 195.

helak edersin!” diye dua etmektedir. Bunun üzerine Hz. Süleyman, “Dönün! Siz başkasının duasıyla sulanacaksınız.” demiştir.¹⁶²

Tefsirdeki beşinci rivayet ise Süfyân’dan nakledilmiştir: Hz. Süleyman, karınca “yuvalarınıza girin” dediğinde olması gerektiği gibi yaklaşmasaydı, beş yüz kame (6 feetlik uzunluk ölçüsü) toprak onunla kirlenirdi.¹⁶³ Son olarak İbn Ebû Hâtim, âyetin “Hz. Süleyman’ın tebessüm ile güldü.” kısmıyla ilgili el-Hakem b. Atiyye’den şu şekilde bir rivayet aktarmıştır: “Muhammed b. Sîrin’e namazda gülümseme (*et-tebessüm*) hakkında sordum. İbn Sîrin de: ‘Namazda gülümseme diye bir şey yok, kahkaha atmak var.’ dedi. Sonrasında ise bu âyeti okudu.”¹⁶⁴ Bu rivayete göre anlaşılan o ki, Muhammed b. Sîrin, Hz. Süleyman’ın kahkaha attığını düşünmektedir.

1.2. Gelişim Dönemi

Tefsirdeki farklı methodologyla tefsirde tedvin döneminden gelişim dönemine geçişi simgeleyen, İtikatta Mâtürîdiyye mezhebinin kurucusu sayılan ve aynı zaman da önemli bir müfessir olan İmam Mâtürîdî (ö. 333/944), *Te’vîlâtü’l-Kur’ân* isimli tefsirinde çok özgün yorumlara yer vermiştir. Böylece diğer tefsirler arasında kendi tefsirini farklı bir konuma taşımayı başarmıştır. İsrâiliyata, ayrıntılı ve karışık hikâyelere çok yer vermemesi ve ihtilaf içeren rivayetlerden birini tercih edeceği zaman seçtiği rivayetin daha uygun olduğuyla ilgili ikna edici yorumlara yer vermesi bakımından orijinal bir eserdir. Aynı zamanda İmam Mâtürîdî’nin tefsirinde özellikle kelâmî meselelerde Mu‘tezile ve Bâtıniyye gibi fırkaların görüşlerine yer verilmiş ve bu görüş ve iddialarına karşı deliller getirilmiş ve cevaplar verilmiştir.

İmam Mâtürîdî, tefsirinde karınca vadisi, karıncanın konuşması ve Hz. Süleyman’ın tebessüm etmesindeki sebep hakkında kendi yorumlarına yer vermiştir. İmam Mâtürîdî, “karınca vadisi” ifadesinden o zamanda karıncaların insanlarla iç içe yaşamadıkları sonucunu çıkarır. Çünkü eğer karıncaların kendilerine ait insanlardan ayrı mekânları olmasaydı “içinde

¹⁶² İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, IX, 2858.

¹⁶³ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, IX, 2858.

¹⁶⁴ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, IX, 2858.

karıncalar yaşayan vadi” şeklinde ifade edilirdi diye eklemektedir.¹⁶⁵ Bu çıkarıma önceki tefsirlerde rastlanmamıştır.

Daha sonra İmam Mâtürîdî, karıncanın nasıl konuştuğuna dair açıklamalar yapar ve aynı zamanda Bâtıniyye’nin bu konudaki düşüncesine yer vererek onları eleştirmiştir. İmam Mâtürîdî, karıncanın konuşmasını iki şekilde izah etmiştir: “Birincisi, karıncanın aynı insanlarda olduğu gibi hakikat anlamda söz söylemesidir. İkincisi ise gerçekte bir söz olmaksızın yapmış olduğu sırlı bir iletişimidir.”¹⁶⁶ Sonrasında İmam Mâtürîdî, Bâtıniyye’nin konuyla ilgili görüşlerini şu şekilde zikretmiştir:

Bâtıniyye, âyette geçen karıncanın gerçek bir karınca olmadığını aynı şekilde Hüdühüd’ün de kuş olmadığını savunmuştur. Hatta bir kuşun Hz. Süleyman’ın bilmediği bir şeyi bilmesi mümkün olmadığı için Hüdühüd’ün “imam” olduğunu savunmuşlardır.¹⁶⁷

İmam Mâtürîdî bu yorumun kabul edilemez olduğuna işaret etmiş ve bunu şu şekilde gerekçelendirmiştir: “Allah, burada karıncayı hayreti mûcip olarak anlatmıştır. Eğer o, sıradan bir insan olsaydı bunun bildirilmesinde hayreti mûcip bir şey ya da anlatılmasında bir yarar olmazdı.”¹⁶⁸ Son olarak ise Hz. Süleyman’ın tebessüm etmesindeki sebep hakkında konuşan İmam Mâtürîdî, bazılarının Hz. Süleyman’ın karıncanın sözünü anladığı için Allah’ı tesbih ve O’na hamd ettiğini söylediklerini ve “Peygamberin tebessümü tesbihtir.” dediklerini aktarmıştır.¹⁶⁹ Akabinde kendi görüşüne yer vererek tebessümün sevinç olmasının mümkün olduğunu belirtmiştir. Ona göre Hz. Süleyman, Allah’ın kendisine ihsan etmiş olduğu nimetler ve hükümdarlık sebebiyle sevinmiştir.¹⁷⁰

İmam Mâtürîdî’nin özetlenen açıklamaları birçok açıdan dikkat çekicidir. Birincisi, o bu konudaki çok sayıda rivayete yer vermemiştir. İkincisi, kıssadaki muhaverenin sembolik bir anlatım olabileceği görüşüne –görebildiğimiz kadarıyla- ilk kez yer vermiş ve bunu reddetmiştir. İncelenen diğer klasik tefsirlerde de Hz. Süleyman’ın hayvanlarla muhaveresine dair tam bir sembolik anlatıma rastlanılmamaktadır. Fakat bununla birlikte Mâtürîdî’nin

¹⁶⁵Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî Semerkandî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, çev. Mehmet Erdoğan, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018, X, 428-429.

¹⁶⁶Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, X, 429-430.

¹⁶⁷Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, X, 429.

¹⁶⁸Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, X, 430.

¹⁶⁹Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, X, 430-431.

¹⁷⁰Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, X, 430-431.

kendisi de söz konusu muhaverenin “sırlı bir iletişim” olabileceğini ifade etmiştir. Bu tevil, iletişimin vaki olduğu ancak bilinen iletişim türlerinden farklı bir şekilde gerçekleşmiş olabileceği üzerine bina edilmiştir. Son olarak Mâtürîdî, karınca vadisi ifadesinden yaptığı çıkarım ve tebessümü sevincin tezahürü olarak yorumlamasıyla özgün bir tefsirle karşı karşı olduğumuzu bir kez daha göstermiştir.

Fakih ve sûfî olmasının yanında bir müfessir olan Ebû'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983), *Tefsîru'l Kur'an* adlı tefsirinde bu konuyla ilgili ilk olarak Hz. Süleyman ve ordusunun karınca vadisine nasıl ulaştığına dair Muhammed b. Ka'b'dan (ö. 108/726) şöyle bir rivayet nakletmiştir: “Hz. Süleyman'ın ordularını havada taşıyan yüz fersah büyüklüğünde bir halısı vardı. Bu halının yirmi beş fersahı cinlere, yirmi beş fersahı insanlara, yirmi beş fersahı kuşlara ve yirmi beş fersahı da vahşi hayvanlara tahsis edilmiştir.”¹⁷¹ Semerkandî, Hz. Süleyman ve ordusunun bir halı üzerinde havadan gittiğini belirten bu farklı rivayeti aktararak olaya yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu rivayeti aktardıktan sonra Semerkandî, “Hz. Süleyman ve ordusu da havadan gidiyordu.” diye eklemiştir. Bunun üzerine Semerkandî, “Havadan giden bir ordu yerdeki karıncayı nasıl ezebilir?” diye bir soru yöneltmiş ve bu soruya iki şekilde cevap vermiştir:

“Bir kısım müfessirlere göre havadan giden ordu, Hz. Süleyman ve ordunun ileri gelenleriydi. Avam kısmı ise yerde yaya ve süvari olarak ilerliyorlardı. Bazılarına göre ise bu olay, rüzgâr Hz. Süleyman'ın emrine verilmeden önce gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu olayda Hz. Süleyman'ın ordusu yerden gitmekteydi. Rüzgâr Hz. Süleyman'ın emrine verildikten sonra ise ordu hep havadan gitmiştir.”¹⁷²

Daha sonra Semerkandî, Hz. Süleyman'ın niçin gülümsediğine dair, karıncanın bu sözlerine taaccüp ettiği için güldüğünü, çünkü karıncalar ile Hz. Süleyman'ın arasında üç mil mesafe olduğunu ve karıncaların onları henüz görmediğini söylemiştir.¹⁷³

Ebû'l-Leys es-Semerkandî, karınca vadisinin yeri hakkında ise bu olayın, Hz. Süleyman'ın ordusu karıncası çok olan Tâif derelerine yaklaştıkları zaman gerçekleştiğini dile

¹⁷¹ Ebû'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm Semerkandî, *Tefsîru'l Kur'an*, çev. Mehmet Karadeniz, İstanbul: Sezgin Neşriyat, 1995, IV, 406.

¹⁷² Semerkandî, *Tefsîru'l Kur'an*, IV, 406.

¹⁷³ Semerkandî, *Tefsîru'l Kur'an*, IV, 407.

getirmektedir.¹⁷⁴ Semerkandî, aynı zamanda karınca vadisini, karıncaları çok olan vadi şeklinde yorumlamıştır.

Görüldüğü üzere Semerkandî söz konusu olay ile ilgili birçok rivayeti nakletmezken olaya yeni bir boyut katan bir rivayeti gündeme getirmiştir. Bu rivayetle birlikte olayın olağanüstülüğü hayvanlarla muhaverenin ötesinde uçan halı ve ordunun havada gitmesi gibi ilavelerle artmaktadır. Ordunun havada gittiğine dair Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirinde¹⁷⁵ bir rivayete yer verilmekle birlikte uçan halı metaforu ilk defa burada geçmektedir. Semerkandî'nin bu rivayetin içeriğini destekleyici mahiyetteki açıklamaları da dikkat çekicidir.

Klasik dönemin önemli sûfî müfessirlerinden olan Sülemî (ö. 412/1021), *Hakâiku't-tefsîr* isimli tefsirinde yukarıdaki incelenen tefsirlerden oldukça farklı rivayetlere yer vermektedir. Sülemî, ekseriyetle ilk üç asırdaki sûfî düşünürlerin rivayetlerini aktarmakta ve böylece onun tefsiri kendi dönemine kadar olan işârî rivayet ve yorumları bir araya getirme açısından sonraki dönemler için önemli bir kaynak olma özelliğini göstermektedir.

Sülemî, karıncanın konuşmasıyla ilgili ilk olarak, Ebû'l-Hasen'den (ö. 425/1033) işittiği uzun bir rivayeti şöyle nakletmiştir:

Karınca on çeşit (seslendi, uyardı, dinletti, emretti, belirledi, ekledi, özel kıldı, genel kıldı, işaret etti, mazeret beyan etti) söz ile konuştu. Karınca; “Ya” ile seslenmiş, “Ya Eyyüha” ile uyarmış, “karıncalar” ile dinletmiş, “girin” ile emretmiş, “yuvalarınız” ile belirlemiş, “sizi ezmesinler” ile eklemiş, “Süleyman” ile özel kılmış, “ordusu” ile genel kılmış, “onlar” ile işaret etmiş ve “farkına varmadan” ile mazeret beyan etmiştir. Böylece karınca, beş hakkı yerine getirmiştir. Allahın hakkı; karıncanın tebasını gözetmesini istemesidir. Süleyman'ın hakkı; karıncaların hakkı konusunda onu uyarma hakkıdır. Karıncanın hakkı; Allah'ın onları feda etme hakkını kaldırmasıdır. Karıncaların hakkı; evlerine girene kadar onlara tavsiyede bulunmasıdır. Sizin hakkınıza gelince; o tüm yaratılanlara mahsus olup Allah'ın kendisini, başkaları üzerine sorumlu kıldığı ve bu sorumluluğu hakkıyla yerine getiren kimse ile ilgilidir. Örneğin Halife'nin reaya üzerindeki hakkı/sorumluluğu gibi. Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Hepiniz çobansınız, güttüğünüz sürüden sorumlusunuz.”¹⁷⁶

¹⁷⁴ Semerkandî, *Tefsîru'l Kur'an*, IV, 407.

¹⁷⁵ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, II, 538.

¹⁷⁶ Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî, *Hakâiku't-tefsîr tefsîru'l-Kur'ani'l-azîz*, thk. Seyyid İmrân, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001, II, 86-87.

Sonrasında Sülemî, Hz. Süleyman'ın gülmesiyle ilgili diğer tefsirlerde olmayan bir rivayet aktarmıştır. Muhammed b. Ali et-Tirmîzî'nin(ö. 320/932) anlattığına göre Hz. Süleyman hayatında sadece iki defa gülmüştür. Bir defa Dahhâk'ın alınma gününde bir defa da karınca vadisine teşrif ettiğindedir. Hz. Süleyman, hortumları olan kurtlar büyüklüğünde karıncalar görmüştür.¹⁷⁷

Sülemî, akabinde Hz. Süleyman ve karınca arasında gerçekleşen bir diyaloga yer vermiştir. Cüneyd'den (ö. 297/909) gelen rivayete göre Hz. Süleyman karıncaya “Benim zulmetmemden korktuğun için mi karıncalara yuvalarına girmelerini söyledin?” diye sormuş ve karınca da “Senin mülkünü görüp onun çekiciliğine kapılırlar da bu durum onları Allah'a tâatten alıkoyar diye korktum.” diyerek cevap vermiştir.¹⁷⁸ Sülemî'nin tefsirinde râvi isimlerine bakıldığında bu râvilerin ilk dönem sûfî şahsiyetleri olduğu ortaya çıkmaktadır. Sülemî, bu âyetle ilgili çağdaşı olan ve aynı zamanda şathiyeleriyle tanınan mutasavvıf Ebü'l-Hasen el-Harakânî,¹⁷⁹ velîlik konusundaki görüşleriyle tanınan sûfî Muhammed b. Ali Hakîm et-Tirmîzî¹⁸⁰ ve ilk devir sûfilîğinin en güçlü temsilcilerinden olan meşhur sûfî Cüneyd-i Bağdâdî¹⁸¹ gibi ilk dönem mutasavvıflarından -yukarıda geçtiği üzere- rivayetler aktarmıştır. Onun söz konusu ayetlerin tefsirinde aktardığı bu rivayetlerin zâhirî tefsir geleneğindeki rivayetlerden farklılık arz ettiği, bunların içeriğinde meselenin tarihî boyutundan ziyade irfanî boyutunun öne çıkarıldığı görülmektedir.

Sülemî'nin öğrencisi olan Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsiri isrâilî rivayetlerin tefsir geleneğine girmesinde bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Tefsir tarihinde Ebû İshâk es-Sa'lebî, rivayetlerin senetlerini hazfederek tedvin etmeye, sahih ve zayıf ayrımı yapmadan tüm rivayetleri toplamaya ve isrâilî rivayetlerin tutkunu olup bu tür rivayetlerin hepsini tefsirine taşımaya başlayan neslin önde gelen isimlerindendir.¹⁸² O, konumuzla ilgili kısımda bunu doğrular mahiyette, tefsirinde Hz. Süleyman'ın ordusuyla karınca vadisine yaptığı yolculuğu anlatan uzunca bir rivayete yer vermiştir. Sa'lebî, Vehb b. Münebbih'in Ka'b'dan şöyle aktardığını nakletmiştir:

¹⁷⁷ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, II, 87.

¹⁷⁸ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, II, 87.

¹⁷⁹ Süleyman Uludağ, “Harakânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XVI, 93.

¹⁸⁰ Abdülfettâh Abdullah Bereke, “Hakîm et-Tirmîzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XV, 196.

¹⁸¹ Süleyman Ateş, “Cüneyd-i Bağdâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VIII, 119.

¹⁸² Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, “Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât”, çev. Dr. Muhammet Yılmaz, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/1 (2002): 174-175.

Hız. Süleyman yolculuğa çıktığı zaman yanına ailesini, hizmetçilerini, kâtiplerini alırdı. Bunlar derecelerine göre üst üste dizilirlerdi. Aynı zamanda içinde demir kazanlar ve her kazanı on deve alacak büyüklükte olan dokuz kazanın olduğu mutfak ve fırını yanına alırdı. Hayvanlar ön kısma alındı. Yer ve gök arasında aşçılar yemek, fırıncılar ekmek pişirir, önde hayvanlar koşturur ve rüzgâr onları havada taşırdı. Ashabıyla Yemen'e gitti. Medine'ye varınca orada durdu ve şöyle dedi: "Burası ahir zaman nebisinin hicret edeceği yerdir. Ona iman edenlere ne mutlu! Ona uyanlara ne mutlu! Onu takip edenlere ne mutlu!". Hız. Süleyman Kâbe'den geçerken Kâbe'nin etrafında Allah'a değil de putlara tapıldığını ve Kâbe'nin ağladığını gördü. Allah-u Teâlâ Kâbe'ye "Niçin ağlıyorsun?" diye vahyetti. O da "Ya Rabbi! Nebîlerinden olan bu nebî ve buradan geçen senin veli kullarından bir kavim benim yanıma yerleşmedikleri, benim yanımda namaz kılmadıkları ve benimle sana ibadet etmedikleri için beni ağlattılar ve benim etrafımda senin dışında taptıkları putlar vardır." Allah-u Teâlâ ona "Ağlama ben seni bana secde eden kullarla dolduracağım. Senin bulunduğun yerde yeni bir Kur'an ve peygamberler arasında en sevdiğim ahir zaman peygamberini sana göndereceğim. Senin bulunduğun yerde bana ibadet eden insanlar yerleştireceğim. Kullarıma kartalların yuvalarının etrafında döndükleri gibi senin etrafında dönmelerini farz kılacağım, devenin çocuğunu ve güvercinin yumurtasını arzuladığı gibi kullarımda seni arzulayacak ve seni putlara ve şeytana tapanlardan temizleyeceğim." diye vahyetti.¹⁸³

Bu rivayetin kazan ve tencereyle ilgili kısımları Kitâb-ı Mukaddes kaynaklı olması muhtemeldir. Kitâb-ı Mukaddes'in I. Krallar bölümündeki altıncı ve yedinci baplarda buna benzer ifadeler görmek mümkündür: "Ve tunçtan on kazan yaptı; bir kazan kırk bat alırdı; ve her kazan dört arşındı; ve on ayaklığın üstünde birer kazan vardı."¹⁸⁴ Görüldüğü üzere Kitâb-ı Mukaddes'te tunçtan on kazan ifadesi yer alırken bu rivayette benzer şekilde demirden on dokuz kazan tanımlaması yapılmaktadır.

Bu rivayetten sonra Sa'lebî, karınca vadisi ve karınca hakkında birçok rivayete yer vermiştir. Sa'lebî, ilk olarak Ka'b'dan gelen şu rivayeti zikretmiştir: "Hız. Süleyman Tâif vadilerinden es-Sedîr vadisinden geçti ve bu arada yolu karıncalar vadisine uğradı. Bu arada kurt kadar büyük, total bir karınca tek bir ayağı üzerinde yükselerek karıncalara seslendi."¹⁸⁵ Burada zikredilen Ka'b rivayeti, daha sonra gelecek birçok tefsirde zikredilen karınca vadisinin Tâif'te olduğu yönündeki rivayetlerin kaynağı niteliğindedir. Çünkü bu rivayet ilk olarak burada yani Sa'lebî tefsirinde geçmektedir. Bununla birlikte Sa'lebî'den önceki

¹⁸³ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbü'rî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'an*, thk. el-İmâm Ebî Muhammed b. Âşûr, I. Baskı, Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1422/2002, VII, 196-197.

¹⁸⁴ Kitâbı Mukaddes Şirketi, *Kitâbı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*, İstanbul: Kitâbı Mukaddes Şirketi, 2001, s. 350.

¹⁸⁵ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'an*, VII, 197.

tefsirlere bakıldığında, Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirinde “karınca vadisinin Tâif derelerine yakın bir yer” olduğunu söylediği görülmektedir.¹⁸⁶ Fakat Semerkandî tefsirinde bu rivayetin kaynağını belirtmemiş ve kendisinden sonraki müfessirler de ondan bu rivayeti tefsirlerine almamıştır. Dolayısıyla “karınca vadisinin Tâif'te olduğu” konusunda Semerkandî'nin rivayeti değil de Sa'lebî'nin aktardığı Ka'b rivayeti ilk olarak öğrencisi Vâhidî'nin¹⁸⁷ sonra da İbnü'l-Cevzî¹⁸⁸ ve İmam Kurtûbî¹⁸⁹ gibi müfessirlerin tefsirlerinde yerini almıştır.

İkinci olarak Sa'lebî, Katâde ve Mukâtil'den karınca vadisi hakkında şu rivayeti aktarmıştır: “Karınca vadisi Şam bölgesinde bir vadidir.”¹⁹⁰ Üçüncü olarak Sa'lebî, karıncanın şekli hakkında Nevf el-Hımyeri'nin “Hz. Süleyman zamanındaki karıncalar kurtlar gibiydi.” dediğini ve Şa'bî'nin ise “O karınca bir kuştur. Şâyet o kuş cinsi olmasa Hz. Süleyman onun sözünü anlayamazdı.” dediğini zikretmiştir.¹⁹¹ Bu son üç rivayet, yukarıda değinilen İbn Ebû Hâtim'in tefsirinde de aynen aktarılmıştır. Sa'lebî, İbn Ebû Hâtim'in tefsirinde yer alan bu rivayetlere râvileri de aynı olacak şekilde yer vermiştir.

Bu rivayetlerden sonra Sa'lebî, Mukâtil'den “Hz. Süleyman, karıncayı üç mil uzaktan duydu.”¹⁹² şeklinde bir rivayet aktarmıştır. Bu rivayet, yukarıda geçen Semerkandî tefsirinde râvisiz bir şekilde zikredilirken Sa'lebî, onu Mukâtil'den aktarmıştır. Daha sonra Sa'lebî, karıncanın ismi hakkında iki rivayet aktarmıştır. İlk olarak, Dahhâk'a göre o karıncanın ismi Tâhiye'dir.¹⁹³ İkinci olarak, İbn Ebî Ravk babasından şöyle nakleder: o el-Cermî adındaki bir karıncadır. Bu Mukâtil'in sözüdür.¹⁹⁴ Nitekim bu görüş Mukâtil tefsirinde yer almıştı.¹⁹⁵ Bunu müteakip ise Sa'lebî, karıncanın isminin el-Cermî olduğu rivayetini İbn Ebî Ravk'ın babasından nakleder ve aynı zamanda bu rivayetin Mukâtil b. Süleyman'ın sözü olduğunu

¹⁸⁶ Semerkandî, *Tefsîru'l Kur'an*, IV, 407.

¹⁸⁷ Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri'l-Kur'an*, thk. Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1. Baskı, Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430/2009, XVII, 187.

¹⁸⁸ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, çev. Doç. Dr. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2009, IV, 482.

¹⁸⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Buruc Yayınları, 2001, XIII, 138.

¹⁹⁰ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'an*, VII, 197.

¹⁹¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'an*, VII, 197.

¹⁹² Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'an*, VII, 197.

¹⁹³ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'an*, VII, 197.

¹⁹⁴ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'an*, VII, 197.

¹⁹⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 239.

belirtir. Bir diğ er ifadeyle Sa‘lebî, Mukâtil b. Süleyman’ın râvisiz aktard ığı rivayeti alm ış ve kaynağıyla birlikte vermiştir.        buradaki râvi   bn Ebî Ravk’ın babası yani Eb u Ravk, Mukâtil b. Süleyman’dan   nce yaşam ıştır. Eb u Ravk; Atıyye b. el-H aris ( .105) Hemd anlı-K ufeli saygın bir hadis âlimi olup bir tefsîr sahibidir.¹⁹⁶ Bu paragraftaki iki örnekte de olduğu   zere Sa‘lebî, tefsirinde kulland ığı rivayetleri ulaşabildiği ilk kaynaklarından aktarmaya gayret g  stermiştir.

Akabinde Sa‘lebî, “Kitaplardan birinde şu diyalogu gördüm.” diyerek Hz. Süleyman ve karınca arasında geçen uzunca bir diyaloga şu şekilde yer vermiştir:

Hz. Süleyman, bu karıncaya şu şekilde sorular sordu: “Diğ er karıncaları ne diye sakındırdın? Benim zulmedeceğimden mi korktun? Benim adaletli bir peygamber olduğumu bilmiyor muydun? Neden ‘Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin, Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesinler!’ dedin?” Karınca şu cevabı verdi: “Sen benim ‘farkına varmadan’ dediğimi duymadın mı? Hem ben o s  zle bedenlerinin ezilmesini değil kalplerinin ezilmesini kastetmiştim.        sana verilenlerin bir benzerini temenni edeceklerinden yahut dünya fitnesine kapılarak senin m  lk ne bakıp seyrederken, tesbih ve zikirden uzak kalacaklarından korktum.” Bunun  zerine Hz. Süleyman da ona: “Bana  ğ t ver!” dedi. Karınca da dedi ki: “Babana niye D v  d adının verildiğini bilmiyor musun?” Hz. Süleyman, “Hayır.” deyince, karınca dedi ki: “       o, kalbinin yarasını tedavi etmişti. Sana niye Süleyman adının verildiğini biliyor musun?” Hz. Süleyman, “Hayır.” deyince, karınca dedi ki: “       sen kalbinin temizliği dolayısıyla sana verilenlerden ötürü sair organlarınla da selamete eren bir kimsesin. Babana yetişmek de senin bir hakkındır. Allah’ın sana rüzgârı niye müsahhar kıldığını biliyor musun?” Hz. Süleyman, “Hayır.” deyince, karınca dedi ki: “Böylelikle sana dünyanın tamamının bir rüzgâr olduğunu haber vermiş oldu.” Hz. Süleyman karıncanın bu sözüne şaşırarak g lm ştir.¹⁹⁷

Bu rivayetin ilk kısmı (Hz. Süleyman’ın karıncaya bana öğüt ver dediği yere kadar) yukarıda geçtiği üzere hocası Sülemî’nin tefsirinde benzer ifadelerle Cüneyd’d n aktarılmıştır.¹⁹⁸ Son olarak Sa‘lebî,   bn Abbâs’tan “Hz. Peygamber (s.a.v.) dört canlının

¹⁹⁶ Muhammet Yolcu, “ lk Dönem Tefsîr Kitapları ve Müellifleri”, * stanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (G z, 2015): 62.

¹⁹⁷ Sa‘lebî, *el-Keşf ve ’l-beyân an tefsîri ’l-Kur’ n*, VII, 197-198.

¹⁹⁸ Sülemî, *Hakâiku’t-Tefsîr*, II, 87.

öldürülmesini yasaklamıştır: Hüdüh, göçeğen kuşu, karınca ve arı.”¹⁹⁹ hadisini nakletmiştir.²⁰⁰

Görüldüğü üzere Sa‘lebî, karınca ile muhavere meselesinde daha çok aktardığı rivayetlerle dikkat çekmektedir. O, önceki tefsirlerde gözlenmeyen bazı rivayetler aktardığı gibi isrâiliyat kabilinden rivayetlere de yer vermiştir. Bu tefsirde rivayetlerin muhteva bakımından sorgulanmadığı, genelde nakil yapmakla yetinildiği görülmektedir.

Şafiî fakihi olmasının yanında önemli bir müfessir olan Mâverdî (ö. 450/1058), *en-Nüket ve'l-uyûn* isimli tefsirinde ilk olarak karınca vadisi hakkında Katâde’nin “Bize anlatıldığına göre o Şam bölgesinde bir vadidir.” dediğini ve Ka‘b’ın ise “Tâif’te bir vadi” olduğunu söylediğini nakletmiştir.²⁰¹ İkinci olarak Mâverdî, Şa‘bî’nin “O karınca bir kuştur. Şâyet o kuş cinsi olmasa Hz. Süleyman onun sözünü anlayamazdı.” dediğini aktarmıştır.²⁰² Tefsirin buraya kadar olan kısmı İbn Ebû Hâtim’in tefsiriyle birebir paralellik göstermektedir. Burada zikredilen rivayetler, İbn Ebû Hâtim’in tefsirinde –yukarıda belirtildiği üzere- aynı sırayla zikredilmiştir.

Sonrasında Mâverdî, âyette geçen “*ve hümm lâ yeş‘urûn*” (onlar farkında değiller) cümlesini iki şekilde anlaşılabileceğini söylemiştir: “Birincisi; karıncalar, Hz. Süleyman ve ordusunun farkında değillerdir, bunu Yahyâ b. Sellâm söylemiştir. İkincisi; Hz. Süleyman ve ordusu, karıncaları ezeceklerinin farkında değillerdir.”²⁰³ O burada, âyetin “*ve hümm lâ yeş‘urûn*” kısmını açıklarken müfessirlerin büyük çoğunluğunun değinmediği bu konuda ilk farklı yorumu yapan Yahyâ b. Sellâm’ın görüşüne de değinmiştir.

Bunu müteakip Mâverdî, karınca ismiyle ilgili “Karınca, [sayıca] çok, hareketli ve çok az sabit oldukları için karınca [*Nemle*] diye isimlendirilmiştir.” şeklinde bir açıklama yapmıştır. Ardından o, karıncalar ile ilgili şöyle bir rivayet aktarmıştır: “Denildiğine göre karıncalar, böcek türleri arasında anlayış ve algıları en çok olan türdür. Çünkü onlar depolamak için buğday ve arpa tanesi topladıkları zaman çimlenmemeleri için onları iki

¹⁹⁹ Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abülhamid, Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, t.y., “Edeb”, 176.

²⁰⁰ Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur‘ân*, VII, 198.

²⁰¹ Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1412/1992, IV, 199.

²⁰² Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, IV, 199.

²⁰³ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, IV, 200.

parçaya bölerler. Kişniş otu topladıklarında ise onu dört parçaya ayırırlar.”²⁰⁴ Görebildiğimiz kadarıyla bu rivayet ilk defa bu tefsirde geçmektedir.

Akabinde Mâverdî, “Hikâye edildiğine göre” diyerek şöyle bir rivayet nakletmiştir: “Rüzgâr karıncanın sözünü Hz. Süleyman’ın kulağına götürmüş ve Hz. Süleyman üç millik mesafeden bunu duymuştur.”²⁰⁵ Bu rivayetin “Hz. Süleyman’ın karıncayı üç mil uzaktan duyduğu” kısmı daha önce Ebû’l-Leys es-Semerkandî ve Sa’lebî’nin tefsirlerinde aktarılmıştır. Daha sonra o, İbn Abbas’ın “Hz. Süleyman ve ordusu, karıncalar yuvasına girinceye kadar durmuşlardır.” dediğini aktarmıştır. Görebildiğimiz kadarıyla bu rivayet de ilk defa burada geçmektedir.

Son olarak Mâverdî, Hz. Süleyman’ın gülümsemesinin üç sebepten olabileceğini belirtmiştir: “Hz. Süleyman, karıncanın diğer karıncaları uyarmasından dolayı veya karıncanın kendisini övmesinden dolayı ya da karıncanın diğer karıncaları alıkoymasından dolayı gülümsemiştir.”²⁰⁶ Hz. Süleyman’ın karıncanın kendisini övmesinden dolayı gülümsemesi daha önce Mukâtil b. Süleyman’nın tefsirinde geçmiştir. Sonuç olarak Mâverdî, genel anlamda İbn Ebû Hâtim ve Yahyâ b. Sellâm’ı tekrar etmekle birlikte yeni ve özgün rivayetlere de tefsirinde yer vermiştir.

Klasik dönemin önde gelen sûfî müfessirlerinden biri olan ve Sülemî’nin de öğrencisi olan Kuşeyrî (ö. 465/1072), *Letâifü’l-işârât* isimli tefsirinde karıncanın şekli hakkında şöyle bir rivayet aktarmıştır: “Hikâye edildiğine göre bu karıncanın büyüklüğü katır kadardı ve hortumu vardı.”²⁰⁷ Görebildiğimiz kadarıyla bu rivayeti, incelenen tefsirler arasında Kuşeyrî’den başka aktaran yoktur. Bununla birlikte sadece kendisi gibi sûfî olan hocası Sülemî, -yukarıda zikredilen- buna benzer bir rivayet aktarmıştır.²⁰⁸ Bu benzerlikte dipnotta da belirtildiği üzere sadece karıncanın hortumlu olmasıdır. Bununla birlikte her iki müfessirin de sûfî olmasından ve hoca talebe ilişkisinden dolayı tefsirlerinde benzerlikler oldukça fazladır. Örneğin; yine yukarıdaki rivayetten sonra Kuşeyrî’nin tefsirinde “Denilir ki” diyerek

²⁰⁴ Mâverdî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn*, IV, 200.

²⁰⁵ Mâverdî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn*, IV, 200.

²⁰⁶ Mâverdî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn*, IV, 200.

²⁰⁷ Ebû’l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letâifü’l-işârât*, thk. İbrâhim Besyûnî, 3. Baskı, Mısır: el-Hey’etü’l-Mısriyyeti’l-Âmma lil-kitâb, 1420/2000, III, 31.

²⁰⁸ “Muhammed b. Ali et-Tirmîzî’nin anlattığına göre Hz. Süleyman hayatında sadece iki defa gülmüştür. Bir defa Dahhak’ın alınma gününde bir defa da karınca vadisine teşrif ettiğindedir. Hz. Süleyman, hortumları olan kurtlar büyüklüğünde karıncalar görmüştür.”

aktarmış olduğu Hz. Süleyman ve karınca arasında geçen diyalog,²⁰⁹ Sülemî'nin tefsirinde meşhur sûfî Cüneyd'den benzer ifadelerle aktarılmıştır.

Son olarak Kuşeyrî, Hz. Süleyman'ın niçin tebessüm ettiğıyle ilgili “O, baş karıncanın kendi halkını iyi yönetmesini güzel bulduğu için tebessüm etmiştir.” demiş ve “Hikâye edilir ki; karıncalar bir ay boyunca bölük bölük Hz. Süleyman'ın önünden geçmiştir.” şeklinde bir rivayet eklemiştir.²¹⁰ Burada zikredilen ikinci rivayet, incelenen tefsirler arasında sadece Kuşeyrî'nin tefsirinde yer almaktadır. Görüldüğü üzere konumuzla ilgili olarak Kuşeyrî, tefsirinde işârî tefsir geleneğindeki bir kısım rivayetleri aktarmakla yetinmiştir.

Tefsir alanında hocası olan²¹¹ Sa'lebî gibi Arap dilinde yetkin bir müfessir olan Vâhidî (ö. 468/1076), *el-Basît*, *el-Vecîz* ve *el-Vasît* isimlerinde üç tefsir kaleme almıştır. Bunların arasında en hacimlisi *el-Basît fî tefsîri 'l-Kur'ân* isimli tefsiridir. Diğerlerini de büyük ölçüde kapsamı bakımından biz bu eseri inceleyeceğiz.

Vâhidî, ilk olarak Hz. Süleyman ve ordusunun karınca vadisine nasıl ulaştıklarıyla ilgili “Hz. Süleyman ve ordusu, yerde yürüyerek ve bineklerle gitmişlerdir. Çünkü eğer rüzgâr onları havada taşıyaydı, karıncaların ezilmekten korkmamaları gerekirdi.” demiştir.²¹² O, ikinci olarak “Belki de bu olay, rüzgârın Hz. Süleyman'ın emrine verilmesinden önce gerçekleşmiştir.” demiştir.²¹³ Dolayısıyla Vâhidî, hocası Sa'lebî ve onun öncesinde Semerkandî'nin ordunun havadan gittiğine dair rivayetleri karşısında eleştirel bir tutum sergilemiş ve bu konuda onlara katılmamıştır.

Vâhidî, karınca vadisi hakkında ise Ka'b'ın, “O Tâif'tedir.” dediğini, Katâde ve Mukâtîl'in ise “O Şam'dadır.” dediklerini aktarmıştır.²¹⁴ Vâhidî'nin tefsirine aldığı bu iki rivayet hocası Sa'lebî'nin tefsirinde²¹⁵ yukarıda belirtildiği üzere aynı şekilde yer almaktadır. Daha sonra Vâhidî, karıncanın şekli hakkındaki rivayetlere art arda şu şekilde yer vermiştir: “Kelbî, ‘O, normal bir karınca gibi küçük bir karıncadır.’; Nevf eş-Şamî ile Şahik b. Seleme, ‘Bu vadideki karıncalar, kurt kadar büyüktür.’; Bureyde el-Eslemi ise ‘Onlar koyun

²⁰⁹ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, III, 30.

²¹⁰ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, III, 30.

²¹¹ Abdurrahman Çetin, “Vâhidî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XLII, 438.

²¹² Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî el-Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri 'l-Kur'ân*, thk. Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1. Baskı, Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430/2009, XVII, 192.

²¹³ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri 'l-Kur'ân*, XVII, 192.

²¹⁴ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri 'l-Kur'ân*, XVII, 187.

²¹⁵ Sa'lebî, *el-Keşf ve 'l-beyân an tefsîri 'l-Kur'ân*, VII, 197.

kadardırlar.’ demiştir.”²¹⁶ Vâhidî, bu rivayetleri aktardıktan sonra “Yüce Allah’ın ‘... sizi çiğnemesin ...’ buyruğu, el-Kelbî’nin sözlerinin doğru olduğuna delildir.” diyerek bu görüşün “anlama en yakın görüş” olduğunu söylemiş ve “Bu karıncalar kurt veya koyun büyüklüğünde olsa idi, çiğnenerek ezilmeleri söz konusu olmazdı.” diye eklemiştir.²¹⁷ Vâhidî, ilk başta yaptığı gibi bu konuda da rivayetleri sadece vermekle yetinmemiş ve onlara eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşp kendi düşüncelerini aktarmıştır.

İncelenen klasik tefsirlerde; rivayetleri verdikten sonra onları eleştirme, onlara mantık çerçevesinde karşı çıkma ve kendi görüşünü açıkça belirtme üslûbu İmam Mâtürîdî’den - Hüdühüd ile ilgili kısımda bunun birçok örneği gelecektir- sonra Vâhidî’de de açıkça görülmektedir. İncelenen klasik tefsirler üzerinden konuşacak olunursa, Vâhidî öncesi müfessirlerin -İmam Mâtürîdî hariç- kendi düşüncelerine açıkça yer vermek yerine, benimsediği veya doğru bulduğu rivayeti kendi sıralamasında sona koymak suretiyle hangi rivayete katıldıklarını belli ettiklerini söylemek mümkündür.

Vâhidî, müfessirlerin “Rüzgâr karıncanın sözünü Hz. Süleyman’ın kulağına götürmüştür.”²¹⁸ dediklerini aktardıktan sonra İbn Abbas’tan bu durumu destekleyen şöyle bir rivayet nakletmiştir: “Allah-u Teâlâ Hz. Süleyman’a öyle bir mülk verdi ki yaratılmışlardan her kim bir şey söylese rüzgâr onu Hz. Süleyman’a taşır ve Hz. Süleyman hepsini işitirdi. Karıncanın kelamını da işitince tebessüm etti.”²¹⁹ Vâhidî, sonrasında bu âyette Hz. Süleyman’ın çeşitli mucizelerinin zikredildiğini belirtmiş ve şu şekilde sıralamıştır:

Birincisi, karıncanın Hz. Süleyman’ı ve ordusunu bilmesidir. İkincisi, karıncanın karıncalar için seslenmesidir. Üçüncüsü, karıncaların onun uyarısını anlamasıdır. Çünkü onu duyunca yuvalarına girmişlerdir. Dördüncüsü de Hz. Süleyman’ın karıncanın sözünü duymasıdır.²²⁰

Vâhidî, şimdiye kadar verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere diğer tefsirlerde rastlanmayan orijinal çıkarımlarda ve yorumlarda bulunmuştur.

Son olarak Vâhidî, Hz. Süleyman’ın gülmesinin keyfiyetiyle ilgili bir rivayete yer vermiş ve sonrasında Hz. Süleyman’ın gülme sebebine değinmiştir: Ebû İshak’tan gelen

²¹⁶ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri ’l-Kur’ân*, XVII, 188.

²¹⁷ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri ’l-Kur’ân*, XVII, 189.

²¹⁸ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri ’l-Kur’ân*, XVII, 192.

²¹⁹ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri ’l-Kur’ân*, XVII, 192.

²²⁰ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri ’l-Kur’ân*, XVII, 192.

rivayete göre peygamberlerin en çok gülüşü tebessümdür.²²¹ Vâhidî'ye göre Hz. Süleyman, karıncanın bu sözüne şaşırarak gülmüştür. Çünkü insan böyle bir sözü duyduğunda şaşırır ve güler.²²² Vâhidî, Hz. Süleyman'ın gülme sebebini yukarıda zikredildiği üzere hocası Sa'lebî'den²²³ almıştır.

1.3. Tekâmül Dönemi

Tefsirde Kur'an'ın ne söylediğinin yanında Arap dili ve belâgatı açısından nasıl söylediğinin de incelenmeye başlamasında kilit isim olan, Arap dili ve belâgatındaki yetkinliği ile tanınan ve bu yetkinliğini tefsirinde çok iyi göstermiş olan meşhur müfessir Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl* adlı tefsirinde ilk olarak karınca vadisi hakkında İbn Ebû Hâtim, Sa'lebî ve Vâhidî'nin tefsirlerinde Katâde ve Mukâtil'den aktardığı rivayeti “denilir ki” diyerek râvisini zikretmeden “Şam'da karıncası çok olan bir vadi” şeklinde aktarmıştır.²²⁴ Daha sonra Zemahşerî, âyette geçen “*alâ*” harf-i cerinden dolayı şu iki mananın olabileceğini zikretmiştir: Birincisi, onlar üstten (havadan) gelmektedirler ve yukarıdan yaklaştıklarında karınca korkmuştur. İkincisi, onlar vadinin bitiminde inmek istemişlerdir. Zira o takdirde yerdekiler onlardan korkar; yoksa onlar havada yolculuk yaparken onlardan korkmazlar.²²⁵ Zemahşerî, Hz. Süleyman ve ordusunun havadan gittiğine dair düşüncesini Semerkandî²²⁶ ve Sa'lebî²²⁷ gibi bu konuda meşhur olan Ka'b rivayetlerini kullanarak şekillendirmemiş ve bunun yerine Arap dilindeki yetkinliğini kullanarak “*alâ*” harf-i ceri üzerinden bu çıkarımda bulunmuştur. Aynı zamanda Vâhidî²²⁸ gibi de yapmayarak ordunun havadan gittiği fikrine karşı çıkmamıştır. Bununla birlikte Zemahşerî, bu yorumunun ardından ordunun havadan gittiğine dair râvisiz bir rivayet aktarmıştır: “Rivayete göre karınca, orduların sesini duymuş ama onların hava da olduklarını bilememiştir. Bu esnada Hz. Süleyman rüzgâra emretti. Onları korkutmamak için, yuvalarına girinceye kadar havada

²²¹ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri 'l-Kur'an*, XVII, 192.

²²² Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri 'l-Kur'an*, XVII, 193.

²²³ Sa'lebî, *el-Keşf ve 'l-beyân an tefsîri 'l-Kur'an*, VII, 197-198.

²²⁴ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, 3. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1987, III, 355.

²²⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 355.

²²⁶ Semerkandî, *Tefsîru 'l Kur'an*, IV, 406.

²²⁷ Sa'lebî, *el-Keşf ve 'l-beyân an tefsîri 'l-Kur'an*, VII, 197.

²²⁸ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri 'l-Kur'an*, XVII, 192.

durdular.”²²⁹ Bu rivayeti daha önceki tefsirlerde bulamadık. Sadece buna benzer bir rivayeti Mâverdî, tefsirinde İbn Abbas’tan “Hz. Süleyman’ın ordusuyla karıncalar yuvasına girinceye kadar durduğunu” aktarmıştır. Fakat havada durduklarına dair bu rivayet görebildiğimiz kadarıyla ilk defa burada geçmektedir.

Bu rivayetlerden sonra Zemahşerî, söz konusu karıncayla ilgili rivayetleri şu şekilde aktarmıştır: “Deniyor ki, bu karınca, total bir karınca idi ve aksayarak yürüyordu. İşte bu karınca, o söyledikleri ile nida etmişti. Hz. Süleyman, üç mil mesafeden onun sesini işitmişti. Deniliyor ki, bu karıncanın adı da Tâhiye idi.”²³⁰ Sırasıyla rivayetlere bakıldığında daha önce bu rivayetlerin Sa‘lebî tefsirinde kaynaklarıyla birlikte yer aldığı görülmektedir. Zemahşerî, Sa‘lebî tefsirinde yer alan bu rivayetlerin belirli kısımlarını râvi zikretmeden aktarmıştır. Örneğin Sa‘lebî tefsirinde Ka‘b’dan nakledilen “karıncanın total olması”,²³¹ Mukâtil’den aktarılan “Hz. Süleyman’ın karıncayı üç mil uzaktan duyması”²³² ve Dahhâk’tan rivayet edilen “karıncanın isminin Tâhiye olması”²³³ gibi neredeyse aynı sırayla râvisiz olarak *el-Keşşâf* tefsirinde zikredilmiştir.

Daha sonra Zemahşerî, karınca hakkında Katâde ve Ebû Hanîfe arasında geçen diyaloga şu şekilde yer vermiştir:

Katâde’nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: O, bir gün Kûfe’ye gelmiş ve etrafına insanlar toplanmış. Bunun üzerine o, “İstediğinizi sorun” demiş. Ebû Hanîfe de, o zaman henüz bir delikanlı olarak, onların arasında imiş ve “Hz. Süleyman’ın karıncasının, erkek mi dişi mi olduğunu sorun” demiş. İnsanlar, Katâde’ye bunu sorunca, o cevap verememiş. Ebû Hanîfe, o karıncanın dişi olduğunu söylemiş. Ebû Hanîfe’ye “Nereden biliyorsun?” denildiğinde, “Allah’ın kitabından biliyorum. Çünkü Allah, Kur’ân’da ‘*kâlet nemletün*’ demiştir. Eğer o karınca erkek olsaydı, ‘*kâle nemletün*’ derdi” cevabını vermiştir. Bu böyledir. Çünkü “nemle” kelimesi, müzekker ve müennesi aynı olma bakımından, *hamâme* (güvercin), *şât* (koyun) kelimeleri gibidir. Binâenaleyh bunlardan dişisi erkeğinden verilen sıfat ile (erkek güvercin) ve diyerek veya gibi zamirler kullanılarak ayırt edilirler²³⁴.

Katâde ve Ebû Hanîfe arasında geçen diyalog, görebildiğimiz kadarıyla ilk olarak *el-Keşşâf* tefsirinde zikredilmiştir. Son olarak ise Zemahşerî, Hz. Süleyman’ın gülümsemesinin

²²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi’t-tenzîl*, III, 358.

²³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi’t-tenzîl*, III, 355.

²³¹ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân an tefsîri’l-Kur’ân*, VII, 197.

²³² Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân an tefsîri’l-Kur’ân*, VII, 197.

²³³ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân an tefsîri’l-Kur’ân*, VII, 197.

²³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi’t-tenzîl*, III, 355-356.

onun taaccüp, memnuniyet ve sevincinden dolayı olduğunu söylemiştir. Hz. Süleyman, fark etselerdi ezmezlerdi” sözünden dolayı kendisinin ve askerlerinin takva ve şefkatinin karıncalar içinde bile şöhet bulduğuna memnun olmuş ve Allah’ın küçük karıncanın çok küçük frekanstaki sesini duyurmasına sevinmişti²³⁵. Zemahşerî, Hz. Süleyman’ın gülümsemesini bu iki sebeple açıklamıştır. Zemahşerî, el-Keşşâf isimli bu tefsiriyle tefsir tarihinde önemli bir yer edinmiş ve kendisinden sonra gelen birçok tefsiri özellikle aşağıda incelenecek olan Fahreddîn er-Râzî’nin (ö. 606/1210), *Mefâtihu’l-ğayb* tefsiri, Kadı Beyzâvî’nin (ö. 691/1291) *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl* tefsiri, Nesefî’nin (ö. 710/1310) *Medarikü’t Tenzi’l- ve Hakaiku’t-Te’vil* tefsiri, Ebussuûd’un (ö. 982/1574) *İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm* tefsiri ve İsmâil Hakkı Bursevî’nin (ö. 1137/1725) *Rûhu’l-Beyân* tefsiri gibi tefsirleri önemli ölçüde etkilemiştir.

Endülüslü Mâlikî fakih Ebû Bekir İbnü’l-Arabî (ö. 543/1148), karınca hakkında *Ahkâmü’l-Kur’ân* adlı tefsirinde “Bazı Basralıların şöyle dediğini duydum” diyerek onlardan şu rivayeti aktarmıştır: “Bu karıncanın iki kanadı vardı. Dolayısıyla bu da uçan kuşlardan sayılmıştır. Hz. Süleyman sadece kuş dilini bildiği için bunu anlamıştır.”²³⁶ İbnü’l-Arabî’nin tefsirinde Basralılardan aktarmış olduğu bu rivayet, İbn Ebû Hâtîm’in yukarıda değinilen tefsirinde aynı şekliyle Şa’bî’den aktarılmıştır.²³⁷ Bununla birlikte İbnü’l-Arabî, İbn Ebû Hâtîm’den farklı olarak bu rivayeti eleştirmiş ve karşı çıkarak bu konudaki görüşlerini dile getirmiştir. O, bu görüşün büyük bir eksiklik olduğunu söylemiş ve Hz. Süleyman’ın tüm hayvan, haşerat ve nebatatın dilini anladığını savunmuştur. Hatta Hz. Süleyman’a tüm nebatatın “ben şu ağacım, şundan fayda görürüm, şundan zarar görürüm, faydam şudur” şeklinde konuştuğunu söylemiştir.²³⁸ O da İmam Mâtürîdî gibi rivayetleri sadece aktarmakla kalmamış, uygun bulmadığı rivayetleri eleştirmiş ve onlara karşı cevaplar vermiştir.

Sonrasında İbnü’l-Arabî, karıncanın anlayışıyla ilgili bir yorumda bulunarak Hz. Süleyman’ın ordusuyla ilgili diğer tefsirlerin hiç değinmediği bir detaya, tefsirinde şu şekilde yer vermiştir:

²³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi’t-tenzîl*, III, 357.

²³⁶ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, 3. Baskı, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2003, III, 475.

²³⁷ İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, IX, 2857.

²³⁸ İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, III, 475.

“Karıncanın anlayışına bak; onda Hz. Süleyman’ın ordusunun kasıtlı bir şekilde onları (karıncaları) ezmeyeceği bilgisi vardır. Bunun yanında o karınca, Hz. Süleyman’ın takva sahibi olduğunu ve Hz. Süleyman’ın ordusunda şeytanlar olduğu için onların içinde dindarlar, ahlaksızlar, inananlar ve kâfirler olduğunu da bilir.”²³⁹

İbnü’l-Arabî, tefsirinde daha önce Sülemî’nin, Sa‘lebî’nin ve Kuşeyrî’nin tefsirlerinde aktarılan karınca ile Hz. Süleyman arasında geçen diyalogu ise şu şekilde aktarmıştır:

Karınca Hz. Süleyman’a: “Ey Allah’ın nebisi görüyorum ki büyük bir mülke sahipsın, ordunun en büyüğü nedir?” Hz. Süleyman da ona: “Rüzgârın emrime verilmesi” dedi. Daha sonra karınca şöyle dedi: “Böylelikle Allah sana dünyanın tamamının bir rüzgâr olduğunu bildirmiş oldu.”²⁴⁰

Yukarıda zikredilen Hz. Süleyman ve karınca arasında geçen diyalog tefsirlerde birebir aynı şekilde geçmemektedir. Bu diyalogun en uzun versiyonunu Sa‘lebî aktarmıştır. Ondan önce Sülemî ise bu diyalogun baş kısmını Cüneyd’den alarak tefsirinde yer vermiştir. Sa‘lebî’den sonra Kuşeyrî de bu diyalogun baş kısmı diye nitelendirebileceğimiz kısmı, Sülemî tefsirindekine benzer şekilde aktarmıştır. İbnü’l-Arabî ise bu rivayetin sadece rüzgârla ilgili kısmını aktarmıştır.

İbnü’l-Arabî, peygamberlerin gülmesinin tebessümden ibaret olduğunu söylemiş ve Hz. Peygamberin güldüğüyle ilgili birçok hadisi nakletmiştir.²⁴¹ Sonrasında o, “gülmenin mekruhluğu” diye bir başlık açarak orada konuyla ilgili birçok âyet zikretmiştir.²⁴² Görüldüğü üzere İbnü’l-Arabî, bu âyetten yola çıkarak daha önceki tefsirlerde ele alınmayan fikhî bir meseleyi ele almıştır. Bu fikhî meseleden önce yer verdiği “peygamberlerin gülmesinin tebessümden ibaret olduğu” rivayeti ise yukarıda da zikredildiği üzere Vâhidî tefsirinde Ebû İshak’tan aktarılmıştır.²⁴³ İbnü’l-Arabî, bu rivayeti râvi zikretmeden nakletmiştir.

Son olarak İbnü’l-Arabî, Hz. Süleyman’ın gülme sebebiyle ilgili birçok sözün olduğunu fakat en doğru sözün şu olduğunu söylemiştir: “Zülüm olmaksızın büyük itaat ve emrine verilmiş ordu gibi Allah’ın ona verdiği nimetlerden dolayı gülümsemiş ve ardından bunlara şükretmiştir”.²⁴⁴ Burada İbnü’l-Arabî, yine diğer rivayetleri değerlendirerek en doğru

²³⁹ İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, III, 475.

²⁴⁰ İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, III, 476.

²⁴¹ İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, III, 477.

²⁴² İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, III, 476-477.

²⁴³ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri’l-Kur’ân*, XVII, 192.

²⁴⁴ İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, III, 477.

gördüğü görüşü aktarmıştır. İbnü'l-Arabî, Hz. Süleyman'ın gülümseme sebebiyle ilgili İmam Mâtürîdî ile benzer bir görüş benimsemiştir.

Hanbelî âlimlerinden Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597), *Zadü'l-Mesir* adlı tefsirinde karınca vadisi hakkında Ka'b'ın "o Tâif'tedir" Katâde'nin ise "o Şam'dadır" dediğini aktarmıştır.²⁴⁵ Sa'lebî'nin²⁴⁶ ve Vâhidî'nin²⁴⁷ tefsirlerinde yer verdiği karınca vadisinin Tâif'te olduğunu belirten Ka'b rivayetini İbnü'l-Cevzî de tefsirine almıştır. Yahyâ b. Sellâm'ın,²⁴⁸ İbn Ebû Hâtim'in,²⁴⁹ Sa'lebî'nin,²⁵⁰ Vâhidî'nin²⁵¹ ve son olarak Zemahşerî'nin²⁵² tefsirlerine aldığı karınca vadisinin Şam'da olduğunu bildiren Katâde rivayetini de İbnü'l-Cevzî, tefsirinde kullanmıştır. İbnü'l-Cevzî'nin bu iki rivayeti aktarma biçiminin Vâhidî'nin tefsiriyle birebir aynı olması dikkat çekicidir.

İbnü'l-Cevzî, karınca hakkında ise art arda rivayetleri şu şekilde aktarmıştır: "O dişi bir koyun kadardı", denilmiştir. Nevf eş-Şâmî de "Hz. Süleyman zamanında karıncalar kurtlar gibiydi", demiştir. Bir başkası ise "O küçük bir karınca idi", demiştir."²⁵³ Bu üç rivayet de râvileriyle birlikte art arda Vâhidî'nin tefsirinde aktarılmıştır.

Vâhidî, karıncanın şekli hakkındaki rivayetlere şu şekilde yer vermiştir: "Kelbî, 'O normal bir karınca gibi küçük bir karıncadır', demiştir. Nevf eş-Şâmî ile Şahik b. Seleme ise 'Bu vadideki karıncalar, kurt kadar büyüktüler', demişlerdir. Bureyde el-Eslemî de 'O karıncalar koyun kadardılar', demiştir".²⁵⁴ Örneklerden de anlaşılacağı üzere İbnü'l-Cevzî'nin özellikle Vâhidî'nin tefsirinden etkilendiği ve istifade ettiği gözükmemektedir.

²⁴⁵ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, çev. Doç. Dr. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2009, IV, 482.

²⁴⁶ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, VII, 197.

²⁴⁷ Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1. Baskı, Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430/2009, XVII, 187.

²⁴⁸ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, II, 537.

²⁴⁹ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib, 3. Baskı Suud-i Arabistan: Mektebet-ü Nizar Mustafa el-Baz, 1419/1998, IX, 2857.

²⁵⁰ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, VII, 197.

²⁵¹ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri'l-Kur'ân*, XVII, 187.

²⁵² Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzil*, 3. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1987, III, 355.

²⁵³ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, IV, 482.

²⁵⁴ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri'l-Kur'ân*, XVII, 188.

Sonrasında İbnü'l-Cevzî, Mukâtil'den “Hz. Süleyman, karıncanın konuşmasını üç mil mesafeden duydu.” rivayetini aktarmıştır.²⁵⁵ Aynı rivayeti yukarıda zikredildiği üzere Sa‘lebî Mukâtil'den, Zemahşerî ise râvisiz olarak aktarmıştır.

İbnü'l-Cevzî, âyette karıncanın sözü olarak geçen “farkında olmadan” ifadenin tefsiriyle ilgili ise İbn Abbas'ın ve Mukâtil'in görüşlerini aktarmıştır. İbn Abbas, bu sözün tefsirinde Hz. Süleyman'ın adamları, karıncanın sözünün farkında olmadılar, demiştir; Mukâtil ise Hz. Süleyman'ın adamlarının, karıncaların farkında olmadığını eğer farkında olsalar ezmeyeceklerini belirtmiş ve Hz. Süleyman'ın zalim bir kral olmadığını karıncalar biliyordu, demiştir.²⁵⁶ Bu söz hakkında daha önce incelenen tefsirlerde hiç yer almayan İbn Abbas rivayetine bu tefsirde yer verilmiştir. Mukâtil'den aktardığı söz ise Mukâtil'in tefsirinde Hz. Süleyman'ın gülme sebebiyle ilgili kısmında geçmiştir.

Son olarak İbnü'l-Cevzî, Hz. Süleyman'ın gülme sebebiyle ilgili bazı müfessirlerin Hz. Süleyman'ın karıncanın söylediğine şaşarak güldüğünü ve bazılarının ise karıncanın onu övmesinden dolayı güldüğünü, söylediklerini zikretmiştir.²⁵⁷ Sonuç olarak İbnü'l-Cevzî, genelde daha önceki tefsirlerde özellikle de Sa‘lebî ve Vâhidî'nin tefsirlerinde yer alan rivayetleri aktarmakla yetinmiştir.

Önemli Eş‘arî âlimlerinden biri olan ve aynı zamanda kelam, felsefe ve fıkıh usûlü gibi alanlarda yetkin bir müfessir olan Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), *Mefâtihu'l-ğayb* adlı tefsirinde karınca vadisi hakkında bu yerin, Şam'da karıncası çok bir vadi olduğunu, söylemiştir.²⁵⁸ Sonrasında âyette geçen “*alâ*” harf-i ceri ile ilgili şu şekilde açıklamalarda bulunmuştur:

Eğer buradaki fiilin niçin “*alâ*” harf-i ceri ile müteaddî olduğu sorulursa, şu iki şekilde cevap verilir: Birincisi, onların gelişleri vadinin üst tarafından olmuştur. Bundan dolayı bu fiil, *isti'la* (üstten oluşu) ifade eden bu edat ile kullanılmıştır. İkincisi, bununla vadinin geçilip, sonuna ulaşıldığı manası kastedilmiştir. Bu kullanım, Arapların kullandığı deyimlerde aynı anlamda yani birisinin bir şeyin sonuna ulaşması anlamında kullanılmaktadır. Buna göre Hz. Süleyman'ın ordusu, vadinin bitiminde konaklamayı murat etmişlerdir.²⁵⁹

²⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, IV, 483.

²⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, IV, 483.

²⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, IV, 483.

²⁵⁸ Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 3, Baskı, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000, XXIV, 548.

²⁵⁹ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXIV, 548.

Râzî'nin buraya kadar yaptığı aktarımlara ve açıklamalara bakıldığında Zemahşerî'nin tefsirinden oldukça etkilendiği ve neredeyse onunla aynı olduğu gözlenmektedir. Zemahşerî, yukarıda belirtildiği üzere karınca vadisi hakkında “denilir ki” diyerek râvisini zikretmeden “Şam'da karıncası çok olan bir vadidir” şeklinde rivayeti aktarmıştır.²⁶⁰ Râzî de aynı şekilde bu rivayeti râvisiz bir şekilde aktarmıştır. Kronolojik olarak tefsirlere bakıldığında İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938), Sa'lebî (ö. 427/1035), Vâhidî (ö. 468/1076) ve İbnü'l-Cevzî (ö. 597) tefsirlerinde bu rivayeti Katâde'den aktarırken; Mukâtil (ö. 150/767), Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Râzî (ö. 606/1210) gibi müfessirler tefsirlerinde râvisiz olarak nakletmişlerdir. Zemahşerî, âyetle geçen “*alâ*” harf-i cerinden dolayı iki mananın olabileceğini zikretmiş.²⁶¹ Râzî de aynı açıklamalara tefsirinde yer vermiştir.

Râzî, karıncanın konuşmasına ise kelâmî bir perspektiften yaklaşmıştır. Ona göre karıncanın konuşması akıldan uzak görülecek bir şey değildir. Çünkü Allah Teâlâ, karıncada hem akıllı hem de konuşma kabiliyetini yaratmaya kadirdir.²⁶² Daha sonra Râzî, Zemahşerî'nin tefsirinde yer verdiği ve daha önce alıntılanan, Katâde ile Ebû Hanîfe arasında geçen karıncayla ilgili diyaloga yer vermiştir.²⁶³

Bu örnekte ve yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere Râzî'nin konuyla ilgili rivayetleri seçmesinde ve tefsirinde yer vermesinde Zemahşerî'den oldukça etkilendiği gözükmektedir.

Râzî, aynı zamanda bu âyetten fikhî, ahlakî ve kelâmî çıkarımlarda bulunmuştur. İlk olarak, ona göre yolda yürüyenin yerdekilere dikkat etmesi gerekmeyip, yol üzerindeki insanların sakınması gerekmektedir.²⁶⁴ İkinci olaraksa ona göre karınca, peygamberin masum (günahsız) olduğunu ve ondan ancak hatâen canlıları öldürme işinin sâdır olacağını bildiği için, “bilmeyerek sizi kırmassınlar” demiştir ve bu durum, peygamberlerin masum olduklarına kesin inanmak gerektiğine önemli derecede dikkat çekmektedir.²⁶⁵ Üçüncü olarak Râzî, Hz. Süleyman ile karıncanın arasında geçen diyaloga “bir kitapta şunu gördüm” diyerek şu şekilde tefsirinde yer vermiş ve bundan fikhî ve ahlakî bir çıkarıma gitmiştir:

²⁶⁰ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, 3. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1987, III, 355.

²⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 355.

²⁶² Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ġayb*, XXIV, 548.

²⁶³ Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ġayb*, XXIV, 548.

²⁶⁴ Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ġayb*, XXIV, 549.

²⁶⁵ Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ġayb*, XXIV, 549.

O karınca diğerlerine içeri girmelerini şundan dolayı emretmiştir: Çünkü o, idare ettiği karınca topluluğunun, Hz. Süleyman'ı bu saltanat ve görkem içinde görmeleri halinde nankörlüğe düşebilecekleri endişesini duymuştur. İşte onun, “Süleyman sizi kırmazın” ifadesi ile kastettiği budur. Böylece o, karıncalar bu nimet ve saltanatı görüp de bir nankörlüğe düşmesinler diye onlara yuvalarına girmelerini emretmiştir. Aslında bu anlamda âyet, kendini dünyaya kaptırmış kimselerle oturup kalkmanın mahzurlu olduğuna dikkat çekmektedir.²⁶⁶

Râzî'nin “bir kitapta şunu gördüm” diyerek tefsirinde yer verdiği Hz. Süleyman ile karıncanın arasında geçen bu diyalogu, onun öncesinde -yukarıda da zikredildiği üzere- Sülemî, tefsirinde Cüneyd'den aktarmıştır. Sonrasında söz konusu diyalogu Sa'lebî, “Kitaplardan birinde şu diyalogu gördüm” diyerek nakletmiştir. Akabinde Kuşeyrî, “denilir ki” diyerek aynı diyalogu tefsirine almıştır. Son olarak İbnü'l-Arabî'nin râvisiz olarak sadece bir kısmını naklettiği bu diyalogu Râzî, “Bir kitapta şunu gördüm” diyerek benzer ifadelerle tefsirine almıştır. Bununla birlikte Râzî, söz konusu diyalogdan diğer tefsirlerde olmayan fikhî ve ahlakî bir çıkarıma gitmiştir. Sonuç olarak Râzî, incelenen diğer müfessirlerden farklı olarak fikhî, ahlakî ve kelâmî gibi alanların hepsinde çıkarımlar ve yorumlar sunmuştur.

Râzî, Hz. Süleyman'ın gülme sebebine de değinmiştir. O, gülmenin iki sebebini de Zemahşerî'nin ifadelerine benzer ifadelerle açıklar.²⁶⁷ Sonuç olarak Râzî, tefsirinde özgün fikhî, ahlakî ve kelâmî çıkarımlarda bulunmakla birlikte çoğu yerde Zemahşerî tefsirinin izlerini bariz bir şekilde taşımaktadır.

Endülüslü Mâlikî fakihlerinden olan İmam Kurtubî (ö. 671/1273), *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an* isimli tefsirinde karınca vadisi hakkında “Şam topraklarında bir vadi” şeklindeki Katâde rivayetini ve “Tâif'te bir vadi” olduğuna dair Ka'b rivayetini nakletmiştir.²⁶⁸ İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938), Sa'lebî (ö. 427/1035), Vâhidî (ö. 468/1076) ve İbnü'l-Cevzî (ö. 597) tefsirlerinde karınca vadisinin yeri hakkında geçen Katâde rivayeti bu tefsirde de kendine yer bulmuştur. Bununla birlikte yine söz konusu vadi hakkında daha önce

²⁶⁶ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXIV, 549.

²⁶⁷ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXIV, 549.

²⁶⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Buruc Yayınları, 2001, XIII,137.

Sa‘lebî’nin aktardığı Ka‘b rivayeti; Vâhidî²⁶⁹ ve İbnü’l-Cevzî²⁷⁰ gibi müfessirlerin tefsirlerinden sonra Kurtubî’nin tefsirinde de yer almıştır.

İmam Kurtubî, bu rivayetler sonrasında karınca hakkında art arda birçok rivayete yer vermiştir. İlk olarak Kurtubî, eş-Şa‘bi’nin “Bu karıncanın iki kanadı vardı ve dolayısıyla bu da uçan kuşlardan sayılmıştır.” dediğini aktarmıştır.²⁷¹ Bu rivayet, yukarıda belirtildiği üzere İbn Ebû Hâtim’in tefsirinde aynı şekliyle Şa‘bî’den aktarılmıştır. Bunun yanında aynı rivayet İbnü’l-Arabî’nin tefsirinde ise Basralılardan aktarılmıştır. Kurtubî bu rivayeti, kendisi gibi Endülüslü ve yine kendisi gibi Mâlikî fakihî olan İbnü’l-Arabî’nin tefsirindeki şekliyle değil de İbn Ebû Hâtim’in tefsirinde geçtiği şekliyle almayı tercih etmiştir.

İkinci olarak Kurtubî, Ka‘b’dan şu şekilde bir rivayet zikretmiştir: “Hz. Süleyman Tâîf vadilerinden es-Sedîr vadisinden geçti ve bu arada yolu karıncalar vadisine uğradı. Bu arada kurt kadar büyük, topal bir karınca tek bir ayağı üzerinde yükselerek karıncalara seslendi.”²⁷² O, bu rivayeti ise Sa‘lebî’nin tefsirinde geçtiği şekliyle birebir tefsirine almıştır.

Üçüncü olarak Kurtubî, Zemahşerî’den rivayet aktarmıştır: “Hz. Süleyman bu karıncanın sözlerini üç millik mesafeden duydu. Bu karınca topal olduğu halde tek ayak üzerinde yürürdü. Denildiğine göre bu karıncanın ismi Tâhiye idi.”²⁷³ Zemahşerî bu rivayeti, Sa‘lebî’nin tefsirinde râvileriyle yer alan üç farklı rivayetin belirli kısımlarını alarak râvi zikretmeden tek rivayetmiş gibi tefsirinde zikretmiştir. Kurtubî de ilk olarak Sa‘lebî’nin râvileriyle aktardığı bu birleşim rivayeti Zemahşerî’den aldığını belirterek aktarmıştır. Kurtubî’nin ikinci ve üçüncü olarak aktardığı bu iki rivayet Sa‘lebî tefsirinde geçmekle birlikte Kurtubî, ilk rivayeti Sa‘lebî’den aktarıırken diğerini Zemahşerî’den aktarmıştır.

Dördüncü olarak Kurtubî, kendisi gibi Endülüslü ve yukarıda tefsirine değindimiz Ebû Bekir İbnü’l-Arabî’den tefsir, hadis ve usul alanlarında ders aldığı bilinen es-Süheylî’den (ö. 581/1185)²⁷⁴ daha önce incelenen tefsirlerde görülmeyen bir rivayet aktarmıştır: “Hz. Süleyman’ın konuşmasını duyduğu karıncanın ismini zikretmişler ve Harmiyâ olduğunu

²⁶⁹ Ebü’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü’rî el-Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1. Baskı, Riyad: Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430/2009, XVII, 187.

²⁷⁰ Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî ilmi’t-tefsîr*, çev. Doç. Dr. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2009, IV, 482.

²⁷¹ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, XIII, 137.

²⁷² Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, XIII, 138.

²⁷³ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, XIII, 138.

²⁷⁴ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Süheylî, Abdurrahman b. Abdullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXVIII, 30.

söylemişlerdir.”²⁷⁵ Bu rivayeti müteakip Kurtubî, karıncaların birbirlerine isim vermediklerini ve insanların da karıncaları birbirlerinden ayırt edemediklerinden dolayı onlara özel isim vermelerinin imkânsız olduğunu ileri sürerek bir karıncanın özel isminin olmasının mümkün olmadığını savunmuştur.²⁷⁶ Dolayısıyla Kurtubî, bu rivayete ve aslında söz konusu karıncanın ismiyle ilgili gelen tüm rivayetlere karşı çıkmıştır. Fakat eğer bu rivayet sahih ise diyerek aynı zamanda bu rivayeti şu şekilde te’vil yoluna gitmiştir:

“Bu konuşan karınca Tevrat’ta, Zebur’da ya da bazı semavî sahifelerde yüce Allah tarafından bu isim ile adlandırılmış ve Hz. Süleyman’dan önce ya da peygamberlerden birisi bu karıncayı bu ismiyle tanımış, konuşması ve imanı dolayısı ile ona özel olarak isim vermiştir. Bu karıncanın âyetle ‘farkında olmadan’ şeklindeki ifadesi mü’mince kullanılmış incelikli bir ifadedir. Yani Hz. Süleyman’ın adaleti ve fazileti ayrıca askerlerinin de fazileti dolayısıyla onlar bir karıncayı olsun daha büyük olsun, ancak fark etmeyecek olurlarsa çiğneyebilirler.”²⁷⁷

Böylece Kurtubî, tefsir literatürüne farklı bir rivayet kazandırmakla birlikte önceki tefsirlerde hiç girilmeyen bir isimlendirme tartışmasına da tefsirinde yer vermiş ve bu konudaki fikirlerini aktarmıştır.

Beşinci olarak Kurtubî, Vâhidî’nin tefsirinde Kelbî’den aktarılan “Bu vadi Yemen’dedir ve bu karınca da alışılmış türden küçük bir karıncadır”²⁷⁸ şeklindeki rivayeti nakletmiştir. Vâhidî, tefsirinde bu rivayeti râvisiyle burada geçtiği üzere aynı şekilde aktarıp bu görüşü savunmuştur. Bununla birlikte Kurtubî’den önce İbnü’l-Cevzî de bu rivayeti râvisiz bir şekilde aktarmıştır.

Altıncı olarak Kurtubî, Nevf eş-Şamî ile Şahik b. Seleme’nin “Bu vadideki karıncalar, kurt kadar büyüktü.” dediklerini ve Bureyde el-Eslemi’nin ise “Karıncalar, koyun kadardı.” dediğini aktarmıştır.²⁷⁹ O, yine aynı şekilde bu rivayetleri Vâhidî’nin tefsirinde nasıl geçtiyse birebir aynı şekilde ve Vâhidî’den aldığını belirtmeden tefsirine almıştır.

Kurtubî, konuyla ilgili tüm rivayetleri aktardıktan sonra “Yüce Allah’ın ‘...Sizi çiğnemesin...’ buyruğu, Kelbî’nin sözlerinin doğru olduğuna delildir.” diyerek görüşünü şu şekilde açıklamıştır: “Çünkü bu karıncalar kurt veya koyun büyüklüğünde olsa idi, çiğnenerek

²⁷⁵ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, XIII,138.

²⁷⁶ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, XIII,138.

²⁷⁷ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, XIII,138.

²⁷⁸ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, XIII,139.

²⁷⁹ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, XIII,139.

ezilmeleri söz konusu olmazdı.”²⁸⁰ Aslında bu görüş ve kıyaslama Vâhidî’ye aittir ve yukarıda belirtildiği üzere Vâhidî’nin tefsirinde aynı şekilde geçmektedir. Dolayısıyla Kurtubî, Vâhidî’nin karıncanın şekli hakkındaki kıyaslamasını ve görüşünü isim zikretmeden aktarmış ve dolayısıyla onu tekrar etmiştir.

Bunların yanında Kurtubî, Hz. Süleyman’ın gülme sebebiyle ilgili şöyle bir rivayet aktarmıştır: “Hz. Süleyman’ın gülercesine tebessüm etmesinin karıncanın söylediği bu sözlerle sevinmesinden dolayıdır denilmiştir. Çünkü gülercesine tebessüm etmek, ancak sevinçten dolayı olur.”²⁸¹ Bu rivayetten sonra o, “Hiçbir peygamberin dünyevi bir iş sebebiyle sevinmez. Dolayısıyla onun sevinci ancak ahiret ve din bakımından meydana gelen iş sebebiyle olmuştur.” demiştir. Ardından o, “Karıncanın ‘Onlar farkında olmadan...’ şeklindeki sözleri dindarlığa, adalete ve merhamete işaretir.” diye eklemiştir.²⁸² Bu yorumda o, Hz. Süleyman’ın gülmesine farklı bir perspektiften, daha çok kelâmî açıdan yaklaşmış ve peygamberlerin özelliklerini hatırlatarak onların dünyalık şeyler için sevinmeyeceğini dile getirmiştir.

Bunun akabinde Kurtubî, bir diğer Endülüs’te yaşamış tefsir ve kıraat âlimi Mehdevî’den (ö. 440/1048-49) şöyle bir rivayet aktarmıştır: “Yüce Allah’ın bu hususu karıncanın kavramasını sağlaması, Hz. Süleyman’a mucize olması içindir.”²⁸³ Görebildiğimiz kadarıyla Mehdevî’den gelen bu rivayet ilk defa bu tefsirde geçmektedir. Bu rivayetin hemen sonrasında o, Vehb b. Münebbih’den gelen şöyle bir rivayet nakletmiştir: “Yüce Allah rüzgâra, kim ne söylerse söylesin onu mutlaka Hz. Süleyman’a ulaştırmasını söylemişti. Çünkü şeytanlar ona kötülük yapmak istemişti.”²⁸⁴ Aynı rivayeti Vâhidî, yukarıda zikredildiği üzere İbn Abbas’tan aktarmıştır. Genel olarak Kurtubî’nin bu âyetin tefsirinde aktardığı rivayetlere bakıldığında, bu rivayetlerin Vâhidî’nin tefsirinde kullandığı rivayetlerle yüksek oranda benzeştiği göze çarpmaktadır.

Ayrıca Kurtubî, Ebû İshak es-Sa‘lebî’den Hz. Süleyman ve karınca arasında geçen uzunca bir diyalog aktarmıştır.²⁸⁵ O, yukarıda Sa‘lebî’nin tefsirinde geçen ve tefsirler arasında

²⁸⁰ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, XIII,140.

²⁸¹ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, XIII,139.

²⁸² Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, XIII,139.

²⁸³ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, XIII,139.

²⁸⁴ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, XIII,139.

²⁸⁵ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, XIII,140.

ilk olarak Sa‘lebî’nin “Kitaplardan birinde şu diyalogu gördüm.” diyerek aktardığı bu uzun rivayeti Sa‘lebî’den aldığını da belirterek olduğu gibi nakletmiştir.²⁸⁶

Son olarak Kurtubî, İbn Abbas’tan şöyle bir hadis nakletmiştir: “Hz. Peygamber, (s.a.v.) karınca, bal arısı, Hüdhd ve göçkenin öldürülmesini yasaklamıştır.” Ardından o, bu hadis ile ilgili “Ebû Dâvûd, rivayet etmiş”²⁸⁷ demiş ve Ebû Muhammed Abdülhak’ın da “Bu hadis, sahihtir.” dediğini belirtmiştir.²⁸⁸ Bu hadisi yukarıda geçtiği üzere Sa‘lebî, tefsirinde nakletmiş fakat Kurtubî gibi hadisin kaynaklarına değinmemiştir. Bununla birlikte Kurtubî, “Hayvanları Cezalandırmanın Hükümü” diye bir başlık açarak Müslim’de yer alan²⁸⁹ şu hadisi nakletmiştir:

Müslim’in kaydettiği rivayete göre Ebû Hüreyre’den gelen bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Peygamberlerden birisini bir karınca ısırması da, karıncaların yuvasının yakılmasını emretmiş ve yakılmış. Allah Teâlâ ona şöyle vahyetmiş: Seni bir karınca ısırıyor diye mi tesbîh eden bir ümmeti yok ettin? Bir tek karıncayı helak etseydin olmaz mıydı?”²⁹⁰

Kurtubî, bu hadisi zikrettikten sonra fikhî bir çıkarımda bulunarak “Bu gibi canlılar insana eziyet verecek olurlarsa onları öldürmek mübah olur.” şeklinde bir fetva vermiştir.²⁹¹ Sonuç olarak Kurtubî, Sa‘lebî, Vâhidî ve Zemahşerî gibi müfessirlerden birçok rivayet aktarmakla birlikte görebildiğimiz kadarıyla daha önce kendisinden rivayet aktarılmayan Süheylî ve Mehdevî gibi isimlerden farklı rivayetler naklederek tefsir literatürüne konuya dair yeni rivayetler kazandırmış ve Râzî gibi tefsirinde özgün fikhî, ahlakî ve kelâmî çıkarımlarda bulunmuştur.

Şimdi incelenecek Kadı Beyzâvî ve Neseî’nin tefsirleri, Zemahşerî’nin tefsiriyle birebir ilişkili olup paralellik göstermektedirler. Bu yüzden bu iki tefsir, Zemahşerî’nin *el-Keşşâf* isimli tefsiriyle ayrı düşünölemeyeceği için *el-Keşşâf* ile mukayese yapılarak paralel oldukları ve farklılaştıkları konular ortaya konularak incelenecektir.

²⁸⁶ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, XIII,140.

²⁸⁷ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 176.

²⁸⁸ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, XIII,141.

²⁸⁹ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim Kuşeyrî, *el-Müsneû’s-Sahîhü’l-Muhtasar binakli’l-adli ani’l-adli ilâ Rasulillâh sallellâh-u aleyhi vesellem*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, t.y., “Selam”, 2241.

²⁹⁰ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, XIII,142.

²⁹¹ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’an*, XIII,143.

Şafîî fakihî ve Eş'arî âlimi olan Kadı Beyzâvî (ö. 691/1291),²⁹² *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* adlı tefsirinde karınca vadisi hakkında bu konuda meşhur olan Katâde rivayetini Zemahşerî gibi senetsiz olarak “Şam'da karıncası çok olan bir vadidir.”²⁹³ şeklinde aktarmıştır. Daha sonra Kadı Beyzâvî, “Hz. Süleyman; karıncanın tedbirli olması, karıncaları uyarması, onlara menfaatlerini göstermesi ve Allah'ın karıncanın gizli sesini kendisine anlaşılır kılması sebebiyle sevincinden gülmüştür.” demiştir.²⁹⁴ O, burada zikredilen Hz. Süleyman'ın gülme sebebiyle ilgili karıncanın halkını iyi yönetmesi ve onları uyarması gibi sebeplerle Zemahşerî'den farklı olarak Kuşeyrî'ye benzer sebepler belirtmiştir.²⁹⁵ Bununla birlikte Hz. Süleyman'ın karıncanın gizli sesini duyması sebebiyle gülmesi ise Zemahşerî'nin öne sürdüğü sebeple paralellik göstermektedir.²⁹⁶ Kadı Beyzâvî, daha fazla rivayete ve yoruma yer vermeden bu âyetin tefsirini tamamlamıştır.

Hanefî mezhebinin en önemli temsilcilerinden olan Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310), *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vil* isimli tefsirinde ilk rivayet olarak karınca vadisi hakkında “Şam'da karıncası çok olan bir vadi”²⁹⁷ rivayetini aktarmıştır. Görüldüğü üzere Nesefî de karınca vadisiyle ilgili senetsiz olarak bu rivayeti aktarmasıyla -Kadı Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* isimli tefsirinde olduğu gibi- Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* tefsiriyle birebir örtüşmüştür.

Sonrasında Nesefî, âyette geçen “*etev*” fiilinin “*alâ*” harf-i ceri ile müteaddî kılındığını ve bu sebepten onların gelişinin yukarıdan olduğunu söylemiştir.²⁹⁸ Nesefî'nin bu açıklaması da; bu filolojik açıklamanın ilk olarak yapıldığı *el-Keşşâf* tefsiriyle paralellik göstermiştir.

²⁹² Son araştırmalar Kadı Beyzâvî'nin Şevval 691/Eylül-Ekim 1292 tarihinde vefat ettiğini ortaya çıkarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yunus Hocaoglu, “Erzurum'da Kadı Beyzâvî'ye ait tefsir nüshası tespit edildi”, <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/erzurumda-kadi-beyzaviye-ait-tefsir-nushasi-tespit-edildi/2082624>, (erişim 26.04.2021); Mustakim Arıcı, “Bir Biyografinin Yeniden İnşası: Kadı Beyzâvî, İlişki Ağları ve Eserleri”, *İslâm Düşünce ve İlim Geleneğinde Beyzâvî ve İcî*, İkinci Klasik Dönem Sempozyumunda sunulan tebliğ, 6-7 Nisan 2018, İSAM Konferans Salonu, İstanbul.

²⁹³ Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, 1. Baskı, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418/1998, IV, 157.

²⁹⁴ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, IV, 157.

²⁹⁵ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, III, 30.

²⁹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 357.

²⁹⁷ Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vil*, çev. Şerafettin Şenaslan, İstanbul: Ravza Yayınları, 2007, VII, 545.

²⁹⁸ Nesefî, *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vil*, VII, 545.

Daha sonraki âyette Nesefî, Hz. Süleyman ve ordusunun havadan gelip de yerdeki karıncaları nasıl ezebilirler sorusuna cevaben şöyle bir rivayet aktarmıştır: “Rivayete göre karınca, orduların sesini duydu ama onların hava da olduklarını bilemedi. Bu esnada Hz. Süleyman rüzgâra emretti. Onları korkutmamak için, yuvalarına girinceye kadar havada durdular.”²⁹⁹ Bu rivayet de *el-Keşşâf* tefsirinde olduğu şekliyle birebir zikredilmiştir.

Sonrasında Nesefî, karınca hakkında “Tâhiye ya da Münzire diye adlandırılan total bir karıncadır.”³⁰⁰ şeklinde bir rivayet aktarmıştır. Bu rivayetin aktarılmasıyla da sözkonusu tefsir, –rivayetin karıncanın Münzire diye isimlendirilmesi kısmı hariç- *el-Keşşâf* ile paralellik göstermiştir. Rivayetin “karıncanın Münzire diye isimlendirilmesi” kısmı ise incelenen tefsirler dikkate alındığında ilk olarak burada geçmektedir. Bu rivayet kronolojik olarak incelendiğinde; bu rivayetin -karıncanın isminin Münzire olması dışında- aslında ilk olarak *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân* tefsirinde senediyle birlikte geçmiş, ardından *el-Keşşâf* tefsirinde senetsiz bir şekilde zikredilmiş, sonrasında ise *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an* tefsirinde Zemahşerî'den alındığı belirtilerek aktarılmış ve son olarak da burada *el-Keşşâf* tefsirinde birebir olduğu şekliyle *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vil* tefsirinde yer verilmiş olduğu görülmektedir. Bu rivayetin *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân* tefsirindeki haliyle değil de *el-Keşşâf* tefsirinde olduğu haliyle daha sonraki tefsirler arasında meşhur olduğu gözlenmektedir.

Nesefî, bu rivayetten sonra ilk olarak *el-Keşşâf* tefsirinde geçen ve sonrasında *Mefâtihu'l-ğayb* tefsirinde yer alan karınca hakkındaki Katâde ve Ebû Hanîfe arasında geçen diyaloga tefsirinde yer vermiştir.³⁰¹ Bu rivayeti, Zemahşerî ve Râzî Katâde'den aktarırken Nesefî “rivayet edilir ki” diyerek aktarmıştır.

Son olarak Nesefî, Hz. Süleyman'ın gülme sebebi hakkında şöyle bir rivayet aktarmıştır:

“Hz. Süleyman karıncanın bu sakındırmasına ve karıncaların faydası için onlara yol göstermesine ve nasihat etmesine hayret ederek ya da adaletinin zuhurundan dolayı sevinerek gülümsedi. “gülerek” kelimesi hâldir, tekittir. Çünkü tebessüm gülmek manasındadır. Peygamberlerin en çok gülüşü ise tebessümdür.”³⁰²

²⁹⁹ Nesefî, *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vil*, VII, 546.

³⁰⁰ Nesefî, *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vil*, VII, 545.

³⁰¹ Nesefî, *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vil*, VII, 545.

³⁰² Nesefî, *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vil*, VII, 545.

Nesefî, burada Hz. Süleyman'ın gülmesiyle ilgili iki ihtimalden bahsetmiştir. Birinci ihtimal, daha önce benzer bir şekilde Kuşeyrî'nin tefsirinde geçmiştir. İkinci ihtimal ise Mukâtil b. Süleyman, Zemahşerî, Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ve Fahrüddin er-Râzî'nin tefsirlerinde benzer ifadelerle zikredilmiştir. Peygamberler hakkında söylenen rivayet ise, Vâhidî'nin tefsirinde Ebû İshak'tan aktarılmıştır. Fakat aynı rivayet Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ve Nesefî'nin tefsirlerinde râvisiz olarak zikredilmiştir.

Görüldüğü üzere Kadı Beyzâvî'nin *Medarikü't Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil* isimli tefsiri de Nesefî'nin *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vil* isimli tefsiri de Zemahşerî'nin *el-Keşşaf* isimli tefsiriyle birkaç farklılık olması dışında bariz bir paralellik göstermektedir. Yukarıda zikredilen söz konusu paralelliklerden de anlaşılacağı üzere özellikle Nesefî, *el-Keşşaf* tefsirinden -Kadı Beyzâvî'ye nazaran- oldukça fazla rivayet ve görüş aktarmıştır.

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye (ö. 638/1240) nispet edilen fakat aslında tasavvufî açıdan Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin en büyük takipçilerinden olan mutasavvıf Abdürrezzâk el-Kâşânî'ye (ö. 736/1335) ait olan *Tefsir-i Kebir/Te'vilât*³⁰³ isimli tefsirde daha önce zikredilen tefsirlerde yer almayan farklı rivayetler ve işârî yorumlar oldukça fazladır. Bu tefsir Abdürrezzâk el-Kâşânî'ye ait olmakla birlikte geniş ölçüde İbnü'l-Arabî'nin geliştirdiği kavram ve terimlere dayalı tasavvufî bir eserdir. Abdürrezzâk el-Kâşânî, söz konusu âyetle ilgili şimdiye kadar aktarılan tefsirlerden oldukça farklıdır. Hatta tefsirin kendisi de işârî tefsir olmasına karşın yukarıda işlenen *Hakâiku't-tefsîr tefsîru'l-Kur'ani'l-azîz ve Letâifü'l-işârât* gibi işârî tefsirlerden de oldukça farklıdır. Bu tefsirde; “*Nihâyet karınca vadisine geldikleri vakit bir karınca, 'Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin, Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesinler' dedi.*” âyeti özetle şu şekilde te'vil edilmiştir:

İlim ve hikmet yolunda çirkin melekeleri kat ederken mal biriktirme hırsı olan karıncaların vadisine geldiklerinde; kötülük ve hırs melekesi olan, söylendiğine göre akıl gücünün ayağını kırdığı ve hızlı yürüyüşünden dolayı tabiatına ve tabiatının gereklerine muhalefet ettiği için topal kalmış olan “Bir karınca” diğer karıncalara şöyle seslendi: “Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin; Hz. Süleyman ve ordusu sizi ezmesin! Yuvalarınızda, yerlerinizde ve karargâhlarınızda saklanın ki kalp ve ruhani kuvvetler, öldürmek ve yok etmek sûretiyle sizi kırmassınlar!” İşte bu, faziletli melekeler kazanmak ve ahlakı dengelemek sûretiyle gerçekleştirilen hükmî bir seyirdir. Yoksa sıfatların

³⁰³ Süleyman Uludağ, “Kâşânî, Abdürrezzâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXV, 5.

tecellileriyle fena bulunduğu sırada büyüğünden küçüğüne kadar karıncalar için ne bir ayn kalır ne de eser.³⁰⁴

Görüldüğü üzere anlaşılması ve çözümlenmesi tasavvufi bir formasyona sahip olmayı gerektiren hatta ondan da öte Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf anlayışına hâkim olmayı gerektiren bir tefsir olduğu anlaşılmaktadır.

Daha sonra el-Kâşânî, Hz. Süleyman'ın gülümsemesiyle ilgili bir rivayet aktarmıştır: “Hz. Süleyman, onun sözünden dolayı gülümsedi. Aşağılık melekelerin ortadan kalkması ve faziletli melekelerin gerçekleşmiş olması nedeniyle sevindi.”³⁰⁵ Abdürrezzâk el-Kâşânî tefsirinde, daha önce yukarıda anlatılan işârî rivayetlere ağırlık veren Sülemî ve Kuşeyrî gibi sûfilerden tamamen farklı ve anlaşılması zor bir metot ve yaklaşım sergilemiştir.

İslamî ilimlerinin birçok alanında etkin ve aynı zamanda Hanbelî âlimlerinden olan İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), *Bedâi'ut-Tefsir* isimli tefsirinde karınca vadisi hakkında diğer müfessirler gibi bu konuda bir rivayet aktarmamış ya da “karıncası çok olan bir vadi” şeklinde bir tanımlamaya girmemiştir. Bunun aksine o, konuya dair yukarıda zikredilen hiçbir tefsirde yer almayan farklı bir yorum yapmıştır: “Bu vadinin ‘Canavarlar Vadisi’ ve benzeri yer isimleri gibi ‘Karınca Vadisi’ adıyla bilindiği anlaşılmaktadır.”³⁰⁶ İbn Kayyim, sadece bir yer ismi olabileceğini söylemiş fakat bu yorumunu destekleyecek herhangi bir delil veya veri sunmamıştır. Bu yorumundan sonra Hz. Süleyman'ın niçin tebessüm ettiğine dair düşüncesini paylaşmıştır. İbn Kayyim'e göre Hz. Süleyman, karıncanın çok hayranlık uyandırıcı ve tebessüm ettirici sözünden dolayı tebessüm etmiştir.³⁰⁷ Hz. Süleyman'ın gülme sebebi olarak zikredilen bu rivayet daha önce benzer ifadelerle ilk olarak Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirinde sonrasında ise Sa'lebî'nin, Vâhidî'nin ve Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin tefsirlerinde geçmiştir. Bu açıklamalardan sonra İbn Kayyim, karıncayla ilgili hadislere ve rivayetlere yer vermiştir.

İlk olarak İbn Kayyim, yukarıda Sa'lebî'nin ve Kurtubî'nin tefsirlerinde yer verdiği karınca, bal arısı, Hüdhüd ve göçkenin öldürülmesinin yasaklandığı hadisi³⁰⁸ zikretmiştir.³⁰⁹

³⁰⁴ Muhyiddin İbnü'l-Arabî (aslında eserin müellifi: Kemâlüddin Abdürrezzâk b. Ebî'l-Ganâim Muhammed el-Kâşânî), *Tefsir-i Kebir/Te'vilât*, çev. Vahdettin İnce, 1. Baskı, İstanbul: Kitsan Yayınları, 2007, II, 900-901.

³⁰⁵ Muhyiddin İbnü'l-Arabî (aslında eserin müellifi: Abdürrezzâk el-Kâşânî), *Tefsir-i Kebir/Te'vilât*, II, 901.

³⁰⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâi'ut-Tefsir*, çev. Harun Ögmüş, İstanbul: Karınca & Polen Yayınları, 2011, III, 241.

³⁰⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâi'ut-Tefsir*, III, 241.

³⁰⁸ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 176.

İkinci olarak İbn Kayyim, yukarıda Kurtubî'nin de zikrettiği peygamberden birisinin bir karınca tarafından ısırılmasıyla başlayan olayı anlatan hadisi³¹⁰ aktarmıştır.³¹¹ İbn Kayyim'in "sahih bir hadis" diye naklettiği bu hadisi İmam Kurtubî, "Müslim'in kaydettiği rivayet" diyerek nakletmiştir.

Üçüncü olarak İbn Kayyim, -yukarıda İbn Ebû Hâtim'in tefsirinde de geçen- Hz. Süleyman'ın yağmur duasına çıktığında bir karıncayla karşılaştığını anlatan rivayeti Ahmed b. Hanbel'den aktararak tefsirinde yer vermiştir.³¹² İbn Ebû Hâtim'in Ebû's-Sıddîk en-Nâcî'den aktardığı bu rivayeti, İbn Kayyim el-Cevziyye ise Ahmed b. Hanbel'den aktarmıştır. Bu iki rivayet de aynı raviden Ebû's-Sıddîk en-Nâcî'den gelmektedir. İbn Ebû Hatim, bu rivayeti Ebû's-Sıddîk en-Nâcî'den direkt olarak naklederken³¹³ İbn Kayyim el-Cevziyye ise aynı rivayeti Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'z-zühd* adlı kitabından aktarmıştır.³¹⁴ Bu seçimde İbn kayyim'in fıkıh mezhebi olarak Hanbelî olmasının rolü olduğu söylenebilir.

Bunların akabinde İbn Kayyim, Hz. Süleyman ve bir karınca arasında geçen ve karıncanın hırsını anlatan şöyle bir rivayet zikretmiştir:

Hz. Süleyman karıncaların hırsını ve çok gıda depoladığını görünce bir karınca getirtti ve ona "Bir karınca yılda ne kadar yiyecek yer?" diye sordu. "Üç buğday tanesi" diye cevap verdi. Bunun üzerine Hz. Süleyman onun üç buğday tanesiyle birlikte ağzı kapalı bir şişeye konulmasını emretti. Bir yıl sonra Hz. Süleyman şişenin açılmasını istedi ve şişede bir buçuk buğday tanesini görünce karıncaya "Hani bir yılda üç buğday tanesi yediğini söylemiştin?" diye sordu. Karınca da "Evet, öyle söylemiştim. Fakat senin kendi cinsinin işleriyle uğraştığını bildiğim için ömrümün geri kalanını da hesaplamak zorunda kaldım ve ömrümün bir yıldan fazla olduğunu anlayınca yiyeceğimin yarısıyla yetindim." dedi. Hz. Süleyman onun bu kadar hırslı olmasına şaşırды.³¹⁵

İbn Kayyim, anlattığı bu olayın kaynağını belirtmemiş ve bu olay yukarıda zikredilen hiçbir tefsirde de yer almamıştır. Sonrasında o, karıncalara dair birbirinden farklı bilgiler ve hikâyeler aktarmıştır.³¹⁶ Görüldüğü üzere *Bedâi'ut-Tefsir* tefsiri, incelenen diğer tefsirlerde olmayan farklı rivayetler ve yorumlarla özgün bir tefsir olmakla birlikte *el-Câmiu li ahkâmi'l-*

³⁰⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâi'ut-Tefsir*, III, 241.

³¹⁰ Müslim, "Selam", 2241.

³¹¹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâi'ut-Tefsir*, III, 242.

³¹² İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâi'ut-Tefsir*, III, 242-243.

³¹³ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2858.

³¹⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâi'ut-Tefsir*, III, 242.

³¹⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâi'ut-Tefsir*, III, 243.

³¹⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâi'ut-Tefsir*, III, 243-244.

Kur'an tefsiri ile yer yer paralellikler göstermiştir. İbn Kayyim bu tefsiri ile tefsir literatürüne karıncanın hırsını anlatan farklı bir rivayet ve karınca vadisi ile ilgili farklı bir yorumu kazandırmıştır.

Tarihçi ve önemli bir muhaddis olan ve aynı zamanda Şafiî fakihlerinden olan İbn Kesîr (ö. 774/1373), *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim* adlı tefsirinde karıncayla ilgili rivayetleri aktarmış ve ardından onları değerlendirme ve eleştirme yoluna gitmiştir. İbn Kesîr ilk olarak karınca hakkında şu rivayeti nakletmiştir: “İbn Asakir, İshak b. Bîşr, Said'den, o Katate'den, o el-Hasan'dan rivayet ettiğine göre bu karıncanın adının Hares olduğu ve Şeyyan oğulları denilen bir kabileden olup topal olduğu ve bir kurt büyüklüğünde olduğu söylenmiştir.”³¹⁷ İbn Kesîr'in tefsirinde yer verdiği bu rivayet, ilk olarak bu tefsirde geçmekte ve incelenen daha önceki tefsirlerde yer almamaktadır. Rivayetin “karıncanın topal olduğu” ve “bir kurt büyüklüğünde olduğu” kısımları yukarıda zikredilen birçok tefsirde farklı rivayetlerle dile getirilirken “karıncanın isminin Hares olduğu ve Şeyyan oğulları denilen bir kabileden olduğu” bilgisi ilk olarak İbn Kesîr'in tefsirinde geçmektedir.

Bu rivayetten sonra İbn Kesîr, ikinci rivayet olarak daha önce birçok müfessirin yer verdiği meşhur bir rivayeti şu şekilde aktarmış ve rivayetle ilgili daha önce ortaya atılmayan bir iddiada bulunmuştur: “Nevf el-Bikâlî'den Hz. Süleyman'ın karıncaları kurtlar (ziyâb) gibiydi, dediği rivayet edilmiştir. Evet, ben bu kelimenin alttan iki noktalı yazılı olduğunu gördüm ama doğrusu bunun tek noktalı ‘be’ (zübâb şeklinde) olduğudur. Bu bir harf değiştirmesidir.”³¹⁸ İbn Kesîr bu rivayette harfin yanlış yazıldığını iddia etmiştir. Buna karşın İbn Kesîr'e kadar gelen tefsirler kronolojik olarak incelendiğinde Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938), Sa'lebî (ö. 427/1035), Vâhidî (ö. 468/1076), Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) ve Kurtubî (ö. 671/1273) gibi müfessirlerin tefsirlerinde Nevf'e nisbet edilen bu rivayet, hep kurtlar “ziyâb” şeklinde yani iki noktalı olarak aktarılmıştır. Dolayısıyla İbn Kesîr daha önce olmayan orijinal bir fikir ileri sürmüş fakat bu fikrini doğrulacak veya gerekçelendirecek herhangi bir delil veya kanıt ortaya koymamıştır.

Sonrasında ise İbn Kesîr, bazı müfessirlerin söylediği, bu vadinin Şam topraklarında veya bir başka yerde olduğu, bu karıncanın sinek gibi iki kanatlı olduğu ve benzeri sözlerin

³¹⁷ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Karınca & Polen Yayınları, 2012, VIII, 172.

³¹⁸ İbn Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim*, VIII, 173.

gerçekle bir ilgisinin olmadığını söylemiştir.³¹⁹ Burada da İbn Kesîr, daha önce olduğu gibi kendisinden önceki birçok müfessirin tefsirlerinde yer verdiği karınca vadisinin yeriyle ilgili rivayetlere ve karıncanın sinek gibi iki kanatlı olduğuyla alakalı rivayetlere sert bir itirazda bulunmuştur.

Bir diğer ifadeyle aslında İbn Kesîr, karınca vadisinin yeri hakkında bu tür rivayetlere yer veren -aşağıda sıralayacağımız- tüm tefsirlere de bir eleştiri yönelttiğini söylemek mümkündür. Karınca vadisinin Şam topraklarında olduğu rivayetine yer veren tefsirlere kronolojik olarak bakıldığında; Mukâtil (ö. 150/767), Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815), İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938), Sa‘lebî (ö. 427/1035), Mâverdî (ö. 450/1058), Vâhidî (ö. 468/1076), Zemahşerî (ö. 538/1144), İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201), Râzî (ö. 606/1210), Kadı Beyzâvî (ö. 691/1291) ve Nesefî (ö. 710/1310) gibi müfessirlerin tefsirlerinde söz konusu rivayet yer almıştır. Karınca vadisinin Tâif’te olduğu rivayetini ise Semerkandî (ö. 373) Sa‘lebî (ö. 427/1035), Mâverdî (ö. 450/1058), Vâhidî (ö. 468/1076), İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) ve Kurtubî (ö. 671/1273) gibi müfessirler tefsirlerine almışlardır. Görüldüğü üzere İbn Kesîr, kronolojik olarak incelendiğinde birçok tefsirde neredeyse gelenek haline gelmiş olan bu rivayetleri ilk olarak bu minvalde sert bir eleştiriye tabi tutmuştur. Bununla birlikte ikinci olarak eleştirdiği karıncanın sinek gibi iki kanatlı olduğunu söyleyen rivayet de İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938), İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), Ebû Bekir İbnü’l-Arabî (ö. 543/1148) ve Mâverdî (ö. 450/1058) tefsirlerinde geçmektedir. Aynı zamanda İbn Kesîr’den önce bu rivayeti İbnü’l-Arabî de tefsirinde eleştirmiştir. Bu veriler ışığında; İmam Mâtürîdî ile başlayan ve Vâhidî ile devam eden rivayetleri eleştirme ve onlara mantık dairesinde cevaplar verme hareketinin İbn Kesîr’de zirveye çıktığını söylemek mümkündür.

İbn Kesîr, bu eleştirilerden sonra yukarıda zikredilen İbn Ebû Hatim’in ve İbn Kayyim’in de aktardığı Hz. Süleyman’ın yağmur duasına çıktığı ve bir karıncayla karşılaştığı olayı anlatan rivayeti “İbn Ebû Hâtim dedi ki” diyerek İbn Ebû Hâtim’in tefsirinde olduğu şekliyle zikretmiştir.³²⁰

Akabinde İbn Kesîr, Kurtubî ve İbn Kayyim’in de tefsirlerinde yer verdiği peygamberden birisinin bir karınca tarafından ısırılmasıyla başlayan olayı anlatan hadisi³²¹

³¹⁹ İbn Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim*, VIII, 173.

³²⁰ İbn Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim*, VIII, 173.

³²¹ Müslim, “Selam”, 2241.

zikretmiştir.³²² İbn Kesîr, bu rivayetin isnadını diğer müfessirlere kıyasla daha ayrıntılı zikretmetmiştir. Son olarak ise İbn Kesîr, Hz. Süleyman'ın o karıncanın sözünü anlamış olmasından dolayı gülerek tebessüm ettiğini belirtmiştir.³²³

Görüldüğü üzere İbn Kesîr, son birkaç rivayetinde kendinden önceki müfessirleri tekrar etmekle birlikte aslında tefsirlere girmiş olan rivayetleri eleştirme ve reddetme hususunda tefsir tarihinde bir dönüm noktası sayılabilir.

Meşhur Osmanlı şeyhüslâmı olan Ebussuûd (ö. 982/1574), Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* tefsiriyle birebir ilişkili olan *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* isimli tefsirinde karınca vadisi hakkında şu şekilde art arda rivayetler aktarmıştır: “Mukâtil'e göre karınca vadisi, Şam bölgesinde karıncaların çok olduğu bir vadidir. Kâb'ül-Ahbar'a göre ise bu vadi, Tâîf'tedir. Diğer bir görüşe göre bu vadi, binekleri karıncalar olan cinlerin mesken tuttıkları bir vadidir.”³²⁴ Bu rivayetler incelenecek olursa ilk olarak Ebussuûd, genelde Katâde ve Mukâtil'den aktarılan “karınca vadisinin Şam'da yer aldığı” rivayeti daha önceki tefsirlerde olmayan bir şekliyle sadece Mukâtil'den aktarmıştır. Daha önce yukarıda zikredilen müfessirler, bu rivayeti ya Katâde'den ya Katâde ve Mukâtil'den ya da râvisiz olarak tefsirlerinde nakletmişlerdir. Bu anlamda Ebussuûd, diğer müfessirlerden farklı olarak bu rivayeti sadece Mukâtil'in tefsirinden nakletmiştir. İkinci olarak Ebussuûd, önceki tefsirlerde olduğu gibi bu vadinin Tâîf'te olduğu hakkındaki Ka'b rivayetiyle meşhur olan rivayeti zikretmiştir. Üçüncü olarak ise Ebussuûd, daha önce hiçbir tefsirde geçmeyen “cinlerin mesken tuttıkları bir vadi” şeklinde râvisiz olarak bir rivayet nakletmiştir.

Bu rivayetlerin devamında Ebussuûd, “*etê*” fiilinin “*alâ*” harf-i ceri ile kullanımından dolayı Hz. Süleyman ve ordusunun vadinin sonunda inmek istemiş olabileceklerini dile getirmiştir ve aksi takdirde yerdeki karıncaların havada giden ordudan korkmayacağını belirtmiştir.³²⁵ Burada Ebussuûd, yukarıda Zemahşerî'nin “*alâ*” harf-i cerinden dolayı iki mananın olabileceğini zikrettiği³²⁶ manaların ikincisini tercih etmiştir. Sonrasında Ebussuûd, Hz. Süleyman'ın karıncalar tedirgin olmasınlar diye onlar yuvalarına girinceye kadar rüzgâra

³²² İbn Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim*, VIII, 173.

³²³ İbn Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim*, VIII, 173.

³²⁴ Ebussuûd el-İmâdî Muhammed b. Muhammed b. Mustafa, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y., VI, 278.

³²⁵ Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, VI, 278.

³²⁶ Birincisi, onlar üstten (havadan) gelmektedirler ve yukarıdan yaklaştıklarında karınca korkmuştur. İkincisi, onlar vadinin bitiminde inmek istemişlerdir.

durmasını emrettiğini, rivayet etmiştir.³²⁷ Bu ifade de Zemahşerî ve Neseî tefsirlerinde aynı şekilde geçmektedir.

Karıncayla ilgili ise Ebussuûd, şöyle bir rivayete yer vermiştir: “Deniyor ki, bu karınca, topal bir karınca idi ve aksayarak yürüyordu. İşte bu karınca, o söyledikleri ile nida etmişti. Hz. Süleyman, üç mil mesafeden onun sesini işitmişti. Deniliyor ki, bu karıncanın adı da Tâhiye idi.”³²⁸ Ebussuûd, Zemahşerî’nin tefsirinde aynı şekilde geçen bu rivayete tefsirinde yer vermiş fakat Kurtubî gibi bu rivayeti Zemahşerî’den aldığını belirtmemiştir. Daha sonra ise Ebussuûd, Hz. Süleyman’ın gülümsemesinin sebebiyle ilgili yine Zemahşerî’nin tefsirinde bu konuda geçen ifadelerle aynı şekliyle yer vermiştir.³²⁹ *İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm* tefsirindeki verilen rivayetlerden de anlaşılacağı üzere Kadı Beyzâvî’nin *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl* tefsiri ve Neseî’nin *Medarikü’t Tenzi’l- ve Hakaiku’t-Te’vil* tefsirinde olduğu gibi bu tefsir ile de Zemahşerî’nin *el-Keşşâf* tefsiri arasında büyük oranda paralellikler vardır. Müfessirin karınca vadisiyle ilgili “cinler vadisi” şeklindeki farklı yorumu dışında bu tefsirin *el-Keşşâf* tefsirini tekrar ettiği söylenebilir.

Osmanlı dönemi sûfî bir müfessir olan İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), yine Zemahşerî’nin *el-Keşşâf* tefsiriyle paralellik gösteren bir diğer tefsir olan *Rûhu’l-Beyân* adlı tefsirinde ilk olarak Hz. Süleyman’ın ordusuyla ilgili uzunca bir rivayeti şu şekilde aktarmıştır:

Rivayet edildiğine göre Hz. Süleyman’ın kışlası yüze yüz fersahtı. Yirmi beş fersah cinler için, yirmi beş fersah insanlar için, yirmi beş fersah kuşlar için ve yirmi beş fersah da vahşi hayvanlar içindi. Onun, odun üzerine billurdan yapılmış b. evi vardı. O evlerde 300 nikâhlısı ve 700 cariyesi vardı. Cinler, Hz. Süleyman için altın ve ipekten bir fersah kare büyüklüğünde bir sergi dokumuşlardı. Onun altın minberi bu serginin ortasına kuruluyordu ve kendisi bu minbere oturuyordu. Minberinin etrafında da 600.000 altın ve gümüş sandalyeler bulunuyordu. Peygamberler, bu altın sandalyelere, âlimler de gümüş sandalyelere oturuyorlardı, insanlar da onların etrafında, insanların etrafında da cinler ve şeytanlar duruyorlardı. Kuşlar da kanatlarıyla, Süleyman’a gölge yapıp onu güneşten koruyorlardı. Saba rüzgârı da o sergiyi

³²⁷ Ebussuûd, *İrşâdü’l-akli’s-selîm*, VI, 278.

³²⁸ Ebussuûd, *İrşâdü’l-akli’s-selîm*, VI, 278.

³²⁹ Ebussuûd, *İrşâdü’l-akli’s-selîm*, VI, 279.

havaya kaldırıp onu bir aylık uzaklığa götürüyordu. Böylece Hz. Süleyman, gökle yer arasında seyreliyordu.³³⁰

Hz. Süleyman'ın ordularını havada taşıyan yüz fersah büyüklüğünde bir halısının olduğu bu rivayeti farklı âyetlerin tefsirinde olmak üzere –o yüzden yukarıda Neml sûresinin 18 ve 19. âyetleri özelinde incelenen tefsirler arasında bu rivayet yoktur- ilk olarak Semerkandî, tefsirinde Muhammed b. Kâ'b'dan aktarmıştır.³³¹ Sonrasında Sa'lebî de aynı şekilde bu rivayeti Muhammed b. Kâ'b'dan naklederek rivayete tefsirinde yer vermiştir.³³² Daha sonra Zemahşerî,³³³ Neseî,³³⁴ Ebussuûd³³⁵ ve İsmâil Hakkı Bursevî³³⁶ de tefsirlerinde bu rivayeti “rivayet edildiğine göre” diyerek râvisiz bir şekilde aktarmıştır.

İkinci rivayet olarak İsmâil Hakkı Bursevî, Hz. Süleyman ile bir çiftçi arasında geçen vakıayı zikretmiştir.³³⁷ Hz. Süleyman ile çiftçi arasında geçen bu diyalogu ilk olarak Sa'lebî, tefsirinde Vehb b. Münebbih'in babasından nakletmiştir.³³⁸ Sonrasında Zemahşerî bu rivayeti “hikâye olunduğuna göre” diyerek râvisiz bir şekilde nakletmiştir.³³⁹ Ondan sonra bu rivayeti nakleden Kurtubî ise Sa'lebî gibi Vehb b. Münebbih'in babasından nakletmiştir. Kurtubî'den sonra Neseî,³⁴⁰ Ebussuûd,³⁴¹ İsmâil hakkı Bursevî³⁴² de Zemahşerî gibi “hikâye olunduğuna göre” diyerek râvisiz bir şekilde nakletmiştir.

Bursevî, üçüncü olarak Hz. Süleyman'ın Medine'ye uğramasını konu alan rivayete şu şekilde yer vermiştir: “Hz. Süleyman, Rasûlullah'ın şehri olan Medine-i Münevvere'ye uğramış ve ‘Burası, âhir zaman peygamberinin hicret yurdudur. Ona iman edene müjdeler olsun, ona tâbi olana müjdeler olsun ve ona uyana müjdeler olsun!’ demiştir.”³⁴³ Bu rivayetin uzun varyantını Sa'lebî, tefsirinde Vehb b. Münebbih kanalıyla Ka'b'dan aktarmıştır.³⁴⁴

³³⁰ İsmâil Hakkı b. Mustafa Bursevî el-Hanefî el-Halvetî, *Rûhu'l-Beyân*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y., VI, 332.

³³¹ Ebü'l-Leys Semerkandî, *Tefsîru'l Kur'an*, IV, 406.

³³² Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'an*, VII, 196.

³³³ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 354.

³³⁴ Neseî, *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vil*, VII, 541.

³³⁵ Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, VI, 277.

³³⁶ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VI, 332.

³³⁷ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VI, 332-333.

³³⁸ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'an*, VII, 196.

³³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 355.

³⁴⁰ Neseî, *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vil*, VII, 542.

³⁴¹ Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, VI, 278.

³⁴² İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VI, 332-333.

³⁴³ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VI, 333.

³⁴⁴ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'an*, VII, 196-197.

Sonrasında Bursevî, karınca kelimesinin erkek mi dişi mi olduğu konusuna değinmiş ve şu şekilde bir açıklayamaya yer vermiştir:

“Karınca anlamına gelen ‘nemle’ kelimesi, hem erkek hem de dişi karınca anlamına gelir. Dişi mi, erkek mi olduğu sözün gelişinden; erkek karınca, dişi karınca demekle anlaşılır. Şu halde, *hamâme* (güvercin) ve *şât* (koyun) kelimeleri gibi *nemle* de erkek ve dişi için müşterek kullanılmaktadır. Erkek mi, dişi mi olduğu sözün gelişinden anlaşılır. Tıpkı, *hamâme zeker* (erkek güvercin) ve *hamâme unsâ* (dişi güvercin) gibi.”³⁴⁵

Bursevî’nin yaptığı bu açıklamalar aynı şekliyle daha önce Zemahşerî ve Râzî’nin tefsirlerinde geçmiştir. Bu açıklamaları yaptıktan veya aktardıktan sonra Bursevî, Fahreddin er-Râzî’den karıncanın cinsiyetiyle ilgili Katâde ve Ebû Hanife arasında geçce diyalogu aktarmıştır.³⁴⁶ Ebû Hanife’yle ilgili bu rivayeti ilk kez Zemahşerî, tefsirinde Katâde’den nakletmiştir.³⁴⁷ Sonrasında Râzî³⁴⁸ ve Neseî³⁴⁹ de aynı şekilde tefsirlerinde bu rivayeti Katâde’den aktarmıştır. Daha sonra İsmâil Hakkı Bursevî³⁵⁰ ise bu rivayeti Râzî’den nakletmiştir fakat bununla birlikte bu rivayet öncesi açıklamaları Râzî’den aldığını belirtmemiştir.

Karıncanın ismi konusunda ise Bursevî, onun adının “Münzire veya Tâhiye ya da Cermî” olduğunu söylemiştir. Sonrasında ise Tevrat’ta veya İncil’de ya da kutsal sahifelerde Allah’ın bu karıncayı böyle isimlendirdiğini ileri sürmüştür.³⁵¹ Kronolojik olarak bu rivayetler incelendiğinde karıncanın Münzire isimli olduğu rivayet daha önce sadece Neseî tefsirinde geçmiştir ve bununla birlikte Bursevî de tefsirinde bu rivayete yer vermiştir. Karıncanın Tâhiye isimli olduğu rivayet ise ilk olarak Sa‘lebî’nin tefsirinde Dahhâk’tan rivayet edilmiştir. Sonrasında ise Zemahşerî, bu rivayete râvisiz bir şekilde tefsirinde yer vermiş ve Zemahşerî’den sonraki tefsirlerde bu rivayet Sa‘lebî’nin tefsirinde olduğu gibi Dahhâk râvisiyle değil de Zemahşerî’nin tefsirinde olduğu haliyle meşhur olmuş ve Kurtubî, Neseî, Ebussuûd ve Bursevî’nin tefsirlerinde Zemahşerî’nin tefsirinde olduğu haliyle aktarılmıştır. Karıncanın isminin el-Cermî olduğu ise ilk olarak Mukâtil b. Süleyman’ın tefsirinde

³⁴⁵ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, VI, 333.

³⁴⁶ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, VI, 333.

³⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi’t-tenzîl*, III, 355.

³⁴⁸ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-ġayb*, XXIV, 548.

³⁴⁹ Neseî, *Medarikü’t Tenzi’l- ve Hakaiku’t-Te’vil*, VII, 545.

³⁵⁰ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, VI, 333.

³⁵¹ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, VI, 333.

geçmiştir. Sonrasında ise Sa‘lebî, bu rivayeti İbn Ebî Ravk’ın babasından nakletmiş ve aynı zamanda bu rivayetin Mukâtil b. Süleyman’ın sözü olduğunu belirtmiştir. Karıncanın isimlendirilmesiyle ilgili Tevrat’ta veya İncil’de ya da kutsal sahifelerde Allah’ın bu karıncayı böyle isimlendirdiği iddiasını daha önce Kurtubî ileri sürmüş ve Bursevî de burada tekrar etmiştir. Günümüz Tevrat ve İncil kaynaklarına bakıldığında bu iddiayı destekleyen herhangi bir isme rastlanılmamaktadır.

Daha sonra Bursevî, karıncanın Hz. Süleyman’ı nasıl tanıyabildiğini sormuş ve şu şekilde cevaplamıştır: “O, Hz. Süleyman’a itaatle emredilmişti ve kendisine itaat etmekle emredileni tanıması gerekir.”³⁵² Bu yorum önceki tefsirlerde yapılmayan ve Hz. Süleyman’ın tüm hayvanlara hükmettiği anlayışının doğurduğu farklı bir yorumdur. Son olarak ise Bursevî, Hz. Süleyman’ın gülümseme sebebini şöyle zikretmiştir:

Hz. Süleyman, karıncanın tedbirli hareketine, uyarısına, hem kendi menfaatini hem de hemcinslerinin menfaatini bilmesine hayret etmiştir. Peygamberlerin gülmesi ise gülümsemeden ibarettir. Tabiatıyla insan, alışık olmadığı bir şeyi gördüğü veya duyduğu zaman hayrete düşer ve gülümser.³⁵³

Bursevî’nin zikrettiği Hz. Süleyman’ın gülümseme sebepleri, kendisinden önce gelmiş olan Kadı Beyzâvî ve Nesefî gibi müfessirlerinki ile paralellikler göstermiştir. Sonuç olarak Bursevî, verilen tüm rivayetler incelendiğinde birkaç farklı rivayet hariç Kadı Beyzâvî’nin *Envâru’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl* tefsiri, Nesefî’nin *Medarikü’t Tenzi’l- ve Hakaiku’t-Te’vîl* tefsiri ve Ebussuûd’un *İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm* tefsiri ile oluşan Zemahşerî’nin *el-Keşşaf* tefsirini taklit ve tekrar etme geleneğini bu tefsirde devam ettirmiştir.

2. Hz. Süleyman ve Hüdühüd

“Süleyman, kuşlara göz atıp yokladı ve şöyle dedi: Hüdühüd’ü niçin göremiyorum? Yoksa kayıplara mı karıştı? Bana (mazeretini gösteren) apaçık bir delil getirmediğin kesinlikle onu ağır bir şekilde cezalandıracağım, ya da kafasını keseceğim. Derken Hüdühüd çok beklemedi, çıkageldi ve (Süleyman’a) şöyle dedi: Senin bilmediğin bir şey öğrendim. Sebe’den sana sağlam bir haber getirdim. Ben, onlara (Sebe halkına) hükümdarlık eden, kendisine her şeyden bolca verilmiş ve büyük bir tahtı olan bir kadın gördüm.”³⁵⁴

³⁵² İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, VI, 334.

³⁵³ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, VI, 334.

³⁵⁴ en-Neml 27/20-21-22-23.

Hız. Süleyman ile Hüdüh kuşunun muhaveresinin yer aldığı Neml sûresinin yirmi ile yirmi dördüncü âyetleriyle ilgili yine klasik tefsirlerde değinilen her detay dönem dönem aktarılmaya çalışılmakla birlikte ağırlıkla Hüdüh, Hız. Süleyman'ın Hüdüh'ü sorması, Hız. Süleyman'ın Hüdüh'ü nasıl cezalandıracağı, Hüdüh'ün getirdiğı haber, Sebe', Sebe' kraliçesi gibi konular üzerinde durulacak ve klasik tefsirler arasındaki paralellikler ve farklılıklar tespit edilecektir.

2.1. Tedvin Dönemi

Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), söz konusu âyetlerin tefsirinde ilk olarak Hız. Süleyman'ın Hüdüh'ü ne zaman sorduğundan ve onu niçin sorduğundan yani Hüdüh'ün görevinden bahseden rivayetler aktarmıştır. O, Hız. Süleyman'ın Hüdüh'ü ne zaman sorduğuyla ilgili şöyle söylemiştir: “Hız. Süleyman, Beytu'l-Makdis'ten Yemen'e doğru yaptığı bir seferde konaklamak isteyince Hüdüh'ü sordu.”³⁵⁵ Sonrasında onu niçin sorduğuyla ilgili ise o, “Hız. Süleyman ve ordusu sefere çıktıkları zaman bir yerde konakladıklarında Hüdüh, onlara suyun yere ne kadar yakın olduğunu gösterirdi.”³⁵⁶ diye bir rivayet aktarmıştır.

Aynı zamanda Mukâtil, Hız. Süleyman'ın Hüdüh'ü sormuş olduğu bu seferden bahseden şöyle bir rivayet de aktarmıştır: “Hız. Süleyman, Medine'ye varınca orada durdu ve ‘Kuşkusuz Allah buradan bir nebî gönderecektir. Ona uyanlara ne mutlu!’ dedi.”³⁵⁷ Onun ilk tefsir olarak nitelenen bu tefsirde bunun gibi -aşağıda da birçok örneğı gelecek olan- isrâilî rivayetler aktarması oldukça dikkat çekicidir. Sonrasında o, âyette Hüdüh'ün Hız. Süleyman'a sarf etmiş olduğu “Senin bilmediğın bir şey öğrendim.” cümlesiyle ilgili açıklamada bulunmuştur. Âyette, Hız. Süleyman'ın emrinde o kadar insan ve cin olmasına rağmen öğrenemediğı bir şeyin bir kuş tarafından öğrenildiğı bildirilmiştir. O da bu durumun nasıl mümkün olduğuylla ilgili Hüdüh'ün şöyle söylediğini aktarmıştır: “Bu haberi cinler sana bildirmedi, bu hususta sana karşı samimi davranmadılar. İnsanlar da bunu

³⁵⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 241.

³⁵⁶ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 243.

³⁵⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 241.

bilmiyordu.”³⁵⁸ Onun aktardığı bu rivayet, cinlerin bu durumu bildiğini fakat Hz. Süleyman’a aktarmadıklarını iddia etmesi açısından diğer tefsirlerde rastlanmayan farklı bir görüştür.

Bunları müteakip Mukâtil, âyette Hüdüh’ün zikrettiği (Yemen’de)³⁵⁹ Sebe’ hükümdarı olan kadınla ve onun büyük tahtıyla ilgili şu şekilde rivayetler aktarmıştır: “Kadının adı Ebû Serh kızı Belkıs idi. Kendisi insanlardan olmakla birlikte annesi cinlerdendi. Annesinin adı ise Sahr kızı Fazime’dır.”³⁶⁰ Bununla birlikte o, “Kadın, Tubba b. Ebî Şerâhîl el-Himyeri kavmine mensup bir Arap idi ve Hz. Süleyman’ın Hüdüh ile gönderdiği mektubu bizzat kendisi okuyup anlamıştır.” şeklinde bir rivayet nakletmiştir.³⁶¹ Âyette zikredilen bu kadının sahip olduğu büyük tahtla ilgili ise o, tefsirinde şu bilgilere yer vermiştir: “Mücevherlerle süslü olan bu taht, seksene seksen zira olup yerden yüksekliği de seksen zira idi.”³⁶²

Mukâtil, tefsirinin de genel özelliği olduğu üzere buraya kadar olan rivayetleri hep râvisiz olarak nakletmiş ve daha çok isrâîlî rivayetler aktarmıştır. Onun *Tefsîr-i Kebîr* isimli tefsirinde sonraki dönem rivayet ağırlıklı tefsirlerde olduğu gibi âyette geçen konuyla ilgili farklı görüşlere yer veren yoğun rivayet aktarımı tercih edilmemiştir. Buna karşın açıklanacak konuyla ilgili müfessir, sadece kendisinin ulaşabildiği ya da kendi görüşüne yakın olan bir rivayeti aktarmakla yetinmiş ve konuyla ilgili ihtilaflı rivayetlere yer vermemiştir. Mukâtil’in söz konusu rivayetleri bu şekilde kullanması göz önüne alındığında onun tefsir metodunda rivayetin yanında dirâyetin ağır bastığını söylemek mümkündür. *Tefsîr-i Kebîr*, Kur’an’ı baştan sona tefsir eden ve günümüze ulaşan ilk tefsir olması hasebiyle tefsir alanında tâbiîn sonrası dönemi yansıtan kaynak bir eser niteliği taşımaktadır.

İlk dönem tefsirlerden bir diğeri olan Yahyâ b. Sellâm’ın (ö. 200/815) tefsirinde Hz. Süleyman’ın Hüdüh’ü arama sebebiyle ilgili Mukâtil b. Süleyman’ın tefsirinin aksine birçok rivayet râvisiyle birlikte aktarılmıştır. İlk olarak, Katâde’den (ö. 117/735) bir rivayet aktarılmıştır: “Hz. Süleyman çöle çıkmak istediği zaman Hüdüh’ü çağırırdı. Hüdüh, kuşların başıydı ve kuşlar arasında sadece o, kendisine verilen bir lütufla suyun yerden ne kadar derinde olduğunu bilirdi.”³⁶³ İkinci olarak, Kelbî’den (ö. 146/763) bir rivayet

³⁵⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 241.

³⁵⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 241.

³⁶⁰ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 241.

³⁶¹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 243.

³⁶² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 241.

³⁶³ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, II, 537.

nakledilmiştir: “Hüdhüd, suyun bulunduğu yeri işaret eder ve insanlar da kazmalarla orayı kazarken Hz. Süleyman’a su ile aralarında ne kadar mesafe kaldığını bildirirdi.”³⁶⁴ Üçüncü olarak, Muhammed b. Râşid et-Teymî’den şu şekilde bir rivayet nakledilmiştir:

Nâfi’ b. Erzak (ö. 65/685), İbn Abbas’a (ö. 68/687-88) “Hz. Süleyman, niçin Hüdhüd’ü aradı?” diye sordu. İbn Abbas da “Hz. Süleyman sefere çıktığında Hüdhüd ona suyun yeryüzüne en yakın olduğu yeri gösterirdi.” dedi. Bunun üzerine Nâfi’, “Nasıl olur da yemdeki tuzağı göremeyen Hüdhüd yerin altındaki suyu görebilir?” diye sordu. İbn Abbas da “Yazık sana Ya Nâfi’! Muhakkak kader geldiği zaman göz kör olur.” dedi.³⁶⁵

Dördüncü olarak, Hasan-ı Basrî’den Hz. Süleyman’ın yolculuklarından bahseden şu şekilde bir rivayet aktarılmıştır:

“Hz. Süleyman yolculuğa çıkacağı zaman rüzgâr gelir, onun üzerine Hz. Süleyman’ın hükümdarlık tahtı ve kürsüler konulurdu. Hz. Süleyman kendi tahtına oturur ve ashabının ileri gelenlerinden cinler ve insanlar onun yanındaki kürsülere otururdu. O zaman cinler de insan görünümündeydiler. Haccı, umreyi birlikte yaparlar ve namazı birlikte kılarlardı. Kuşlar da Hz. Süleyman ve ashabının başları üzerinde uçarlardı. Şeytanlar ise onları gözetler ve onların birbirinin önüne geçmesine izin vermezlerdi.”³⁶⁶

Görüldüğü üzere Yahyâ b. Sellâm söz konusu olay ile ilgili birçok rivayeti nakletmekle birlikte daha önceki tefsirlerde rastlamadığımız ve olaya yeni bir boyut katan bir rivayet aktarmıştır. Bu rivayetle birlikte olayın olağanüstülüğü hayvanlarla muhaverenin ötesinde ordunun havada gitmesi gibi ilavelerle artmıştır.

Yahyâ b. Sellâm, Hüdhüd’den ve Hz. Süleyman’ın yolculuklarından bahseden rivayetlerden sonra Hz. Süleyman’ın Hüdhüd’ü nasıl cezalandıracağına dair Katâde’den bir rivayet aktarmıştır: “Hz. Süleyman’ın cezası, Hüdhüd’ün tüylerini yolmak ve onu kurtlar ve karıncalar yiyinceye kadar bir yerde yalnız bırakmaktır.”³⁶⁷ Sonrasında o, Hüdhüd’ün haber getirdiği Sebe’ hakkında iki rivayet nakletmiştir. İlk olarak o, Katâde’den şöyle bir rivayet aktarmıştır: “Sebe’, Yemen’de Me’rib denilen bir yerdir ve onunla San’a arasında üç gecelik yürüme mesafesi vardır.”³⁶⁸ İkinci olarak ise İbn Abbas’tan şöyle bir hadis³⁶⁹ nakletmiştir:

³⁶⁴ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, II, 538.

³⁶⁵ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, II, 538.

³⁶⁶ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, II, 538.

³⁶⁷ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, II, 538.

³⁶⁸ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, II, 539.

H. Peygamber'e (s.a.v.) Sebe'nin bir erkek mi, kadın mı yoksa bir yer mi olduğu soruldu. O da şöyle buyurdu: "Sebe', on evladı olan bir adamdır. Evlatlarından altısı Yemen bölgesine, dördü ise Şam bölgesine yerleşmiştir. Yemen bölgesine yerleşenler Mezhic, Hımyer, Kinde, Enmâr, Ezd ve Eş'ar'dır. Şam bölgesine yerleşenler ise Lahm, Cüzâm, Âmile ve Gassân'dır."³⁷⁰

Bunları müteakip Yahyâ b. Sellâm, âyetle geçen Sebe' kraliçesi Belkıs'ın sahip olduğu "arşün azîm" (büyük arş) hakkında Katâde'nin Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) tefsirinde geçen şöyle bir rivayetini aktarmıştır: "Onun arşı, tahtıdır ve o güzel bir tahttır. O, altından ve direkleri de inci ve kıymetli taşlardan oluşan bir tahttır. Aynı zamanda o, saf ipeklerle örtülmüş bir halde iç içe yapılmış olan yedi kilitli odanın sonuncusunda saklanmaktadır."³⁷¹ O, Belkıs'ın sahip olduğu "arşün azîm" (büyük arş) hakkında bir rivayet naklettikten sonra diğer âyetle geçen Allah'ın sahip olduğu "arşün azîm" (büyük arş) hakkında ise İbn Abbas'tan şöyle bir rivayet aktarmıştır: "Onu yaratandan (Allah'tan) başka hiç kimse o büyük arşın ölçüsünü veya değerini bilemez."³⁷² Akabinde o, Muhammed b. el-Münkedir'den (ö. 131/748) Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu³⁷³ nakletmiştir: "Size arşı taşıyan meleklerden bahsetmem konusunda bana izin verildi. Onların her birinin ayakları yeryüzünün en alt kısmı ile gökyüzünün en üst kısmı arasındaki uzunluk kadardır ve kulak memesi ile boynunun arasındaki mesafe yedi yüz yıldır."³⁷⁴

Son olarak Yahyâ b. Sellâm, Sebe' kraliçesi Belkıs hakkında Katâde'nin "Bize ulaştığına göre o, Yemen sakinlerinden olup kraliyet ailesinden bir kadındır ve Belkıs bint Şürahbil ismiyle bilinmektedir." dediğini aktarmıştır. Hemen akabinde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu³⁷⁵ nakletmiştir: "Bir kadın tarafından yönetilen toplum asla felah bulmaz."³⁷⁶ Tefsirde bu âyetler özelinde rivayetlerin çoğu Katâde'den nakledilmiştir. Aynı zamanda bu tefsirde, birçok tefsirde kendisinden rivayet aktarılan meşhur tabî müfessir Saîd

³⁶⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, I. Baskı, Kâhire: Dâru'l-hadîs, 1416/1995, III, 278.

³⁷⁰ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, II, 539.

³⁷¹ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, II, 540.

³⁷² Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, II, 541.

³⁷³ Ebû Dâvûd, "Sünnet", 19.

³⁷⁴ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, II, 541.

³⁷⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-sahîh*, thk. Muhammed Zühayr b. Nasr, Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001, "Meğâzî", 82; Buhârî, "Fiten", 18.

³⁷⁶ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, II, 541.

b. Cübeyr'in kendisinden değil de tefsirinden alıntı yapılması -ilk dönem tefsir örneklerinde görmediğimiz bir özellik olarak- dikkat çekicidir. Görüldüğü üzere bu âyetlerin tefsirinde Yahyâ b. Sellâm, tedvin döneminin ilk tefsir örneklerine kıyasla oldukça fazla rivayet nakletmiştir. Bu anlamda ilk dönem tefsirler arasında onun tefsirini, tefsir alanındaki tüm rivayet malzemelerini toplama ve senediyle aktarma geleneğinde -bu alanda dönüm noktası sayılan Taberî'den önce- bir kırılma olarak görebiliriz.

Yine tedvin dönemi tefsir örneklerinden biri olan Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Me'âni'l-Kur'ân* isimli dilbilimsel tefsirinde bu âyetlerde geçen “*femekese*”, “*ehattü*”, “*Sebe*”, “*hab'e*” vb. kelimelerle ilgili kıraat farklılıklarına değinilmiş ve konuya dair Arap dilinden açıklamalara yer verilmiştir.³⁷⁷ Görebildiğimiz kadarıyla bu tefsirde âyette geçen kelimelerle ilgili kısa açıklamalar yapılmakla yetinilmiş ve incelenen diğer tefsirlerde olduğu gibi âyetlerin tamamını açıklayan rivayetler aktarılmamıştır.

Aynı dönemden bir diğer tefsir olan Ebû Ubeyde'nin (ö. 209/824) *Mecâzü'l-Kur'ân* isimli dilbilimsel tefsirinde ise görebildiğimiz kadarıyla Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân* tefsirinde olduğu gibi söz konusu âyetlerle ilgili birkaç kelime izahı hariç yorum ve rivayete yer verilmemiştir.³⁷⁸ “Hz. Süleyman ve karınca” bölümünde de değindiğimiz üzere ilk dönem tefsir örnekleri sayılabilecek bu tefsirlere bakıldığında az sayıda rivayetin aktarıldığı ve özellikle dilbilimsel tefsirlerde sadece kelime izahlarıyla yetinildiği görülmektedir. Yalnız bu tefsirler arasında söz konusu Hüdhüd ile ilgili âyetler bazında Yahyâ b. Sellâm'ın tefsiri bu tanıma çok uymamıştır. Onun tefsir, bu özelliğiyle tedvin döneminin ilk tefsirlerinden ayrılarak daha çok tedvin döneminin tefsirle ilgili tüm rivayetleri toplama ve bu rivayet malzemelerini senetleriyle birlikte aktarma gayretinde olan *Câmi'u'l-beyân* ve *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm* gibi son tefsir örneklerine daha çok benzemektedir.

Tedvin döneminin en önemli müfessirlerinden kabul edilen İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), *Câmi'u'l-beyân* tefsiriyle ilk üç asırda oluşan; daha çok isnatsız bir şekilde az sayıda rivayeti –Yahyâ b. Sellâm'ın tefsiri hariç-, dilbilimsel incelemeleri ve kıraat farklılıklarını aktarmakla oluşmuş tefsir geleneğinde bir dönüm noktası sayılabilir. O, tefsir alanındaki tüm rivayet malzemelerini toplama ve senediyle aktarma gayretinde olmuş ve bu konuda başı çekmiştir. O, ilk sayılabilecek böyle bir yaklaşımla rivayet malzemesi yoğun ve

³⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 289.

³⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, II, 93-94.

büyük hacimli tefsir yazma geleneğini başlatmıştır. O, bu âyetlerin tefsirinde ilk olarak Hz. Süleyman'ın niçin Hüdüh'dü aradığıyla ilgili art arda birçok rivayet aktarmıştır.

Taberî, Hz. Süleyman'ın Hüdüh'dü sorma sebebiyle ilgili söz konusu rivayetlerin ilki olarak, Ebû Miclez'den (ö. 99/717-102/720)³⁷⁹ aktarılan İbn Abbas ile Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-64) arasında geçen diyalogu şu şekilde nakletmiştir:

İbn Abbas, Abdullah b. Selâm'ın yanına gelerek “Hz. Süleyman, niçin diğer kuşlar arasından Hüdüh'dü aradı?” diye sordu. Abdullah b. Selâm da buna cevaben şöyle söyledi: “Hz. Süleyman çıktığı bir seferde bir yerde konakladı ve suyun yerin altında ne kadar uzaklıkta olduğunu bilmiyordu. Bunun üzerine Hz. Süleyman, kimin suyun ne kadar derinde olduğunu bildiğini sordu ve oradakiler de Hüdüh'ün bildiğini söylediler. Böylece Hz. Süleyman, Hüdüh'dü aradı.”³⁸⁰

Birçok tefsirde “Hüdüh'ün yerin altındaki suyu görebildiği” bilgisini barındıran bu minvaldeki rivayetler İbn Abbas'tan nakledilmektedir. Taberî'nin aktardığı İbn Abbas ile Abdullah b. Selâm arasında geçen bu diyalog, aslında söz konusu İbn Abbas'tan aktarılan bu rivayetlerin arkasında Abdullah b. Selâm'ın olduğunu göstermesi bakımından büyük önem arz etmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla bu rivayet ilk olarak burada geçmektedir. İkinci olarak Taberî, Saîd b. Cübeyr'den (ö. 94/713) Hz. Süleyman'ın Hüdüh'dü sorduğu seferle ilgili uzun bir rivayet aktarmıştır:

İbn Abbas, şöyle anlattı: “Hz. Süleyman için altı yüz tane taht kurulurdu. Önce insanların ileri gelenleri gelerek Hz. Süleyman'ın yanına kurulmuş olan tahtlara oturlardı. Sonrasında ise cinlerin ileri gelenleri gelerek insanların yanındaki tahtlara oturlardı. Daha sonra Hz. Süleyman, kuşları çağırır ve kuşlar onlara gölge yapardı. Akabinde rüzgârı çağırır ve rüzgâr da onları bir aylık yolu bir sabah vakti (fecirden gün doğumuna kadar olan vakit) süresinde götürürdü. Hz. Süleyman çöl bir arazide olup suya ihtiyaç olduğu zaman Hüdüh'dü çağırırdı ve o da suyun bulunduğu yeri galeyarak Hz. Süleyman'a haber verirdi. Bunu müteakip cinler, hayvanın derisini yüzer gibi suyun

³⁷⁹ Ömer b. Abdülaziz'in halifeliği döneminde (m. 717-720) vefat etmiş sika bir râvidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990, VII, 162.

³⁸⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, 441.

üzerinden yeryüzü toprağını yüzerek suyu çıkarırlardı.” Bunun ardından Nâfi‘, “Nasıl olur da yemdeki tuzağı göremeyen Hüdühüd yerin altındaki suyu görebilir?” diye sordu. İbn Abbas da “Yazık sana Ya Nâfi‘! Muhakkak kader geldiği zaman göz kör olur.” dedi.³⁸¹

Hiz. Süleyman ve ashabının rüzgârla yolculuğunu anlatan ve Nâfi‘ ile İbn Abbas arasında geçen diyalog daha önce Yahyâ b. Sellâm’ın tefsirinde geçmekle birlikte altı yüz kürsü ayrıntısı daha önceki tefsirlerde rastlamadığımız bir bilgidir. Bu rivayet, aynı zamanda *el-Müstedrek ‘ala’s-sahihayn*³⁸² isimli hadis kaynağında da (farklı bir senetle) aktarılmış, fakat kürsü sayısı altı yüz bin olarak kaydedilmiştir.

Taberî, bunların ardından söz konusu sebeple ilgili Vehb b. Münebbih’ten (ö. 114/732) üçüncü bir rivayet zikretmiştir. Vehb b. Münebbih, Hiz. Süleyman’ın Hüdühüd’ü sorduğu olayı şu şekilde anlatmıştır:

Hiz. Süleyman, evinden meclisine çıktığı zaman kuşlar üzerinden ayrılmaz ve tahtına oturuncaya kadar cinler ve insanlar ayakta kalırlardı. Yine evinden çıkıp meclisine oturduğu bir gün kuşları denetlemiş ve Hüdühüd hariç tüm kuş türlerinin huzurunda hazır bulunduğunu görmüştür. Bunun üzerine Hiz. Süleyman “Hüdühüd’ü niçin göremiyorum?” diye sormuştur.

Görüldüğü üzere söz konusu sebeple ilgili rivayetler ağırlıklı olarak –daha önce değindiğimiz üzere bu konudaki İbn Abbas rivayetinin arkasında Abdullah b. Selâm’ın olduğu varsayılırsa- Abdullah b. Selâm ve Vehb b. Münebbih üzerinden geldiği gözükmektedir. Dördüncü olarak Taberî, İbn Zeyd’den Hüdühüd’ün ilk kaybolduğu olayla ilgili özetle şöyle bir rivayet aktarmıştır: İbn Zeyd’in aktardığına göre “Hiz. Süleyman, bir vadide konakladığı zaman önce insanlara sonra cinlere daha sonra da kuşlara suyun yerini sormuş ve sadece Hüdühüd’ün bildiği ortaya çıkmıştır. Fakat Hiz. Süleyman Hüdühüd’ü bulamamış ve Hüdühüd’ün ilk kayboluşu bu şekilde olmuştur.”³⁸³

Taberî, Hiz. Süleyman’ın Hüdühüd’ü niçin aradığıyla ilgili rivayetleri bu şekilde sıraladıktan sonra zikrettiği rivayetlerden yola çıkarak Abdullah b. Selâm’ın, Vehb b. Münebbih’in ve diğer müfessirlerin söz konusu sebep hakkında ihtilafa düştüklerini

³⁸¹ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, XIX, 441.

³⁸² Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbüri, *el-Müstedrek ‘ala’s-sahihayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1411/1990, II, 440.

³⁸³ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, XIX, 441-442.

söylemiştir. Bununla birlikte o, bu konuda Allah'tan indirilen bir şeyin olmadığı ve Hz. Peygamber'den (s.a.v.) de sahih bir haber gelmediğinin altını çizmiştir.³⁸⁴ Görüldüğü üzere Taberî, rivayetleri sadece aktarmakla kalmamış kendi görüşlerine de yer vermiştir. Bunun akabinde ise Taberî, konuyu toparlamak adına kısaca Hz. Süleyman'ın şu üç sebepten Hüdüh'dü aramış olabileceğini belirtmiştir: "Allah'ın Hz. Süleyman'a Hüdüh'ün kayıp olduğunu haber vermesi veya Hüdüh'ün nöbetini ihlal etmesi ya da suyun yerini bulmada Hüdüh'e ihtiyaç olmasıdır."³⁸⁵

Sonrasında Taberî, Hz. Süleyman'ın mazeretini bildiren açık bir delille gelmemesi durumunda Hüdüh'dü nasıl cezalandıracağına dair te'vil ehlinin, söz konusu cezanın "Hüdüh'ün tüylerinin yolunması" olduğunu söylediklerini belirtmiş³⁸⁶ ve akabinde konuya dair rivayetler aktarmıştır. O, ilk olarak söz konusu cezanın "Hüdüh'ün tüylerinin yolunması" şeklinde olduğunu belirten İbn Abbas kaynaklı rivayeti³⁸⁷ üç farklı tarikiyle birlikte zikretmiştir.³⁸⁸ Daha sonra Taberî, yine cezanın "Hüdüh'ün tüylerinin yolunması" şeklinde olacağına dair Mücâhit'ten iki farklı rivayet; Katâde'den, Dahhâk'tan ve İbn Zeyd'den birer rivayet zikretmiştir.³⁸⁹

Bunların yanı sıra farklı ceza olarak Taberî, söz konusu cezanın; "Hüdüh'ün kanatlarının yolunması" şeklinde olacağını bildiren Yezid b. Rûmân'dan bir rivayet ve "Hüdüh'ün tüylerinin yolunup güneşe atılması" şeklinde olacağını bildiren İbn Abbas'tan ve Hüseyin b. Ebî Şeddâd'dan birer rivayet nakletmiştir.³⁹⁰ Âyette geçtiği üzere Hz. Süleyman'ın Hüdüh'e neden kaybolduğuna dair açık bir delil getirmediği takdirde ağır bir ceza vereceğini söylemesinden dolayı Taberî, bu ağır cezanın ne olduğuna dair ilk önce müfessirlerin çoğunluğunun hangi görüşte olduğunu söylemiş ve hemen akabinde bu görüşü destekleyecek birçok rivayete yer vermiştir. Sonrasında ise konuya dair farklı görüşler ileri süren rivayetleri de zikrederek âyetin tefsirini bitirmiştir. Taberî, tüm bu rivayetleri sıralarken hepsinin râvilerini tek tek zikretmiş ve hatta bazı rivayetleri farklı tarikleriyle birlikte aktarmıştır.

³⁸⁴ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XIX, 442.

³⁸⁵ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XIX, 442.

³⁸⁶ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XIX, 442.

³⁸⁷ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek 'ala's-sahihayn*, II, 440.

³⁸⁸ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XIX, 443.

³⁸⁹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XIX, 443.

³⁹⁰ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XIX, 443.

Daha sonra âyetle geçen Hüdhüd'ün getirdiği haberin nasıl geçerli bir mazeret olduğuyla ilgili Taberî, şöyle bir rivayet aktarmıştır: “Hz. Süleyman yeryüzünde kendininkine benzer bir krallık düşünmüyordu ve cihad etmeyi de seviyordu. Hüdhüd ona başka bir memleket ve cihat edeceği kâfir bir kavmin haberini verince bu onun için mazeret oldu.”³⁹¹

Bunları müeakip Taberî, âyetle Hüdhüd'ün haber getirdiği Sebe' kraliçesi ve onun büyük tahtı hakkında rivayetler nakletmiştir. O, Katâde'den Sebe' kraliçesi hakkında şöyle bir rivayet aktarmıştır:

Bana ulaştığına göre o, Belkıs bint Şerâhîl adında bir kadındır. Kadının ebeveyninden birisi cinlerdendir ve kadının ayaklarından birisinin arkası hayvan tırnağı gibidir. Kadın, San'a şehrine üç gün uzaklıktaki Me'rib şehrindeki kraliyet ailesinden olup kadının danışma kurulunda ise her birinin emrinde on bin adamı olan üç yüz on iki ileri gelen kişi vardır.³⁹²

Daha önce Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirinde yine Katâde'den Sebe' yeri hakkında ve Sebe' kraliçesinin ismi hakkında buna benzer rivayet aktarılmıştır. Bununla birlikte “Kadının ebeveyninden birisinin cinlerden olması” rivayeti de daha önce Mukâtil'in tefsirinde râvisiz bir şekilde geçmiştir. Fakat “Kadının ayaklarından birisinin arkasının hayvan tırnağı gibi olması” gibi oldukça farklı olan bu rivayet, ilk defa burada geçmiştir. O, bunun gibi isrâîlî rivayetleri de oldukça fazla aktarmıştır.

Taberî, son olarak Belkıs'ın sahip olduğu “*arşün azîm*” (büyük arş) hakkında iki rivayet aktarmıştır. İlk olarak o, daha önce Yahyâ b. Sellâm'ın Katâde'den (tabîî) aktardığı söz konusu rivayeti daha üst tabaka olan İbn Abbas'tan (sahâbî) şöyle aktarmıştır: “O, altından ve direkleri de inci ve kıymetli taşlardan oluşan güzel bir tahttır.”³⁹³ İkinci olarak ise o, Hasan-ı Basrî'nin “O, büyük bir tahttır.” dediğini nakletmiştir.

Görüldüğü üzere Taberî, söz konusu bölümle ilgili kendinden önce biriken rivayet malzemesini oldukça fazla bir şekilde aktarmıştır. O, hatta kaynağı çok güvenilir olmayan isrâîlî rivayetleri vermekten de –Belkıs'la ilgili bilgiler gibi- kaçınmamış ama bununla birlikte verdiği tüm rivayetlerin râvilerini zikretmeye özen göstermiştir. *Câmi'u'l-beyân* tefsiri, kendinden önce oluşmuş rivayet birikimini aktarmadaki bu özelliğiyle de tefsir tarihinde önemli bir yer edinmiş kaynak eserlerdendir.

³⁹¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, 446.

³⁹² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, 452.

³⁹³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, 447.

Taberî'nin çağdaşı önemli muhaddis ve müfessir olan İbn Ebû Hâtım (ö. 327/938) de *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm* isimli tefsirinde söz konusu âyetlerin altında senediyle birlikte birçok rivayete yer vermiştir. Önce o, Hz. Süleyman'ın Hüdhdüd'ü niçin aradığıyla ilgili rivayetleri art arda aktarmıştır. İlk olarak o, daha önce Yahyâ b. Sellâm ve Taberî'nin tefsirlerinde bir benzerinin geçtiği rivayeti Mücâhid'den (ö. 103/721) şu şekilde aktarmıştır:

İbn Abbas, “Hz. Süleyman'ın niçin Hüdhdüd'ü aradığını biliyor musunuz? Hz. Süleyman çöle çıktığı zaman Hüdhdüd'ü çağırırdı.” dedi. Bunun üzerine Nâfi‘, “Ya İbn Abbas! Nasıl olur da yemdeki tuzağı göremeyen Hüdhdüd yerin altındaki suyu görebilir?” diye sordu. İbn Abbas da “Yazık sana Ya Nâfi‘! Muhakkak kader geldiği zaman göz kör olur.” dedi.³⁹⁴

Bu rivayet daha önceki birçok tefsirde farklı râvilerden nakledilmiştir. Rivayetin ilk kısmı sayılabilecek İbn Abbas'tan Mücâhid kanalıyla rivayet edilen “Hz. Süleyman'ın bir sefere veya çöle çıktığı zaman su bulması için Hüdhdüd'ü araması” kısmı, daha önce râvisiz bir şekilde Mukâtil'in tefsirinde aktarılmıştır. Sonrasında da Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirinde Katâde'den aktarılmıştır. Ardından Taberî'nin tefsirinde Abdullah b. Selâm'dan Ebû Miclez kanalıyla -İbn Abbas'ın sorup Abdullah b. Selâm'ın cevapladığı bir diyalog- aktarılmıştır. Bu rivayetten hareketle aslında İbn Abbas'tan aktarılan söz konusu rivayetin kaynağının Abdullah b. Selâm olduğu anlaşılmakla birlikte bu rivayetin daha sonra tefsirlerde İbn Abbas ile meşhur olduğu görülmektedir.

Bu rivayetin Nâfi‘ ile olan kısmıyla birlikte olarak aktarıldığı tüm rivayet ise ilk olarak Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirinde İbn Abbas'tan Muhammed b. Râşid et-Teymî kanalıyla nakledilmiştir. Akabinde ise bu rivayetin daha uzun varyantı Taberî'nin tefsirinde İbn Abbas'tan Saîd b. Cübeyr kanalıyla aktarılmıştır.

İkinci olarak İbn Ebû Hâtım, İbn Abbas'ın mevlâsı İkrime'den (105/723) şöyle bir rivayet³⁹⁵ aktarmıştır:

İbn Abbas'a Hz. Süleyman'ın niçin diğer kuşlar arasından Hüdhdüd'ü aradığı sorulduğunda o da “Hz. Süleyman, mühendis olup ona suyu gösterdiği için Hüdhdüd'ü aradı.” diye cevap verdi. Bunun üzerine ben de “Nasıl olur da yemdeki tuzağı göremeyen Hüdhdüd yerin altındaki suyu görebilir?” diye sordum. O da “Kader geldiği zaman göz kör olur.” dedi.³⁹⁶

³⁹⁴ İbn Ebû Hâtım, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2859.

³⁹⁵ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek 'ala's-sahihayn*, II, 440.

³⁹⁶ İbn Ebû Hâtım, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2859.

Bu rivayetin yukarıda ilk olarak aktarılan rivayete oldukça benzemekle birlikte iki farkı bulunmaktadır. Birincisi bu rivayette Hüdüh'ün mühendis olduğu benzetmesi eklenmiş, ikincisi ise yukarıdaki rivayetlerde İbn Abbas'a Nâfi' tarafından sorulan soru İkrime tarafından sorulmuştur. Üçüncü olarak ise İbn Ebû Hâtim, ilk rivayetin bir benzerini farklı bir senetle Yûsuf b. Mâhek'ten aktarmıştır.³⁹⁷ Dördüncü olarak o, Abdullah b. Şeddâd'dan (ö. 82/701) "Hz. Süleyman, yolculuğa çıktığı zaman Hüdüh'ü ona suyun yerini göstermesi için yanına alırdı." diye yukarıdakilere benzer bir rivayet aktarmıştır.³⁹⁸ Beşinci olarak o, ilk olarak aktardığı rivayeti bu sefer farklı bir senetten İkrime kanalıyla nakletmiştir.³⁹⁹

Altıncı olarak İbn Ebû Hâtim, Abdullah b. Şeddâd'dan şöyle bir rivayet aktarmıştır:

Hz. Süleyman yolculuğa çıkacağı zaman tahtını kurar ve gelmesini istediği insan ve cinleri yanına alırdı. Sonra o, rüzgâra onları taşıması için emreder ve kuşlara da onları gölgelendirmelerini emrederdi. İşte bu yolculuk esnasında susadıkları zaman Hz. Süleyman "Suyun yere uzaklığını biliyor musunuz?" diye sordu. Onlar da "Bilmiyoruz." deyince Hz. Süleyman Hüdüh'ü sordu.⁴⁰⁰

Bu rivayetin bir benzeri hatta daha ayrıntılı hali Taberî'nin tefsirinde Saîd b. Cübeyr'den nakledilmiştir. Yedinci olarak o, Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirinde Katâde'den aktarılan "Hüdüh'ün kuşların başı olduğu ve suyun yerden ne kadar derinde olduğunu bildiğini" anlatan rivayeti aynı şekilde Katâde'den aktarmıştır.⁴⁰¹ Sekizinci olarak o, Süddî'den (ö.127/745) Hz. Süleyman'ın Hüdüh'ü sorduğu yolculuktan ayrıntılı bir rivayeti şöyle nakletmiştir:

Nâfi' b. Ezrak bu âyetle ilgili Abdullah b. Abbas'a sordu. O da şöyle anlattı: "Hz. Süleyman, yolculuğa çıkacağı zaman tahtını kurdurur ve onun etrafına mümin insanların tahtları, bunların etrafına mümin cinlerin tahtları, onların etrafına kâfir insanların tahtları ve onun etrafına kâfir cinlerin tahtları koyularak toplam yüz bin taht kurulurdu. Ardından o, rüzgâra onları taşımasını ve kuşlara onlar için güneşe karşı gölge yapmalarını emrederdi. Hz. Süleyman çölde yolculuk yapmayı ve daha önce kimsenin içmediği sulardan içmeyi severdi. Hüdüh ise yolculukta suyun yerini gösterirdi ve işte böyle bir yolculukta Hz. Süleyman Hüdüh'ü sordu."⁴⁰²

³⁹⁷ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2859-2860.

³⁹⁸ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2860.

³⁹⁹ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2860.

⁴⁰⁰ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2860.

⁴⁰¹ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2861.

⁴⁰² İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2861.

Hız. Süleyman'ın Hüdüh'ü sorduğı yolculuktan bahseden İbn Abbas rivayetleri daha önce Yahyâ b. Sellâm ve Taberî'nin tefsirlerinde de nakledilmiştir. Fakat aktarılan söz konusu rivayetlerin arasında farklılıklar vardır. Örneğın Taberî'nin tefsirinde Saîd b. Cübeyr'den nakledilen İbn Abbas rivayetinde yolculuğa çıkıldığı zaman “altı yüz taht”ın kurulduğu aktarılırken burada Süddî'den nakledilen varyantta ise “yüz bin taht” sayısı verilmiştir.

Dokuzuncu olarak İbn Ebû Hâtım, yedinci sırada aktardığı Katâde rivayetinin “Sizin camın arkasındaki silueti gördüğünüz gibi Hüdüh de yerin altındaki suyu o şekilde görürdü.” eklemesinin yapıldığı farklı bir varyantını aktarmıştır.⁴⁰³ Buraya kadar İbn Ebû Hâtım, Hüdüh'ün yeraltındaki suyun yerini bildiğı için Hız. Süleyman'ın onu sorduğunu ve araştırdığını aktaran rivayetleri farklı varyantları ile birlikte nakletmiştir. O, diğer tefsirlerde eşine pek rastlamadığımız bir şekilde bir muhaddis titizliğiyle aynı rivayetlerin bile –örneğin İbn Abbas rivayetlerinde olduğu gibi- senedindeki ya da metnindeki küçük farklılıklardan dolayı ayrı ayrı zikretmeyi tercih etmiştir. Görebildiğimiz kadarıyla söz konusu rivayetler ve onların farklı varyantları en yoğun bu tefsirde nakledilmiştir.

İbn Ebû Hâtım, Hüdüh'ün yeraltındaki suyun yerini görmesi sebebiyle Hız. Süleyman'ın onu aradığını bildiren rivayetlerin ardından Hız. Süleyman'ın Hüdüh'ü aramasında bundan farklı sebeplerin de olduğunu bildiren rivayetleri aktarmaya geçmiştir. O, İbn Ömer'den Süfyân kanalıyla şöyle bir rivayet aktarmıştır: “Hız. Süleyman bir yerde konakladığı zaman kuşlar da havada saf tutup onu gölgelendirirdi. Yine Hız. Süleyman bir yolculuğa çıktığında bir boşluktan Hız. Süleyman'a güneş vurunca Hüdüh'ün yokluğunu fark etmiş ve onu sormuştu.”⁴⁰⁴ Bu rivayet ilk defa bu tefsirde nakledilmiştir. Dolayısıyla Hüdüh'ün aranma sebebiyle ilgili farklı bir sebep ilk defa burada zikredilmiştir. Sonrasında o, Hasan-ı Basrî'nin “Hız. Süleyman'ın Hüdüh'ünün ismi, ‘Anber’dir.” dediğini nakletmiştir.⁴⁰⁵ Yine bu rivayet de görebildiğimiz kadarıyla ilk defa burada geçmiştir. Ardından o, daha önce Taberî'nin Vehb b. Münebbih'ten naklettiğı, özetle “Hız. Süleyman'ın teftiş sırasında Hüdüh'ü görev yerinde göremeyip onu sormasını” anlatan rivayeti İbn İshak'tan (ö. 151/768) aktarmıştır.⁴⁰⁶

⁴⁰³ İbn Ebû Hâtım, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2861.

⁴⁰⁴ İbn Ebû Hâtım, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2861.

⁴⁰⁵ İbn Ebû Hâtım, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2861.

⁴⁰⁶ İbn Ebû Hâtım, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2862.

Sonrasında İbn Ebû Hâtim, Hz. Süleyman'ın kaybolmasının arkasında geçerli bir mazereti olmaması durumunda Hüdüh'ü nasıl cezalandıracağına dair birçok rivayet aktarmıştır. İlk olarak o, söz konusu ceza hakkında İbn Abbas'ın "Hüdüh'ün tüyünü yolmak" dediği rivayeti iki farklı tariki ile birlikte nakletmiştir.⁴⁰⁷ İkinci olarak o, Abdullah b. Şeddâd'ın bu konuda "Hüdüh'ün tüyünü yolup güneşe atmak" dediğini aktarmıştır.⁴⁰⁸ Üçüncü olarak o, Katâde'nin bu cezayla ilgili "Hüdüh'ün tüyünü yolup onu büyüklü küçüklü karıncaların yemesi için bir yere atmak" dediğini aktarmıştır.⁴⁰⁹ Dördüncü olarak o, Ebî Esmer'den gelen rivayete göre söz konusu cezanın "Hüdüh'ün tüyünü yolup kamçıyla dövmek" olduğunu aktarmıştır.⁴¹⁰ Beşinci olarak o, Yezîd b. Rûmân'ın ise bu konuda "Hüdüh'ün kanadını yolmak" dediğini nakletmiştir.⁴¹¹ Söz konusu cezayla ilgili son olarak o, ilk olarak İbn Abbas'tan aktardığı rivayeti bu sefer Dahhâk'tan aktarmıştır.⁴¹² Bu rivayetlerden "Hüdüh'ün tüyünü yolmak" şeklinde aktarılan rivayeti daha önce Taberî, İbn Abbas ve Dahhâk başta olmak üzere birçok farklı râviden aktarmıştır. Yine Taberî, burada nakledilen Yezîd b. Rûmân rivayetini aktarmış ve burada Abdullah b. Şeddâd'dan Husayn kanalıyla aktarılan rivayeti Hüseyin b. Ebî Şeddâd'dan aktarmıştır. Taberî'nin tefsiriyle paralellik gösteren bu rivayetlerin yanında İbn Ebû Hâtim, söz konusu cezayla ilgili daha önce aktarılmayan farkı rivayetleri de tefsirinde nakletmiştir.

Daha sonra İbn Ebû Hâtim, Hüdüh'ün haber getirdiği Sebe' hakkında rivayetler aktarmıştır. İlk olarak o, İbn Lehîa'dan (ö. 174/790) söz konusu Sebe' hakkında şöyle bir rivayet aktarmıştır:

"Dediklerine göre o, Belkıs'ın şehri Me'rib'dir ve onunla Kudüs arasında sadece bir mil vardı. Fakat Allah'ın gazabı onlara ulaşınca şehir, oradan bugünkü Yemen'e sürüldü. Allah Teâlâ Sebe' şehrinden Kur'an'da⁴¹³ şöyle zikretmiştir: "Andolsun, Sebe' halkı için kendi yurtlarında bir ibret vardı: Biri sağda biri solda iki bahçe bulunuyordu. Onlara şöyle denilmişti: 'Rabbinizin rızkından yiye ve O'na şükredin. Beldeniz güzel bir belde, Rabbiniz de çok bağışlayıcı bir Rabdir.' Fakat onlar yüz çevirdiler. Biz de üzerlerine Arim selini gönderdik. Onların bahçelerini ekşi meyveli ağaçlar, acı ılgın ve biraz da

⁴⁰⁷ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2862.

⁴⁰⁸ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2862.

⁴⁰⁹ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2862.

⁴¹⁰ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2862.

⁴¹¹ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2862.

⁴¹² İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2862.

⁴¹³ Sebe' 34/15-16-17.

sedir ağacı bulunan iki bahçeye çevirdik. Nimetlere karşı nankörlük etmeleri sebebiyle onları işte böyle cezalandırdık. Biz (bu şekilde) ancak nankörleri cezalandırırız.”⁴¹⁴

İbn Ebû Hâtim, Sebe’ hakkındaki rivayetlere oldukça farklı bir rivayetle başlamıştır. Görebildiğimiz kadarıyla Sebe’ şehrinin sürüldüğüne dair bu rivayet, sadece İbn Ebû Hâtim’in tefsirinde geçmiştir. İkinci olarak o, daha önce Yahyâ b. Sellâm’ın tefsirinde de aktarılmış olan Katâde’nin “Sebe’, Yemen’de Me’rib denilen bir yerdir ve onunla San’a arasında üç günlük yürüme mesafesi vardır.” şeklindeki rivayeti nakletmiştir. İki tefsirde de aktarılan bu rivayetin arasındaki tek küçük fark, Yahyâ b. Sellâm’ın tefsirindeki rivayette “üç gecelik yürüme mesafesi” ifadesi geçerken bu tefsirdekinde “üç günlük yürüme mesafesi” ibaresi yer almıştır. Üçüncü olarak o, Süddî’den “Sebe’ beldesine on iki peygamber gönderildi.” şeklinde bir rivayeti aktarmıştır. Görebildiğimiz kadarıyla bu rivayet de ilk defa bu tefsirde geçmiştir. Sonuç olarak İbn Ebû Hâtim’in tefsirinin Yahyâ b. Sellâm, Taberî gibi müfessirlerin tefsirleriyle bazı rivayetlerde paralellik göstermesiyle birlikte tefsir literatürüne oldukça özgün ve farklı rivayetler kazandırmış olduğunu görüyoruz.

Akabinde İbn Ebû Hâtim, Sebe’ kraliçesi hakkında rivayetler aktarmıştır. İlk olarak o, Hasan-ı Basrî’nin “O, Sebe’ kraliçesi Belkıs bint Şerâhîl’dir.” dediğini nakletmiştir.⁴¹⁵ İkinci olarak o, yukarıda Taberî’nin tefsirinde söz konusu Belkıs’la ilgili Katâde’den aktarılan rivayetin “Bana ulaştığına göre o, Belkıs bint Şerâhîl adında bir kadındır. Kadının ebeveyninden birisi cinlerdendir ve kadının ayaklarından birisinin arkası hayvan tırnağı gibidir.” şeklindeki ilk kısmını tekrar etmiştir.⁴¹⁶ Üçüncü olarak o, Züheyr’in “O, Belkıs bint Şerâhîl b. Mâlik b. er-Reyyân’dır ve annesi cinlerdendir.” dediğini aktarmıştır.⁴¹⁷ Taberî ve İbn Ebû Hâtim’in tefsirlerinde aktarılan Katâde rivayetinde “Belkıs bint Şerâhîl” geçerken Yahya b. Sellâm’ın tefsirinde aktarılan Katâde rivayetinde “Belkıs bint Şurahbîl” geçmiştir. Dördüncü olarak o, İbn Cüreyc’in (ö. 150/767) “O, Belkıs bint zî-Şurayh’tır.” dediğini nakletmiştir.⁴¹⁸ Beşinci olarak o, Mücâhid’den (ö. 103/721) İbn Abbas’ın şöyle dediğini aktarmıştır: “Hz. Süleyman’ın karısının (Belkıs) emrinde her birinin yüz bin adamı olan bin

⁴¹⁴ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2864.

⁴¹⁵ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2865.

⁴¹⁶ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2865.

⁴¹⁷ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2865.

⁴¹⁸ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2865.

prens vardır.”⁴¹⁹ Belkıs’ın Hz. Süleyman’la evlenip evlenmediği gibi tartışmalı bir konuda İbn Abbas’tan gelen bu rivayette Belkıs için “*sâhibetü Süleyman*” (Hz. Süleyman’ın karısı) ifadesi dikkat çekicidir ve aynı zamanda bu ibare ilk defa burada geçmektedir. Altıncı olarak o, bu sefer Mücâhid’in “Sebe’ kraliçesinin emri altında her biri yüz bin savaşıya sahip on iki bin prens vardır.” dediğini aktarmıştır.⁴²⁰ Yedinci olarak o, Taberî’nin tefsirinde nakledilen ve kendisinin ikinci rivayet olarak ilk kısmını aktardığı Katâde rivayetinin bu sefer tamamını birebir aktarmıştır.⁴²¹ Son olarak ise o, Dahhâk’ın “Hz. Süleyman’ın yeryüzünde kendisinden başka bir sultan olduğunu inkâr etti.” dediğini aktarmıştır.

Son olarak ise İbn Ebû Hâtim, Sebe’ kraliçesi Belkıs’ın sahip olduğu “*arşün azîm*” (büyük arş) hakkında birçok rivayet aktarmıştır. O, söz konusu “arş” hakkında Katâde’nin, Atâ el-Horosanî ve Süddî’nin “Onun arşı, tahtıdır.” dediklerini aktarmıştır.⁴²² Ardından o, Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem’in babasının “O, meclistir.” dediğini ve Süfyân’ın ise “O, krallık tahtıdır.” dediğini nakletmiştir.⁴²³ Daha sonra o, söz konu tahtın özellikleri hakkında yukarıda Yahyâ b. Sellâm’ın -Saîd b. Cübeyr’in tefsirinde geçtiğini belirterek- Katâde’den naklettiği rivayeti İbn İshak’tan aktarmıştır.⁴²⁴ Akabinde o, Atâ el-Horosanî’nin “O, yüksek maliyetle yapılan tahttır.” dediğini ve Atâ’nın “O, ayakları mücevherden ve kendisi altından olan tahttır.” dediğini nakletmiştir.⁴²⁵ Daha sonra ise o, Züheyr b. Muhammed’in “O, yüksek maliyetle ve güzel yapılan, kendisi altından ve ayakları zebercet ve yakutla döşenen ve uzunluğu seksen ve genişliği kırk zira olan bir tahttır.” dediğini aktarmıştır.⁴²⁶

Görüldüğü üzere İbn Ebû Hâtim, söz konusu taht hakkında da diğer tefsirlere kıyasla oldukça fazla rivayet nakletmiştir. Ayrıca onun daha önce karşılaşmadığımız râvilerden -Atâ el-Horosanî gibi- nakiller yapması da dikkat çekicidir. Sonuç olarak, tefsiri yapılan bu âyetler göz önüne alındığında; hicri üçüncü asra kadar olan tefsirle ilgili rivayet malzemesini aktarmada Taberî’nin *Câmi’u’l-beyân* tefsiri kadar çağdaşı İbn Ebû Hâtim’in *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-‘Azîm* tefsirinin de en az onun kadar önemli olduğu görülmektedir. İbn Ebû Hâtim, diğer birçok tefsirden ve ona metod bakımından en çok benzeyen *Câmi’u’l-beyân* tefsirinden

⁴¹⁹ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, IX, 2866.

⁴²⁰ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, IX, 2866.

⁴²¹ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, IX, 2866.

⁴²² İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, IX, 2866.

⁴²³ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, IX, 2867.

⁴²⁴ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, IX, 2867.

⁴²⁵ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, IX, 2867.

⁴²⁶ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, IX, 2867.

farklı olarak rivayetleri, art arda hiç araya girmeden ve kendi görüşünü belirtmeden aktarmıştır. Bununla birlikte o, Taberî gibi rivayetleri, farklı tarik ve varyanlarını ve tüm senet zincirini zikrederek nakletmiştir. Aynı zamanda *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, birkaç rivayette Yahyâ b. Sellâm ve Taberî'nin tefsirleriyle paralellik göstermekle birlikte oldukça özgün rivayet malzemesini aktarmasıyla kendisini tefsir eserleri arasında farklı bir konuma taşımıştır.

2.2. Gelişim Dönemi

Tefsire yaklaşımıyla kendinden önceki tedvin döneminden farklı özellik gösteren ve tefsirde gelişim dönemini yansıtan Mâtürîdiyye mezhebinin kurucusu İmam Mâtürîdî (ö. 333/944), *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* isimli tefsirinde çağdaşları olan Taberî ve İbn Ebû Hâtim'den oldukça farklı bir metod uygulamıştır. Taberî ve İbn Ebû Hâtim, âyetlerin tefsirinde neredeyse hiç görüşlerini belirtmemiş ve buna karşın rivayet malzemesini isnadındaki tüm râvileri zikretmeye özen göstererek oldukça fazla aktarmışken; İmam Mâtürîdî ise onların aksine neredeyse tamamen kendi görüşlerine yer vermiş ve rivayet malzemesini de sadece ilk nakledenin ismini zikretmekle yetinerek oldukça az kullanmıştır. İmam Mâtürîdî'nin bu tefsiriyle aslında tefsir geleneğinde bir kırılmanın gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Görebildiğimiz kadarıyla İmam Mâtürîdî'ye kadar tefsir geleneği neredeyse hiç yorum ve eleştiriye yer verilmeden rivayet nakli şeklinde ilerlerken İmam Mâtürîdî, ilk defa kendi görüş ve yorumlarını rivayet naklinin önüne geçirmiştir. O, bazı âyetlerin tefsirinde sadece kendi görüşünü zikrederek hiç rivayet nakletmezken bazen de o âyetin tefsirinde aktarılagelmiş meşhur olan birkaç rivayeti zikretmiş ve gerek gördüğü yerde de rivayetleri değerlendirme ve eleştiriye tabi tutmuştur. O, kendi dönemine kadar oluşmuş tefsir geleneğinde ilk defa bu denli rivayetleri eleştirme ve onlara karşı çıkma yoluna gitmiştir. Ayrıca o, tefsirinde kelâmî meselelere değinmiş ve özellikle Mu'tezile ve Bâtıniyye gibi fırkaların bazı âyetlerle ilgili yorum ve görüşlerine yer vererek onlara cevaplar vermiştir.

İmam Mâtürîdî, bu âyetlerin tefsirinde ilk olarak Hz. Süleyman'ın Hüdhd'ü sorma sebebi hakkında Taberî'nin de bu konuda naklettiği ilk rivayet olan -Ebû Miclez'den

aktardığı- bu rivayeti isnadına yer vermeden aktarmıştır.⁴²⁷ Bu rivayette özetle; İbn Abbas, söz konusu sebep hakkında Abdullah b. Selâm'a sormuş ve o da "Hz. Süleyman, kuşlar arasında sadece Hüdühüd'ün bildiği suyun yerini öğrenmek için onu sordu." demiştir. İmam Mâtürîdî, bu rivayeti aktardıktan hemen sonra rivayeti eleştirerek rivayette anlatılanlarla ilgili "Böyle bir durum, ihtimal dâhilinde değildir."⁴²⁸ demiş ve bu görüşünü şu şekilde gerekçelendirmiştir:

Hz. Süleyman'ın emrinde cinler, şeytanlar, rüzgârlar, göz açıp kapatıncaya kadar tahtı bile getirebilecek zatlar vb. her nimet vardı. Böyle bir kudreti olan bir kimsenin suya ihtiyaç duyması gibi bir şey söz konusu olamaz. Varsayalım ki böyle bir şey oldu, böyle bir durumda bile bunu Hüdühüd'e başvurup onun yönlendirmesiyle kuyu kazma külfeti altına girmek asla olmayacak bir şeydir. Hz. Süleyman'ın Hüdühüd'ü sormasının asıl sebebi kuşları denetlemesi ve onların yeryüzüne dağılıp yayılmalarını önleme sorumluluğudur.⁴²⁹

Görüldüğü üzere İmam Mâtürîdî, bu konuda meşhur olmuş ve Mukâtil b. Süleyman, Yahya b Sellâm, Taberî ve İbn Ebû Hâtim gibi birçok müfessirin tefsirlerinde çok farklı varyantlarıyla aktardığı bir rivayeti eleştirmekten ve bu konuda hâkim olan anlayışa karşı çıkmaktan geri durmamıştır. Bununla birlikte onun benimsediği söz konusu sebebe dikkatli bakıldığında; bu sebebin, daha önce Taberî'nin tefsirinde Vehb b. Münebbih'ten aktarılan sebeple paralellik gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte o, Hz. Süleyman'ın Hüdühüd'ü gözden geçirmesi ve onu sormasının nasıl gerçekleştiğiyle ilgili bazı müfessirlerin şöyle dediğini aktarmıştır: "Kuşlar Hz. Süleyman'ı güneşe karşı gölgelerdi. Kuşlara bakınca onun yerinin boş olduğunu ve oradan üzerine güneş ışığının geldiğini gördü ve Hüdühüd'ü sordu."⁴³⁰ Bu rivayet daha önce görebildiğimiz kadarıyla benzer ifadelerle sadece İbn Ebû Hâtim'in tefsirinde İbn Ömer'den Süfyân kanalıyla aktarılmıştır.⁴³¹ Buna karşın burada ise râvisiz bir şekilde nakledilmiştir. İmam Mâtürîdî, bu örneklerden de anlaşılacağı üzere az sayıda rivayet aktarmakla birlikte onları da senetsiz bir şekilde aktarmıştır. Aynı zamanda kullandığı rivayetler, *Câmi'u'l-beyân* ve *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm* gibi tefsirlerdeki

⁴²⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, X, 432.

⁴²⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, X, 432.

⁴²⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, X, 432-433.

⁴³⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, X, 435.

⁴³¹ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 2861.

rivayetlerle paralellik göstermesine karşın o, tefsirinde -aşağıda örneklerine değineceğimiz- diğer tefsirlerde eşine rastlanmayan özgün yorumlara yer vermiştir.

Bunları müteakip İmam Mâtürîdî, Hz. Süleyman'ın Hüdühüleri değil de “Hüdühü”ü niçin göremiyorum” demesinden hareketle “Hz. Süleyman'ın denetleme sırasında huzurunda ya kuşlardan her bir tür için temsilen bir kuş bulunmakta ya da her türden kuşlar bulunmaktaysa Hüdühü diğer Hüdühülerin başı konumundadır.” şeklinde bir yorum yapmıştır. Burada o, Hz. Süleyman'ın “Niçin Hüdühü”ü göremiyorum” dediğinde hangi hüdühünün kastedildiğinin nasıl anlaşılacağına dair bu iki ihtimali öne sürmüştür. Daha sonra o, Hüdühü hakkında Bâtıniyye'nin yorumunu özetle şu şekilde aktarmıştır: “Hz. Süleyman'ın herhangi bir şeyle yükümlü (mükellef) olmayan bir kuşa ceza vermesi mümkün değildir. Onun ceza ve boğazlama tehdidinden anlaşılacağı üzere o, bilindik bir Hüdühü (kuş) değildir. Aksine o, yaptıklarından sorumlu mükellef bir insandır.”⁴³² O, Bâtıniyye'nin bu iddiasını aktardıktan sonra onlara şu şekilde cevap vermiştir:

“Allah; hayvanları, kuşları ve diğer varlıkları insanın menfaatine ve ihtiyaçlarını karşılamak üzere yarattığı için eğer kendilerinden yararlanılmasına izin vermezler ve varlık amaçları doğrultusunda davranmaktan kaçınırlarsa asli vazifelerini yerine getirmek amacıyla onların cezalandırılması ve boğazlanması mümkün olabilir. Hayvanların kendilerinden yararlanılabilmesi, terbiye ve eğitilmeleri için eziyet edilmesi de böyledir.”

Akabinde İmam Mâtürîdî, hayvanların cezalandırılacağına dair görüşünü delillendirmek için Sâd sûresinden⁴³³ istişhâda başvurmuştur.⁴³⁴ Onun burada zikretmiş olduğu bu âyetler, iki şekilde anlaşılmıştır: Birinci anlayışa göre “Hz. Süleyman, atlarla meşgul olmaktan dolayı Allah'ı anmayı unutmuş ya da ikinci namazını kılmayı unutmuş ve ardından Allah'ı anmaktan kendisini alıkoyduğu için bu atların ayaklarını kestirip boyunlarını vurdurmuştur.”⁴³⁵ İkinci anlayışa göre de “Bu atlar, Hz. Süleyman'ı Allah'ı anmaktan alıkoymanın aksine Allah'ı anmaya (ona şükretmeye) vesile olmuş ve Hz. Süleyman, bu atların bacaklarını ve boyunlarını sevgiyle sıvazlamıştır.”⁴³⁶ İmam Mâtürîdî, bu âyetleri

⁴³² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, X, 433.

⁴³³ Sâd 38/30-31-32-33.

⁴³⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, X, 433-434.

⁴³⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXI, 194-195.

⁴³⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXI, 196.

hayvanları cezalandırmanın ve boğazlamanın söylediği şartlarda mümkün olduğuna dair delil olarak getirdiği için birinci anlayış buradaki istiḥâda daha uygundur.

Daha sonra İmam Mâtürîdî, Hz. Süleyman'ın Hüdüh'ü nasıl cezalandıracağına dair “Onun tüylerini yolmak ve güneşe bırakmak” gibi yorumların yapıldığını aktarmakla birlikte “Yalana düşmek korkusuyla bu konuda açıklama yapmayacağım.” demiştir.⁴³⁷ O, yine rivayetleri senetsiz aktarmakla birlikte “Yalana düşmemek için yorum yapmayacağımı” söylemesi dikkat çekici bir tavidir.

Sonrasında İmam Mâtürîdî, “*Hüdüh çok beklemedi (ve çıkageldi) ve Hz. Süleyman'a 'Senin bilmediğin bir şey öğrendim' dedi*” âyetiyle ilgili Mushaf farklılıklarına değinmiştir. O, âyette Hüdüh için geçen “*femekese ğayra be'idin*” (çok beklemedi) ifadesinin İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) mushafında “*femekese ğayra be'idin sümme câehû*” (çok geçmedi sonrasında Hz. Süleyman'ın yanına geldi) şeklinde geçtiğini belirtmiştir.⁴³⁸ Ardından o, “*ehattü bimâ lem tühut bihî*” (senin bilmediğin bir şey öğrendim) ifadesinin ise Übey'in (ö. 33/654) mushafında “*ehattü bimâ lem tühut bihî ente velâ ehadün min cünûdek*” (senin ve ordundan hiç kimsenin bilmediği bir şey öğrendim) şeklinde geçtiğini belirtmiştir.⁴³⁹ Onun bu konuda daha önce rivayetlere dayandırılarak yapılan açıklamaları mushaf farklılığına değinerek yapması, yine onu diğer tefsirlerden ayırıcı bir özelliktir. Ardından o, Hüdüh'ün bilip Hz. Süleyman'ın bilmediği haberle ilgili “Hz. Süleyman'ın o kadar emrinde cinler, insanlar, hayvanlar, rüzgâr gibi nimetlere sahip olmasına rağmen Sebe' kraliçesi Belkis'tan haberdar olmaması hayret edilecek bir durumdur.” demiş ve bu durumun şu şekilde açıklanabileceğini söylemiştir: “Her ne kadar Hz. Süleyman kendisi bilemiyor olsa da etrafındakiler öyle değildi. Fakat herkes ona bu durumu söylemeye saygıları ve çekinmeleri yüzünden cesaret edemiyordu. Dolayısıyla o, ancak sorduktan sonra durumdan haberdar olabilmiştir.”⁴⁴⁰ Görüldüğü üzere o, burada Hz. Süleyman'ın etrafındakilerin bu durumu bildiğini ve saygılarından dolayı söyleyemediklerini iddia etmiştir. Böyle bir iddia ilk defa burada geçmiştir. Daha önce Mukâtil b. Süleyman ise bu durumu cinlerin bildiğini söylemiş fakat samimi olmadıkları için Hz. Süleyman'a haber vermediklerini ve insanların da bu durumu

⁴³⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, X, 435.

⁴³⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, X, 436.

⁴³⁹ İmam Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, X, 436.

⁴⁴⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, X, 434-435.

bilmediklerini iddia etmiştir.⁴⁴¹ Dolayısıyla söz konusu durumu açıklamada İmam Mâtürîdî ile Mukâtil b. Süleyman ilk başta benzerlik göstermekle birlikte devamında fikir ya da rivayet ayrılığına gitmişlerdir.

Son olarak İmam Mâtürîdî, Hüdühüd'ün haber getirdiği Sebe' ile ilgili bazılarının “Sebe’, yerleşim yerinin kendisine nisbet edildiği bir adam ismidir.” dediğini ve bazılarının da “Sebe’, belde ismidir.” dediğini aktarmıştır.⁴⁴² Bunun yanında o, âyette Sebe’ kraliçesi Belkıs'ın sahip olduğu “*arşün azîm*” (büyük arş) hakkında bazı müfessirlerin “Onun şöyle uzunlukta ve şöyle genişlikte büyük ve iri bir tahtı var.” dediğini aktarmış ve akabinde o, söz konusu “büyük arş” hakkında şöyle yorumda bulunmuştur: “Arşın saltanattan kinâye olması mümkündür ve sanki muhteşem bir saltanatı var demek gibidir.”⁴⁴³ “Büyük arş” hakkındaki bu yorum da daha önce yapılmayan orijinal bir yorumdur. Bununla birlikte o, Sebe’ kraliçesi hakkında hiçbir rivayet nakletmemiştir. Görüldüğü üzere İmam Mâtürîdî, Hüdühüd'ün nasıl cezalandırılacağına ve Sebe’ kraliçesine dair rivayet aktarmazken diğer konularda birkaç rivayetle yetinmiş ve kendi yorum ve görüşlerine daha çok yer ayırmıştır. Aslında o, çoğu rivayeti de konuyu açıklamak için değil onu eleştirmek ve tutarsız olduğunu göstermek için aktarmıştır. Özellikle o, Hz. Süleyman'ın Hüdühüd'ü sorma sebebi hakkında “Hz. Süleyman'ın suyun yerini ona sormak istemesi” manasında birçok tefsirde aktarılan rivayetin mümkün olamayacağı görüşüne –görebildiğimiz kadarıyla- ilk kez yer vermiş ve bunları eleştirmiştir. Bu yönleriyle *Te'vilâtü'l-Kur'an*, oldukça özgün ve farklı bir tefsir örneğidir.

Fakih ve sûfî olmasının yanında bir müfessir olan Ebû'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983), *Tefsîru'l Kur'an* adlı tefsirinde ilk olarak Hz. Süleyman'ın Hüdühüd'ü sormasındaki sebebi şöyle açıklamıştır: “Hz. Süleyman bir yerde konakladığı zaman kuşlar da havada saf tutup onu gölgelendirirdi. Yine Hz. Süleyman bir yolculuğa çıktığında bir boşluktan Hz. Süleyman'a güneş vurunca Hüdühüd'ün yokluğunu fark etmiş ve onu sormuştu.”⁴⁴⁴ Bu rivayet daha önce görebildiğimiz kadarıyla benzer ifadelerle daha önce İbn Ebû Hâtim'in tefsirinde İbn Ömer'den Süfyân kanalıyla aktarılmış sonrasında ise İmam Mâtürîdî'nin tefsirinde burada olduğu gibi râvisiz bir şekilde nakledilmiştir. Ardından o, bu konuda meşhur olmuş ve Mukâtil b. Süleyman, Yahya b Sellâm, Taberî ve İbn Ebû Hâtim gibi birçok müfessirin

⁴⁴¹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 241.

⁴⁴² İmam Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, X, 437.

⁴⁴³ İmam Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, X, 437.

⁴⁴⁴ Semerkandî, *Tefsîru'l Kur'an*, IV, 407-408.

tefsirlerinde farklı varyantlarıyla aktardığı özetle “Hz. Süleyman’ın su bulması için Hüdüh’ü aradığını” anlatan İbn Abbas rivayetini aktarmıştır.⁴⁴⁵

Sonrasında Semerkandî, Hz. Süleyman’ın Hüdüh’ü nasıl cezalandıracağı konusunda “Müfessirlerin ihtilaf ettiklerini” söylemiş ve bununla birlikte cumhurun söz konusu ceza hakkında “Kanadını kuyruğunu kesip tüyünü yolarak karıncaların çok olduğu bir yere bırakıp karıncalara yedirmek” dediklerini aktarmıştır. Yine bu rivayetler daha önce senediyle birlikte Yahya b Sellâm, Taberî ve İbn Ebû Hâtim’in tefsirinde geçmiştir. Görüldüğü üzere Semerkandî’nin tefsiri buraya kadar kendinden önceki tefsirlerle paralellik göstermiştir.

Akabinde Semerkandî, Hüdüh’ün diğer kuşlardan ayrılıp nasıl kaybolduğuna dair daha önce –görebildiğimiz kadarıyla- hiçbir tefsirde yer almayan şu şekilde uzunca bir rivayet aktarmıştır:

Hüdüh, Yemen’e sefere giderken yolda manzarası, ormanları, çiçekleri ve otlakları çok güzel bir yer görür. Orada konaklayıp öğlen namazını kılıp yemek yemek ister. Onlar oraya inip yerleşene kadar Hüdüh de bu memleketin kime ait olduğunu öğrenmek için diğer kuşlardan ayrılıp uçar gider. Bir müddet gittikten sonra Belkıs’ın bağlarını ve bahçelerini görür ve oraya iner. Bağı içinde bir Hüdüh görür. Görmüş olduğu Hüdüh kuşunun adı ‘İnfir’dir. Belkıs’ın bağındaki Hüdüh kuşu Hz. Süleyman’ın Hüdüh’üne nereden geldiğini sorar. Hz. Süleyman’ın Hüdüh’ünün adı da Ya’fûr’dur. Ya’fûr, Hz. Süleyman ile Şam’dan geldiklerini söyler. ‘İnfir, Hz. Süleyman’ın kim olduğunu sorar. Ya’fûr; onun, cinlerin, insanların, kuşların ve hayvanların hükümdarı olduğunu ve rüzgârın ve şeytanların emrine musahhar bulunduğunu söyler. Sonra Ya’fûr, ‘İnfir’e kim olduğuna sorar. ‘İnfir, o memleketli olduğunu söyler. Ya’fûr, bu beldenin padişahının kim olduğunu sorar. ‘İnfir; Belkıs adında bir kadın olduğunu, memleketinin çok geniş ve güzel olduğunu ve emri altında on iki bin subay bulunup her subayın yüz askeri bulunduğunu söyler. Sonra o, “Benimle beraber gelip onun mülkünü ve tahtını görmek istemez misin?” der. Ya’fûr, ona şu cevabı verir: “Namaz vakti geldiğinden dolayı padişahım Hz. Süleyman abdest almak için su ister ve suyu bulamadıkları zaman ise bana müracaat ederler. Eğer kuşların arasında olmadığımı görürse bana kızar ve beni cezalandırır. Onun beni cezalandırmasından korkuyorum, bu yüzden seninle gelemem.” ‘İnfir, “Sen hükümdarına bu memleketin padişahının kim olduğunu öğrenip durumunu haber verdiğinde çok sevineceği için korkmana gerek yok, gel beraber gidelim!” der. Bunun üzerine ikisi birden Belkıs’ın köşkünün olduğu yere giderler, orası Hüdüh’ün o kadar hoşuna gider ki bir daha Hz. Süleyman’ın yanına dönmeyi aklından bile geçirmez. O sırada Hz. Süleyman da namaza hazırlanır ve su ister. Fakat hizmetçileri suyu bulamaz. Bunun üzerine Hz.

⁴⁴⁵ Semerkandî, *Tefsîru’l Kur’an*, IV, 408.

Süleyman; cinlerden, insanlardan ve kuşlardan bir kısmını su aramaya gönderir ama kimse suyu bulup getiremez. Bu defa Hz. Süleyman, Hüdühüd'ü ister ama kuşlar onun olmadığını söyler. Hz. Süleyman, onun nereye gittiğini sorar. Kuşlar da bilmediklerini söyler. Buna çok kızan Hz. Süleyman, kuşların başkanı olan Akkaş kuşuna onu bulup kendisine getirmesini ister. Bunun üzerine Akkap yola çıkar, Hüdühüd'ün nerede olduğunu bulmak için göğe yükselir ve onun Yemen'de Belkıs'ın sarayının yanında olduğunu anlar. Hemen oraya uçar. Hüdühüd, Akkap kuşunun çok hiddetli bir şekilde kendisine doğru geldiğini görünce korkar ve "Ey Akkap! Sana bu gücü ve kudreti veren Allah hakkı için bana bir şey yapma!" der. Hüdühüd'den bu sözleri duyan Akkap sakinleşir, ona bir şey yapmaz ve "Neredesin? Peygamber seni şiddetli bir şekilde cezalandıracağına veya keseceğine yemin etti, nerede olduğunu bana söyle!" der. Sonra ikisi birden Hz. Süleyman'ın yanına gelirler. Diğer kuşlar bunları karşılar ve "Sen niçin aramızdan ayrıldın? Allah Resûlü sana çok kızdı, seni ağır bir şekilde cezalandıracak ya da öldürecek." der. Hüdühüd "Allah Resûlü benim için bundan başka şart koştu mu?" diye sorar. Kuşlar da "Evet, ya bana niçin gittiğine dair açık bir delil getirir veya öldürürüm, dedi" der. Hüdühüd "Öyleyse ben onun azabından kurtulurum." der. Sonra Akkap kuşuyla beraber Hz. Süleyman'ın huzuruna çıkarlar. Akkap "Ey Allah'ın Resûlü, Hüdühüd'ü sana getirdim." der. Hüdühüd Hz. Süleyman'ın kürsüsüne yaklaşır ve kafasını mütevazı bir şekilde yukarı kaldırır. Hz. Süleyman, Hüdühüd'ü başından tutup kendisine doğru çeker ve "Neredeydin? Şimdi sana en ağır cezayı vereceğim!" der. Hüdühüd, Hz. Süleyman'a şu cevabı verir: "Ey Allah'ın Resûlü, şu anda benim senin elinde olduğum gibi sen de Allah'ın elindesin." Hz. Süleyman, Hüdühüd'ün bu sözlerini işitince elini hemen kafasından çeker ve onu affeder. Sonra nerede olduğunu sorar. Hüdühüd de nerede olduğunu haber verir.⁴⁴⁶

Semerkindî, daha önce eşine rastlamadığımız bir metodla birçok rivayeti tek tek aktarmak yerine bunları birbirine bağlayarak hikâyeleştirme yoluna gitmiştir. Onun öncesindeki rivayet nakil şekillerine baktığımızda; bir konuya dair rivayetlerin senetli ya da senetsiz bir şekilde tek tek veya aynı râviye ait birkaç rivayeti birleştirilerek aktarıldığını görmekteyiz. Buna karşın burada ise rivayet nakil geleneğinde ilk defa bu kadar fazla rivayet toplanarak bir kıssa formunda aktarılmıştır. Semerkindî'nin kullandığı bu metodla anlattığı kıssada daha önce aktarılmış birkaç rivayet olmakla birlikte hiç aktarılmamış rivayet malzemesi oldukça fazladır. Kıssada aktarılan Hüdühüd ile ilgili; onun kuşlardan ayrılma yolculuğu, namaz kılma isteği, adının Ya'fûr olması, 'Infir adında bir Hüdühüd ile muhaveresi, Akkaş adında kuşların bir başkanının olması gibi birçok rivayet ilk defa bu tefsirde aktarılmıştır. Bunların yanında özellikle Hz. Süleyman'ın Hüdühüd'ü "Ey Allah'ın Resûlü, şu

⁴⁴⁶ Semerkindî, *Tefsîru'l Kur'an*, IV, 408-410.

anda benim senin elinde olduğum gibi sen de Allah'ın elindesin.” demesi üzerine bağışlaması yani Hz. Süleyman'ın Hüdhdü'ü getirdiği haber dolayısıyla değil de ettiği bu kelam sebebiyle bağışlaması ilk defa burada geçmiş ve bu konudaki genel mefhuma farklı bir boyut katmış bir rivayettir.

Sonrasında Semerkandî, diğer âyetlerin altında Hüdhdü'ün getirdiği haberi aktarmaya devam etmiş ve Hüdhdü'den bunu şu şekilde nakletmiştir:

“Ey Allah'ın peygamberi, ben sizin bilmediğiniz bir şey öğrendim ve bu yüzden geç kaldım. Size Sebe' diyarından gerçek bir haber getirdim. Sebe' kraliçesi olan Belkıs adında bir kadın buldum. O Kahtân kabilesinden Serâcîl'in kızıdır. Babası da dâhil dedesinin kırk oğlu olup hepsi de kralmış. Kral olarak en son Belkıs'ın babası kalmış ve o kimseyi kendisine layık görmediği için insan cinsinden evlenmemiş ve cinlerden evlenmiştir. Onun bu evliliğinden Belkıs adında bir kızı olmuş ve babası ölünce bu kız tahta geçerek Yemen'in hükümdarı olmuştur. Belkıs tahta çıkınca kavmi ikiye ayrılarak bir kısmı ona tabi olmuş ve bir kısmı da ona tabi olmamıştır. Ona tabi olmayanlar içlerinden bir başkan seçmişler ve seçtikleri başkan bir müddet sonra ahlaksızlık yapmaya başlamıştır. Halk onu seçtiğine pişman olmuş, memleketlerinden çıkarmak istemişler, fakat buna muvaffak olamamışlardır. Bu durum, Belkıs'a bildirilmiştir. Belkıs da onu tuzığa düşürmek için kendisine evlenme teklifi etmiş ve o da bunu kabul ederek evlenmişlerdir. Evliliklerinin ilk gecesi Belkıs ona sarhoş olana kadar içki içirmiş ve sarhoş olduktan sonra da kafasını kesip sarayının kapısına astırmıştır. Böylece daha önce o adama tabi olanlar da Belkıs'a tabi olmuşlardır. Belkıs'ın altından yapılmış, kırmızı ve yeşil yakutlarla süslenmiş ve gözleri kamaştıran çok güzel bir tahtı vardır. Onun memleketi çok güzel, bağ ve bahçeleri yeşillik, halkı bolluk ve refah içindedir. O ve kavmi, Allah'ı bırakıp güneşe secde ediyorlar şeytan onların yaptıklarını kendilerine güzel göstermiş ve onları doğru yoldan alıkoymuştur. Bu yüzden onlar doğru yolu bulamazlar. Biz, onları sana itaate mecbur edip mülklerine de hâkim olalım.”⁴⁴⁷

Semerkandî, yine burada da Hüdhdü'ün ağzından Belkıs hakkında hikâye formunda uzun bir rivayet aktarmıştır. Görebildiğimiz kadarıyla Belkıs hakkında aktarılan bu rivayetleri yine ilk defa o burada nakletmiştir. O, bunları müteakip “Hüdhdü kuşunun konuşup böyle bilgiler vermesi Hz. Süleyman'ın mucizelerindendir.” demiştir.⁴⁴⁸

Son olarak Semerkandî, âyette zikredilen Belkıs'ın sahip olduğu büyük tahtla ilgili Mukâtil'den şöyle bir rivayet aktarmıştır: “Belkıs'ın tahtının genişliği seksen, yüksekliği ise

⁴⁴⁷ Semerkandî, *Tefsîru'l Kur'an*, IV, 410-411.

⁴⁴⁸ Semerkandî, *Tefsîru'l Kur'an*, IV, 411.

otuz arşındır.”⁴⁴⁹ Onun söz konusu taht hakkında Mukâtil’den aktardığı bu rivayet, Mukâtil’in tefsirinde bu konuda aktarılan rivayetle örtüşmemektedir. Mukâtil’in tefsirindeki rivayet ise şu şekildedir: “Mücevherlerle süslü olan bu taht, seksene seksen zira olup yerden yüksekliği de seksen zira idi.”⁴⁵⁰

Sonuç olarak Semerkandî, söz konusu âyetlerin tefsirinde aktardığı bazı rivayetlerle kendinden önceki müfessirleri -Mukâtil b. Süleyman gibi- tekrar etmiştir. Bununla birlikte o, özellikle rivayetleri hikâye formunda aktarması ve diğer tefsir kaynaklarında yer almayan muhtevası oldukça farklı -İsrâîliyat kaynaklı olması muhtemel olan- rivayetleri ilk defa aktarması bakımından kendinden önceki müfessirlerden ayrılmıştır. İsrâîlî rivayetlerin tefsir geleneğine girmesinde bir dönüm noktası olarak kabul edilen Sa‘lebî’den önce Semerkandî’nin tefsirini de söz konusu dönüşümde bir kırılma olarak görebiliriz.

Bir diğer önemli sûfî müfessirlerden olan Sülemî (ö. 412/1021), *Hakâiku't-tefsîr* isimli tefsirinde Ebû'l-Leys es-Semerkandî’ye kıyasla daha az rivayet aktarmakla yetinmiştir. O, bu âyetlerin tefsirinde Hz. Süleyman’ın Hüdühüd’ü sorma sebebi ve Sebe’ kraliçesi Belkis hakkında hiç rivayet aktarmazken sadece Hüdühüd’ün nasıl cezalandırılacağına dair rivayetler aktarmıştır. O, söz konusu cezayla ilgili oldukça fazla rivayeti sırasıyla şu şekilde nakletmiştir:

Cüneyd’e bu konu sorulduğunda o şöyle cevap vermiştir: “Dostundan ve sevdiğinden ayırmak.” İbn Atâ, “Onu hemcinslerine muhtaç etmek” demiştir. Ca’fer, “Sırrını ifşa etmekle imtihan edilmesidir.” demiştir. Huldî, “Onun hoşlanmadığı kimselerle arkadaşlığa mecbur edilmesi ki bu en şiddetli azaptır.” demiştir. Sülemî, Mansur b. Abdullah’tan o da Ebû Ali Rûzbârî’den şöyle işitmiştir: “Kendisine düşman olanlarla birlikte hapsetmek.” Ruveyym, “inanç zayıflığı ve sabır azlığıdır.” demiştir. Ebû Bekr b. Tâhir, “Ona kaldıramayacağı bir sorumluluk yüklenmesidir.” demiştir. Yusuf b. el-Hüseyn, “Yanlış doğru, doğruyu yanlış görmek” demiştir. Bunların yanında “Zikir meclislerinden uzaklaştırılmasıdır.” denilmiştir. Bazıları, “İbadet ve dostluk lezzetini (tatlılığını) söküp almak” demiştir. Bazıları da “Akranlarına hizmet etmek zorunda bırakılmasıdır.” demiştir.⁴⁵¹

Görüldüğü üzere Sülemî, söz konusu cezayla ilgili oldukça çok sayıda ve farklı rivayetler nakletmiştir. Kendi dönemine kadar olan işârî rivayet ve yorumları bir araya

⁴⁴⁹ Semerkandî, *Tefsîru'l Kur'an*, IV, 411.

⁴⁵⁰ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, III, 241.

⁴⁵¹ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, II, 88.

getirmesiyle bilinen Sülemî, burada da Ebû Bekr (ö. 280/893), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Ruveyr b. Ahmed (ö. 303/915-16), İbn Atâ (ö. 309/922), Ebû Ali Rûzbârî (ö. 322/934), Ca'fer el-Huldî (ö. 348/959) gibi ilk dönem sûfîlerin işârî görüş ve rivayetlerini nakletmiştir. Görebildiğimiz kadarıyla bu rivayetler ilk defa burada geçmiştir. Sonuç olarak Sülemî'nin tefsiri, kendinden önceki işârî rivayet birikimini aktarması ve bu alanda ilk olması bakımından tekrara düşmemiş özgün bir tefsirdir.

Sülemî'nin öğrencisi olan Sa'lebî'nin (ö. 427/1035), isrâîlî rivayetlerin tefsir geleneğine girmesinde bir dönüm noktası olarak kabul edilen *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsirinde konumuzla ilgili bunu doğrular mahiyette söz konusu tarzda oldukça fazla rivayet nakledilmiştir. Sa'lebî, ilk olarak Hüdühüd'ün cezalandırma şekilleri hakkında “Tüylerinin ve kuyruğunun yolunması ve tüyleri yolunmuş bir şekilde yemeleri için karıncalara bırakılması” şeklinde bir açıklama yapmıştır. Sonrasında söz konusu ceza ile ilgili rivayetleri de art arda şu şekilde aktarmıştır:

Abdullah b. Şeddâd, “Tüyünü yolup güneşe atmak”; Dahhâk, “Bacağından bağlayıp güneşe bırakmak” ve Mukâtil b. Hayyân da “Zifte batırılıp güneşe atmak” olduğunu söylemiştir. Bunların yanında “Kafese atılmak”, “Onunla arkadaşlarının arasını ayırmak” ve “Hz. Süleyman'ın hizmetinden menedilmek” olduğu da denilmiştir.⁴⁵²

Burada aktarılan Abdullah b. Şeddâd rivayeti İbn Ebû Hâtim ve Taberî'nin tefsirlerinde ve “Kafese atılmak”, “Onunla arkadaşlarının arasını ayırmak” gibi rivayetler de hocası Sülemî'nin tefsirinde benzer ifadelerle nakledilmiştir. Bu gibi paralelliklerin yanında söz konusu cezayla ilgili aktarılan diğer rivayetler, görebildiğimiz kadarıyla ilk defa burada aktarılmıştır.

Sa'lebî, Hz. Süleyman'ın diğer kuşlar içinden niçin Hüdühüd'ü sorduğuyla ilgili “Hüdühüd'ün nöbet yerini bırakması ve ondan başka suyun yerini bilen olmadığından Hz. Süleyman'ın suya ihtiyacı olması” şeklinde iki sebep söylemiştir. Akabinde o, “Ulemanın Sîratü'l-Enbiyâ (Peygamberlerin Hayatı) kitaplarından birinde anlattığı bir hikâyeye vardır.” diyerek Hz. Süleyman'ın Hüdühüd'ü sorduğu yolculuğu anlatan söz konusu hikâyeyi şöyle nakletmiştir:

⁴⁵² Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, VII, 198.

Hiz. Süleyman, Beytü'l-Makdis'in yapımı bitince insanlardan, cinlerden, kuşlardan ve vahşi hayvanlardan oluşan yüz fersah büyüklüğündeki ordusuyla hac için harem bölgesine çıkmaya karar verdi. Ordu toplanınca o, rüzgâra onları taşımalarını emretti, harem bölgesine vardı ve orada dilediği kadar kaldı. Orada kaldığı sürece her gün beş bin deve, beş bin sığır ve yirmi bin koyun kesti. Kavminin ileri gelenlerine şöyle dedi: "Burası şöyle şöyle sıfatlara sahip; Allahın tüm düşmanlarına karşı zafer ihsan edeceği, saygınlığının uzak yakın her tarafa ulaşacağı ve kınayıcının kınamasına aldırmadan Allah yolunda hak üzere olan Arap bir peygamberin çıkacağı yerdir. Bunun üzerine oradakiler, "Ey Allah'ın Resûlü! Hangi dine davet edecek?" diye sordular. O da "Hanif dinine davet edecek. Ona iman edenlere, uyanlara ve takip edenlere ne mutlu!" dedi. Oradakiler bu sefer "Ey Allah'ın Resûlü! Onunla bizim aramızda ne kadar süre var?" diye sordular. O da şöyle cevap verdi: "Bin yıl civarı vardır. O, peygamberlerin efendisi ve sonuncusudur. Onun peygamberler zümresindeki ismi de Muhammed'dir."⁴⁵³

Sa'lebî'nin aktardığı bu hikâye görebildiğimiz kadarıyla ilk defa burada geçmiştir. Sa'lebî daha önce de buna benzer bir şekilde isrâîlî rivayetleri aktarmakla meşhur olan Kâ'b'dan –yukarıda aktarıldığı üzere- Hiz. Süleyman'ın karınca vadisine yaptığı yolculuk sırasında Medine'den geçtiğini ve yine buradan geçerken Hiz. Muhammed (s.a.v.) ile ilgili bilgiler paylaştığını anlatan hikâye formunda sayılabilecek uzun bir rivayet aktarmıştır. O, bu tür hikâye tarzında, daha önceki tefsirlerde aktarılmamış ve oldukça detaylı isrâîlî rivayetler aktaran Semerkandî'yi bu anlamda takip etmiş ve bunu biraz daha ileriye taşıyarak söz konusu rivayetleri toplama ve aktarmada zirve isim olmuştur. Bununla birlikte Sa'lebî'nin burada "Sîratü'l-Enbiyâ kitaplarından birinde" daha önce de "Kitaplardan birinde" diye başlayarak rivayet aktarması yani kaynağın ismini veya aktaranın ismini belirtmeden bir kitaptan gördüğünü söyleyerek rivayet nakletmesi ve bu şekilde tarih türü kitapları referans alması oldukça dikkat çekicidir ve görebildiğimiz kadarıyla sadece Sa'lebî'ye has bir üsluptur.

Daha sonra Sa'lebî, yukarıda aktardığı hikâyenin devamı niteliğinde daha önce Yahyâ b. Sellâm'ın Muhammed b. Râşid et-Teymî'den, Taberî'nin Saîd b. Cübeyr'den ve İbn Ebû Hâtim'in Mücâhid'den bir benzerini aktardığı -rivayetlerin sonu aynı olmakla birlikte baş kısımlarında anlatılanların hepsi birbirinden farklıdır- Saîd b. Cübeyr'den şöyle bir rivayet nakletmiştir:

⁴⁵³ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, VII, 199.

İbn Abbas, şöyle anlattı: “Hz. Süleyman Mekke’de hac ibadetini yerine getirdikten sonra sabahleyin Mekke’den bir aylık yol olan Yemen’e yola çıktı ve Süheyl yıldızını takip ederek (aynı gün) zeval vakti San’a’ya ulaştı. İçinde çiçekler olan bir yer gördü. Namaz kılmak ve yemek yemek için oraya inmek istedi. Sonrasında yanındakilerden su istedi fakat onlar bulamadılar. Hüdhüd, Hz. Süleyman’ın su bulma rehberiydi ve insanların bardaki suyu gördüğü gibi yerin altındaki suyu görürdü. O suyun bulunduğu yeri gagalar, sonrasında şeytanlar gelerek hayvanın derisini yüzer gibi suyun üzerinden yeryüzü toprağını yüzerek suyu çıkarırlardı.” Bunun ardından Nâfi‘, “Nasıl olur da yemdeki tuzağı göremeyen Hüdhüd yerin altındaki suyu görebilir?” diye sordu. İbn Abbas da “Yazık sana Ya Nâfi‘! Muhakkak kader geldiği zaman göz kör olur.” dedi.⁴⁵⁴

Sa‘lebî, bu rivayeti Taberî ile aynı râviden aktarmasına rağmen bu iki rivayetin muhtevasında farklılıklar bulunması dikkat çekicidir. Akabinde o, Katâde kanalıyla Enes b. Mâlik’ten (ö. 93/711-12) Hz. Peygamber’in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: Hüdhüd kuşunu (Çavuş veya İbibik kuşu olarak bilinen kuş türü) öldürmeyin. O, Hz. Süleyman’ın suyun yakınlık ve uzaklığını gösteren bir rehberiydi ve yeryüzünde Allah’a ibadet etmeyi sever. Nitekim âyette şöyle söylemektedir: ‘Sana Sebe’den gerçek bir haberle geldim, bir kadın buldum...’⁴⁵⁵ Bu hadis görebildiğimiz kadarıyla sadece burada geçmekte ve ulaşabildiğimiz hiçbir hadis kaynağında da geçmemektedir.

Bunları müteakip Sa‘lebî, daha önce ilk olarak Semerkandî’nin aktardığı Hz. Süleyman’ın Hüdhüd’ü sorduğu yolculuğu anlatan –Hz. Süleyman’ın Hüdhüd’ü Ya’fûr ile Sebe’ diyarında karşılaştığı ‘İnfir adındaki Hüdhüd kuşu arasında geçen muhavereyi barındıran- hikâyeyi benzer ifadelerle râvisiz bir şekilde aktarmıştır.⁴⁵⁶ Sonrasında o, İkrime’nin “Hz. Süleyman, Hüdhüd’ü anne babasına yaptığı iyilikten dolayı boğazlamaktan vazgeçmiştir.” dediğini aktarmıştır.⁴⁵⁷ Hüdhüd’ün bağışlanma sebebiyle ilgili çoğu tefsirde “getirdiği önemli haber” olduğu anlayışı hâkimken Semerkandî ve ardından Sa‘lebî söz konusu mefhuma farklı bir boyut katan rivayetler aktarmışlardır. Semerkandî, -yukarıda geçtiği üzere- Hz. Süleyman’ın Hüdhüd’ü “Ey Allah’ın Resûlü, şu anda benim senin elinde olduğum gibi sen de Allah’ın elindesin” demesi üzerine bağışladığına dair bir rivayet, Sa‘lebî

⁴⁵⁴ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân an tefsîri’l-Kur’ân*, VII, 199.

⁴⁵⁵ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân an tefsîri’l-Kur’ân*, VII, 199.

⁴⁵⁶ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân an tefsîri’l-Kur’ân*, VII, 200-201.

⁴⁵⁷ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân an tefsîri’l-Kur’ân*, VII, 201.

ise bunun yanında “anne babasına yaptığı iyilikten” dolayı bağışladığına dair bir rivayet nakletmiştir.

Daha sonra Sa‘lebî, “*femekese*” kelimesinin okunuşuna dair kıraat farklılıklarına değinmiş⁴⁵⁸ ve akabinde Sebe’ ismiyle ilgili dilsel bir tartışmaya yer vermiştir. O, bu konuda özetle şu iki görüşün olduğunu aktarmıştır:

Bazıları, onu gayri munsarif isim kabul ederek onun bir kabile ismi olduğunu söylemişlerdir. Bazıları da onu munsarif isim kabul ederek onun bir adam ismi olduğunu belirtmişler ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “Sebe’, on evladı olan olan bir adamdır. Evlatlarından altısı Yemen bölgesine, dördü ise Şam bölgesine yerleşmiştir. Yemen bölgesine yerleşenler Mezhic, Hımyer, Kinde, Enmâr, Ezd ve Eş‘ar’dır. Şam bölgesine yerleşenler ise Lahm, Cüzâm, Âmile ve Gassân’dır.”⁴⁵⁹ hadisini aktarmışlardır.⁴⁶⁰

Burada aktarılan hadis daha önce Yahyâ b. Sellâm’ın tefsirinde İbn Abbas’tan nakledilmiştir. Sonrasında Sa‘lebî, Sebe’ kraliçesi hakkında şöyle bir rivayet aktarmıştır:

Onun ismi Belkıs bint eş-Şurayh’tır. Babası, Şerâhîl b. zi-Hadn b. el-Yeşrac b. el-Hares b. Kays b. Sayfî b. Sebe’ b. Yeşhab b. Ya‘rub b. Kahtân’dır. Dedesi el-Hedhad şanı büyük bir hükümdar idi ve kırk oğlunun hepsi de kral idi. Bütün Yemen topraklarını ele geçirmişti. Kral olarak en son Belkıs’ın babası kalmış ve o kimseyi kendisine layık görmediği için insan cinsinden evlenmemiş ve cinlerden Reyhâne bintü’s-Seken adında bir cinle evlenmiştir. Onun bu evliliğinden Belkıs adında bir kızı olmuştur.⁴⁶¹

Bu rivayetin ardından Sa‘lebî, Belkıs’ın annesinin cinlerden olduğuna dair Ebû Hüreyre’den şöyle bir hadis aktarmıştır: Hz. Peygamber (s.a.v.) “Belkıs’ın ebeveyninden birisi cinlerdendi.” buyurdu.⁴⁶² Belkıs ile ilgili aktarılan rivayet, daha önce Semerkendî’nin tefsirinde de benzer şekilde geçmiştir. Sa‘lebî, birçok yerde olduğu gibi bu rivayette de Semerkandî’yi tekrar etmiş, fakat o, söz konusu rivayeti olduğu gibi aktarmamış daha ayrıntılı bir varyantını nakletmiştir. Bunun yanında “Kadının ebeveyninden birisinin cinlerden olması” rivayeti de daha önce Mukâtil’in tefsirinde râvisiz bir şekilde, Taberî’nin tefsirinde Katâde’den ve Semarkandî’nin tefsirinde râvisiz bir şekilde nakledilmiştir. Burada ise ilk defa

⁴⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân an tefsîri l-Kur’ân*, VII, 201.

⁴⁵⁹ Sa‘lebî, hadisin tamamını söylediği üzere Sebe’ sûresinin 15. Âyetinin tefsirinde aktarmıştır. Burada sadece baş kısmını zikretmiştir.

⁴⁶⁰ Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân an tefsîri l-Kur’ân*, VII, 201.

⁴⁶¹ Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân an tefsîri l-Kur’ân*, VII, 201.

⁴⁶² Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân an tefsîri l-Kur’ân*, VII, 202.

bu rivayet, senediyle birlikte hadis olarak aktarılmıştır. Araştırdığımız kadarıyla bu hadis de hadis kaynaklarında bulunmamaktadır. Bu hadis, “garip ve senedi zayıf” olarak tespit edilmiş ve uydurma olduğu da söylenmiştir.⁴⁶³

Sonrasında Sa‘lebî, yukarıdaki rivayetin devamı –Belkıs’ın diğer hükümdarı plan kurarak öldürmesini anlatan- niteliğindeki Semerkandî’nin tefsirinde aktarılandan daha tafsilatlı bir şekilde aktarmıştır.⁴⁶⁴ Sonuç olarak bu tarz isrâilî rivayetleri ilk olarak Semerkandî tefsir literatürüne sokmuş ve ardından Sa‘lebî de söz konusu rivayetleri daha tafsilatlı versiyonlarını aktararak ve daha farklı isrâilî rivayetleri naklederek isrâiliyatın tefsire girmesinde dönüm noktası sayılmıştır.

Sa‘lebî daha sonra Ebû Bekre’den şöyle bir hadis⁴⁶⁵ nakletmiştir: “Hz. Peygamberin (s.a.v.) yanında Belkıs anılınca O, ‘İşlerinin başına bir kadın geçiren bir kavim, asla iflah olmaz’ diye buyurdu.”⁴⁶⁶ Bu hadisi daha önce Yahyâ b. Sellâm, tefsirinde baş tarafı olmadan, râvisiz bir şekilde “Bir kadın tarafından yönetilen toplum asla felah bulmaz.”⁴⁶⁷ şeklinde aktarmıştır. Hadis kaynaklarında Ebû Bekre, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bu sözü, “Fars halkı, başlarına Kısra ölünce onun kızını kraliçe olarak geçirdiler.” haberi ona ulaşınca söylediğini aktarmıştır. Dolayısıyla ilk defa burada söz konusu hadis “Hz. Peygamberin yanında Belkıs anılınca” şeklinde aktarılmıştır.

Son olarak Sa‘lebî, Belkıs’ın sahip olduğu “*arşün azîm*” (büyük arş) hakkında onun güzel ve büyük bir taht olduğunu belirterek tahtla ilgili uzun uzun betimlemelere yer veren ve büyük ölçüde söz konusu taht hakkında Yahyâ b. Sellâm’ın tefsirinde aktarılan rivayete⁴⁶⁸ paralel olan bir rivayet aktarmıştır.⁴⁶⁹ Akabinde o, İbn Abbas’ın da söz konusu tahtın büyüklüğü hakkında “Belkıs’ın tahtı otuza otuz arşın ve uzunluğu da otuz arşındır.” dediğini aktarmıştır.⁴⁷⁰ Söz konusu tahtla ilgili Mukâtil, Semerkandî ve İbn Ebû Hâtim gibi müfessirlerin hepsi birbirinden farklı ölçüler aktardıktan sonra Sa‘lebî de onlardan farklı bir ölçüyü İbn Abbas’tan nakletmiştir. Söz konusu tahtın ölçüleri hakkında bile bu kadar farklı rivayetlerin olması oldukça ilginçtir.

⁴⁶³ Abdullah Aydemir, “Hz. Süleyman (a.s.)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983): 208.

⁴⁶⁴ Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân an tefsîri l-Kur’ân*, VII, 202.

⁴⁶⁵ Buhârî, “Meğâzî”, 82; Buhârî, “Fiten”, 18.

⁴⁶⁶ Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân an tefsîri l-Kur’ân*, VII, 202.

⁴⁶⁷ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, II, 541.

⁴⁶⁸ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, II, 540.

⁴⁶⁹ Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân an tefsîri l-Kur’ân*, VII, 203.

⁴⁷⁰ Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-beyân an tefsîri l-Kur’ân*, VII, 203.

Sonuç olarak Sa‘lebî; Mukâtil, Yahyâ b. Sellâm, Taberî, Semerkandî gibi müfessirlerin tefsirlerindeki rivayetleri (isrâîlî rivayetler de dâhil) çoğu zaman daha ayrıntılı varyantlarıyla aktarmış ve bunun yanında Semerkandî gibi daha önce aktarılmamış isrâîlî kaynaklı uzun hikâyeler nakletmiştir. Bunlarla birlikte o, hadis kaynaklarında bulamadığımız bazı hadisler de aktarmıştır. O, rivayet bakımından oldukça hacimli tefsiri ile kendinden önceki tefsirleri tekrar etmekle birlikte farklı birçok isrâîlî rivayeti aktarmakla da tefsirde bu alanda dönüm noktası sayılmıştır.

Şafîî fakihlerinden olan Mâverdî (ö. 450/1058), *en-Nüket ve'l-‘uyûn* isimli tefsirinde ilk olarak Hz. Süleyman’ın Hüdhdü’ü niçin sorduğuyla ilgili iki sebep aktarmıştır. Birinci sebep olarak o, “Kuşların Hz. Süleyman’ı gölgelendirdiği sırada Hüdhdü’ün bulunduğu yerden ona güneş vurmasını” anlatan ve daha önce İbn Ebû Hâtim, İmam Mâtürîdî ve Sa‘lebî’nin tefsirlerinde de geçen bu rivayeti râvisiz bir şekilde nakletmiştir.⁴⁷¹ İkinci sebep olarak o, “Hüdhdü, Hz. Süleyman’a suyun yerini gösterdiğini için...” demiş ve ardından bu konuda meşhur olmuş ve Nâfi‘ ile İbn Abbas’ın diyalogunu da içeren –daha önce Yahyâ b. Sellâm, Taberî, İbn Ebû Hâtim ve Sa‘lebî’nin tefsirlerinde de nakledilmiş olan- İbn Abbas rivayetini aktarmıştır.⁴⁷² Görüldüğü üzere söz konusu sebeplerle ilgili o, kendinden önceki tefsirleri tekrar etmiştir.

Sonrasında Mâverdî, Hz. Süleyman’ın Hüdhdü’ü nasıl cezalandıracağına dair üç çeşit cezadan bahsetmiştir. O, birinci olarak İbn Abbas’ın ceza hakkında “Tüyünün yolunması” dediğini aktarmıştır.⁴⁷³ İkinci ceza olarak o, “Kendi cinsine muhtaç etmek” demiştir.⁴⁷⁴ Bu rivayet daha önce Sülemî’nin tefsirinde İbn Atâ’dan aktarılmış, fakat burada râvisiz olarak aktarılmıştır. Üçüncü ceza olarak o, “Kendisine düşman olanlarla birlikte hapsedmek” demiştir. Bu rivayet de yine Sülemî’nin tefsirinde Mansur b. Abdullah kanalıyla Ebû Ali Rûzbârî’den nakledilmiştir. Görüldüğü üzere Mâverdî, söz konusu cezaya dair ilk olarak yukarıdaki birçok tefsirde yer alan İbn Abbas rivayetini aktarmış ardından da Sülemî’nin tefsirinde geçen iki rivayeti râvisiz bir şekilde aktarmıştır.

Daha sonra Mâverdî, Hüdhdü’ün haber getirdiği “Sebe” hakkında rivayetler aktarmıştır. İlk olarak o, Sebe’nin bir yer adı olduğunu bildiren Katâde’den şöyle bir rivayet

⁴⁷¹ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-‘uyûn*, IV, 201.

⁴⁷² Mâverdî, *en-Nüket ve'l-‘uyûn*, IV, 201.

⁴⁷³ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-‘uyûn*, IV, 202.

⁴⁷⁴ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-‘uyûn*, IV, 202.

nakletmiştir: “Sebe’, Yemen’de Me’rib denilen bir yerdir ve onunla San’a arasında üç gecelik yürüme mesafesi vardır.”⁴⁷⁵ Bu rivayet daha önce Taberî, İbn Ebû Hâtim ve Yahyâ b. Sellâm’ın tefsirlerinde de Katâde’den aktarılmıştır. Akabinde o, Süddî’den “Sebe’ beldesine on iki peygamber gönderildi.” şeklinde bir rivayeti aktarmıştır.⁴⁷⁶ Görebildiğimiz kadarıyla bu rivayet ise ilk defa İbn Ebû Hâtim’in tefsirinde Süddî’den aktarılmış ve ondan sonra da burada geçmiştir. Bu iki rivayetin burada İbn Ebû Hâtim’in tefsirinde olduğu gibi birebir aynı sıra ve râvilerle aktarılması dikkat çekicidir.

Ardından Mâverdî, “Sebe’, Yemen’de bir bölge adı olmasının yanında onun bu ismi nereden aldığı tartışmalıdır.”⁴⁷⁷ demiş ve söz konusu ismin kökeniyle ilgili Alkame’den şöyle bir rivayet aktarmıştır: “Sebe’, bir kavmin ismi olup o da bu ismi kavmin kurucusu sayılan kadının isminden almıştır.”⁴⁷⁸ Alkame’den aktarılan ve Sebe’-nin kadın ismi olduğunu bildiren bu rivayet görebildiğimiz kadarıyla ilk defa burada geçmiştir. Akabinde o, İbn Abbas’tan Sebe’-nin on evladı olan bir adamın adı olduğunu bildiren ve daha önce de Yahyâ b. Sellâm ve Sa’lebî’nin tefsirlerinde de aktarılan hadisi aktarmıştır.⁴⁷⁹ Bunun üzerine o, söz konusu adam için “Sebe’ b. Ya’rub b. Kahtân” denildiğini aktarmış ve sonrasında Mufaddal’ın (ö. 178/794) “Sebe’ beldesi, oranın ilk önderi olan adama nisbetle bu ismi almıştır.” dediğini aktarmıştır.⁴⁸⁰ O, daha önce İmam Mâtürîdî’nin “bazılarına göre” diyerek aktardığı bu rivayeti Mufaddal’dan aktarmıştır.

Bunları müteakip Mâverdî, Sebe’ kraliçesi Belkıs hakkında rivayetler aktarmıştır. İlk olarak o, İbn Ebû Hâtim’in de Belkıs hakkında ilk olarak aktarmış olduğu Hasan-ı Basrî’den gelen “O, Sebe’ kraliçesi Belkıs bint Şerâhîl’dir.” şeklindeki rivayeti nakletmiştir.⁴⁸¹ Ardından o, yine İbn Ebû Hâtim’in tefsirinde geçen Züheyr’in “O, Belkıs bint Şürahbîl b. Mâlik b. er-Reyyân’dır ve annesi cinlerdendir.” dediğini aktarmıştır.⁴⁸² Burada aktarılan rivayet, İbn Ebû Hâtim’in aktardığı rivayetle –râvisi de dahil- birebir örtüşmekle birlikte İbn Ebû Hâtim’in aktardığı rivayette “Belkıs bint Şerâhîl” ifadesi geçerken burada aktarılan rivayette “Belkıs bint Şürahbîl” ifadesinin yer alması dikkat çekicidir. Bu ifadelerin geçtiği

⁴⁷⁵ Mâverdî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn*, IV, 203.

⁴⁷⁶ Mâverdî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn*, IV, 203.

⁴⁷⁷ Mâverdî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn*, IV, 203.

⁴⁷⁸ Mâverdî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn*, IV, 203.

⁴⁷⁹ Mâverdî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn*, IV, 203.

⁴⁸⁰ Mâverdî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn*, IV, 203.

⁴⁸¹ Mâverdî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn*, IV, 203.

⁴⁸² Mâverdî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn*, IV, 203.

rivayetler incelendiğinde; daha önce sadece Yahya b. Sellâm'ın tefsirinde aktarılan Katâde rivayetinde “Belkıs bint Şûrahbîl” şeklinde geçtiği ve sonrasında ise Taberî ve İbn Ebû Hâtim'in tefsirlerinde aktarılan Katâde rivayetinde “Belkıs bint Şerâhîl” geçtiği ortaya çıkmaktadır. Bu rivayetin tamamına ve râvisine bakıldığında; bu rivayet, İbn Ebû Hâtim'in tefsirine paralellik gösterirken söz konusu ifade bazında Yahya b. Sellâm'ın tefsiri ile örtüşmektedir.

Bu rivayetin devamında Mâverdî, “Belkıs'ın dedesi, hepsi kral kırk tane çocuğa sahiptir ve onların sonuncusu da Şûrahbîl'dir.” denildiğini aktarmıştır.⁴⁸³ Son olarak ise o, Taberî⁴⁸⁴ ve İbn Ebû Hâtim'in⁴⁸⁵ de naklettiği Katâde'den şöyle bir rivayet aktarmıştır: “Kadının danışma kurulunda her birinin emrinde on bin adamı olan üç yüz on iki ileri gelen kişi vardı.”⁴⁸⁶ Sonuç olarak Mâverdî, aktardığı rivayetlerle kendinden önceki Yahyâ b. Sellâm, Taberî ve özellikle İbn Ebû Hâtim gibi müfessirleri tekrar etmekle birlikte konuya dair daha önceki ulaşabildiğimiz tefsirlerde aktarılmamış özgün rivayetlere de tefsirinde yer vermiştir.

Sülemî'nin öğrencisi olan ve aynı zamanda kendisi gibi sûfî olan bir diğer müfessir Kuşeyrî (ö. 465/1072), *Letâîfü'l-işârât* isimli tefsirinde ilk olarak, Hz. Süleyman'ın Hüdhd'ü sormasıyla ilgili söylenenler arasında en güzelinin şu olduğunu aktarmıştır: “Hz. Süleyman'ın; emrindeki en küçük kuşun bir anlık dahi kaybolduğunda onu fark etmesi, onun sorumluluğundaki tebaasını en güzel şekilde idare ettiğine ve hükümdarlığındaki dikkatine delalet etmektedir.”⁴⁸⁷ O, seçtiği bu aktarımıyla söz konusu olaya farklı bir perspektiften yaklaşmış ve olayın nasıl olduğuna değil de olayın neye işaret ettiğine dikkat çekmiştir. Ondan önce bu yaklaşımı, incelediğimiz çoğu müfessirde görmezken sadece özgün ve kendi görüşlerine yer veren bir müfessir olan İmam Mâtürîdî'de görmekteyiz. Dolayısıyla İmam Mâtürîdî ve Kuşeyrî arasında tefsirlerinde kullandıkları metot açısından -bir konuya dair rivayetler arasında seçim yaparak benimsedikleri görüşleri belirtmeleri bakımından- bir benzerlik söz konusudur.

⁴⁸³ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, IV, 203.

⁴⁸⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, 452.

⁴⁸⁵ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, IX, 2866.

⁴⁸⁶ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, IV, 204.

⁴⁸⁷ Kuşeyrî, *Letâîfü'l-işârât*, III, 31.

Sonrasında Kuşeyrî, Hz. Süleyman'ın "Hüdhüd'ü cezalandıracağım!" demesiyle ilgili şöyle bir çıkarımda bulunmuştur: "Hz. Süleyman'ın Hüdhüd'ü tehdit etmesi, yönetimindeki yetkinliğine ve hükümdarlığındaki adilliğine işaret etmektedir." Yine o, kendinden önceki çoğu müfessirin aksine Hz. Süleyman'ın Hüdhüd'ü nasıl cezalandıracağından önce bu tehdidin neye tekabül ettiğinden bahsetmiştir.

Ardından Kuşeyrî, Hz. Süleyman'ın Hüdhüd'ü sorma sebebiyle çoğu tefsirde aktarılan rivayetleri nakletmiştir. İlk olarak o, Hüdhüd'ün suyun derinliğini bildiğine dair yukarıdaki çoğu tefsirde İbn Abbas'tan aktarılan rivayeti râvisiz bir şekilde aktarmış ve "Allah'ın Hüdhüd'e ilham etmesiyle bu mümkündür." yorumunda bulunmuştur.⁴⁸⁸ Akabinde o, Yahyâ b. Sellâm, Taberî, İbn Ebû Hâtim, Sa'lebî gibi birçok müfessirin tefsirlerinde Nâfi' ile İbn Abbas arasında geçen diyalogu "rivayet edildiğine göre" diyerek Nâfi' ismini zikretmeden "İbn Abbas'a soruldu" diyerek nakletmiştir.⁴⁸⁹ İkinci olarak o, "Kuşların Hz. Süleyman'ı gölgelendirdiği sırada Hüdhüd'ün bulunduğu yerden ona güneş vurmasını" anlatan ve daha önce İbn Ebû Hâtim, İmam Mâtürîdî, Sa'lebî ve Mâverî'nin tefsirlerinde de geçen bu rivayeti râvisiz bir şekilde nakletmiştir ve yine rivayetin ardından "Bu da mümkündür ve daha önce söylediğimiz gibi yönetimindeki dikkat ve yetkinliliğine delalet eder." şeklinde aktardığı rivayete dair düşüncesini açıklamıştır.⁴⁹⁰ Görüldüğü üzere Kuşeyrî, daha önce en belirgin örneğine İmam Mâtürîdî'nin tefsirinde şahit olduğumuz tefsir metoduna benzer şekilde rivayetleri râvisiz aktarmış ve neredeyse her aktardığı rivayetten sonra onu değerlendirmiş ve ona dair görüşünü belirtmiştir. Dolayısıyla ağırlıklı olarak rivayet nakli şeklinde ilerleyen tefsir geleneğinde İmam Mâtürîdî ile başlayan yöntemsel kırılmanın izlerini –rivayetleri eleştirme ve görüş bildirme üslubunu- burada da görmekteyiz.

Daha sonra Kuşeyrî, Hz. Süleyman'ın Hüdhüd'e "Bana açık bir delil getirmediğin onu elbette şiddetli bir azap ile cezalandıracağım veya onun kafasını keseceğim!" dediği âyetle ilgili şöyle bir fikhî çıkarımda bulunmuştur: "Bu âyet, ceza ölçüsünün bedeninin büyük veya küçüklüğüne göre değil, işlenen suça göre olacağına ve Hz. Süleyman zamanındaki kuşların mükellef varlıklar olduğuna delil teşkil etmektedir."⁴⁹¹ Ardından o, "Kesinlik derecesi bilinmemekle birlikte günümüzde de kuşların Allah tarafından ilham alması ve dolayısıyla bu

⁴⁸⁸ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, III, 32.

⁴⁸⁹ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, III, 32.

⁴⁹⁰ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, III, 32.

⁴⁹¹ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, III, 32.

hükümün onlar üzerinde uygulanması ihtimal dâhilindedir.” demiştir.⁴⁹² Görüldüğü üzere Kuşeyrî, fikhî bir perspektiften bakarak bu âyetten daha önce çıkarılmamış ceza hukukuna dair bir hüküm çıkarmıştır. Ardından da kuşların cezalandırılabilmesine dair İmam Mâtürîdî’ye benzer bir görüş aktarmıştır.

Bunu müteakip Kuşeyrî, Hz. Süleyman’ın Hüdühüd’ü nasıl cezalandıracağına dair “Bu cezayla ilgili kesin bir şey yoktur, fakat bununla birlikte sadece ihtimal olarak söylenen şeyler vardır.” diyerek hocası Sülemî’nin tefsirinde söz konusu ihtimalleri barındıran rivayetleri - yukarıda aktarıldığı üzere- neredeyse birebir râvilerini zikretmeden aktarmıştır.⁴⁹³ O, burada söz konusu cezayla ilgili aktardığı rivayetlerle hocası Sülemî ile paralellik gösterse de aslında bu rivayetlerin kesinlik bildirmediğini söylemesiyle de yine bu konuda daha sert eleştiride bulunan İmam Mâtürîdî’nin üslûbuna yakın bir tavır sergilemiştir.

Son olarak Kuşeyrî, Hüdühüd’ün haber getirdiği Sebe’ ve kraliçesi hakkında sadece “Oranın kraliçesi Belkıs’tır ve onun malı, mülkü ve büyük bir tahtı vardır.” şeklinde bir rivayet aktarmakla yetinmiş ve bu konuda başka rivayet aktarmamıştır. Buraya kadar Kuşeyrî’nin izlediği tefsir metoduna bakıldığında; onun İmam Mâtürîdî ile oldukça benzer yönlerinin olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte o, bazı yönlerden de ondan ayrılmaktadır. O, rivayetlerle ilgili yorum ve eleştiri yapma bakımından İmam Mâtürîdî’ye benzemekle birlikte İmam Mâtürîdî’ye göre söz konusu rivayetlere dair daha yumuşak eleştiri ve yorumlarda bulunmuştur. Ayrıca İmam Mâtürîdî, kalamî meselelere değinirken o, işârî rivayetlere (hocası Sülemî’den Hüdühüd’ün nasıl cezalandırılacağına dair aktardığı rivayetler gibi) ve fikhî meselelere (ceza hukukuna dair çıkarımları gibi) tefsirinde yer vermiştir.

Sa’lebî’nin öğrencisi olan ve Arap dilinde yetkin bir müfessir olan Vâhidî (ö. 468/1076), *el-Basît fî tefsîri’l-Kur’ân* isimli tefsirinde ilk olarak Hz. Süleyman’ın Hüdühüd’ü sorduğu âyeti Arap dili açısından tetkik ettikten sonra Hz. Süleyman’ın Hüdühüd’ü niçin sorduğuna dair daha önce Yahyâ b. Sellâm, Taberî, İbn Ebû Hâtim, Mâverdî, Sa’lebî gibi birçok müfessirin aktardığı ve özetle Hz. Süleyman’ın suyun yerini sormak için Hüdühüd’ü aradığını bildiren ve Nâfi’ ile İbn Abbas’ın diyalogunu da içeren İbn Abbas rivayetini İbn Ebû Hâtim’in tefsirinde olduğu gibi Mücâhid’den aktarmıştır.⁴⁹⁴ Bu rivayeti yukarıda zikredilen her müfessir farklı râvilerden aktarmakla birlikte Vâhidî, Mücâhid’den aktararak İbn Ebû

⁴⁹² Kuşeyrî, *Letâifü’l-işârât*, III, 32.

⁴⁹³ Kuşeyrî, *Letâifü’l-işârât*, III, 32-33.

⁴⁹⁴ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri’l-Kur’ân*, XVII, 195.

Hâtim ile paralellik göstermiştir. Ardından o, Mücâhid'den, Atâ'dan Kelbî'den ve Abdullah b. Şeddâd'dan Hüdühüd'ün yeraltındaki suyu görebildiğine ve Hz. Süleyman'ın bu yüzden onu sorduğuna dair rivayetler aktarmış ve bunları müteakip “Müfessirlerin çoğuna göre Hz. Süleyman'ın Hüdühüd'ü sorma sebebi, su istemesidir.” demiştir.⁴⁹⁵ Bu rivayetlerin birçoğu yine İbn Ebû Hâtim tefsirinde aktarılmıştır. Vâhidî, söz konusu sebep hakkında son olarak farklı bir sebep bildiren “Kuşların Hz. Süleyman'ı gölgelendirdiği sırada Hüdühüd'ün bulunduğu yerden ona güneş vurmasından dolayı Hüdühüd'ün yokluğunu fark etmesini” anlatan ve ilk olarak İbn Ebû Hâtim'in tefsirinde sonrasında ise İmam Mâtürîdî ve Sa'lebî'nin tefsirlerinde aktarılan bu rivayeti İbn Abbas'tan nakletmiştir.⁴⁹⁶ Buraya kadar olan rivayetler, daha önceki tefsirlerde râvileri farklı olsa da aktarılmıştır. Dolayısıyla söz konusu sebep hakkında Vâhidî, kendinden önceki müfessirleri tekrar etmiş ve özellikle İbn Ebû Hâtim ile oldukça fazla benzerlik göstermiştir.

Sonrasında Vâhidî, “Hüdühüd'ü niçin göremiyorum? Yoksa kayıplara mı karıştı?” âyetiyle ilgili yine onu Arap dili açısından ele alarak uzun açıklamalarda bulunmuş ve bu konuda birçok rivayet aktarmıştır.⁴⁹⁷ O, tefsirinde rivayetleri yoğun bir şekilde kullanmakla birlikte Arap dilindeki yetkinliğini de kullanarak dilbilimsel tefsirlerde olduğu gibi Arap dilinden açıklamalara yer vermiştir. Bu yönüyle onun tefsiri, önceki rivayet ağırlıklı birçok tefsirden ayrılmaktadır.

Daha sonra Vâhidî, Hz. Süleyman'ın Hüdühüd'ü nasıl cezalandıracağına dair “Müfessirlerin çoğunluğuna göre bu ceza, Hüdühüd'ün tüyünün yolunup güneşe bırakılmasıdır.”⁴⁹⁸ demiş ve bu müfessirler arasında İbn Abbas, Mücâhid ve Said b. Cübeyr'in olduğunu söylemiştir.⁴⁹⁹ Bunun akabinde o, söz konusu ceza hakkında Mukâtil'in “Tüyünü yolmak” dediğini nakletmiştir. O, burada önceki İbn Ebû Hâtim, Taberî, Sa'lebî vb. müfessirler gibi söz konusu cezayla ilgili çeşitli rivayetler aktarmamış ve aynı metne sahip rivayetlerin de her birini senetleriyle birlikte ayrı ayrı aktarmamıştır. O, buna karşın farklı ceza görüşlerine yer vermeden sadece çoğunluğun bu konudaki görüşünü aktarmakla yetinmiş ve bu görüşü de tek bir rivayet olarak aktarmıştır.

⁴⁹⁵ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri 'l-Kur'ân*, XVII, 196.

⁴⁹⁶ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri 'l-Kur'ân*, XVII, 197.

⁴⁹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri 'l-Kur'ân*, XVII, 197-198-199.

⁴⁹⁸ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri 'l-Kur'ân*, XVII, 199.

⁴⁹⁹ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri 'l-Kur'ân*, XVII, 199.

Ardından Vâhidî, âyetlerde “*ev le’tiyennî bi-sultânin mübîn*” (ya da açık bir delille gelir) ve “*femekese ğayra ba’îdin*” (çok geçmeden çıkageldi) şeklinde geçen kısımlarla ilgili kıraat farklılıklarına ve yine Arap diline has açıklamalara ve rivayetlere yer vermiştir.⁵⁰⁰ Görüldüğü üzere o, çoğu âyette dilsel açıklamalara uzun uzun yer vermiştir ve görebildiğimiz kadarıyla onun incelenen tefsirler arasında dilbilimsel alanda en yoğun rivayet aktarımı bu tefsirde gerçekleşmiştir. Sonrasında o, âyette Hüdühüd’ün Hz. Süleyman’a sarf etmiş olduğu “Senin bilmediğin bir şey öğrendim.” cümlesiyle ilgili daha önce Mukâtil’in tefsirinde aktarılan ve “Cinlerin bu durumu bildiğini fakat Hz. Süleyman’a haber vermediklerini” anlatan rivayeti Mukâtil b. Süleyman’dan nakletmiştir.⁵⁰¹ Bu rivayet Mukâtil’den sonra ilk defa burada geçmiştir.

Bunların akabinde Vâhidî, Hüdühüd’ün haber getirdiği “Sebe” ismi ile ilgili önce kıraat farklılıklarına değinmiş⁵⁰² ve sonra hocası Sa’lebî gibi Sebe’nin ne ismi olduğuyla ilgili bir tartışmaya yer vererek Sa’lebî’nin aktardığı -yukarıda zikrettiğimiz- rivayetleri benzer şekilde nakletmiştir.⁵⁰³ O, hocası Sa’lebî’den farklı olarak; söz konusu tartışmaya daha uzun yer vererek daha çok rivayet aktarmış ve Sa’lebî’nin râvisiz aktardığı rivayetleri de râvileriyle birlikte aktarmıştır.

Son olarak Vâhidî, Sebe’ kraliçesi hakkında Mukâtil’den “Sebe’ halkına hükmeden” ve İbn Abbas ve Mukâtil’den “İsteddiği dünyalıklardan; mal, ordu ve ilimden her şey verilen” şeklindeki rivayetleri aktarmıştır. Ardından o, âyette geçen Sebe’ kraliçesi Belkıs’ın sahip olduğu “*arşün azîm*” (büyük arş) hakkında iki rivayet nakletmiştir: “O, uzunluğu seksen zira, genişliği kırk zira ve yüksekliği otuz zira olan ve mücevherlerle süslenmiş altından bir tahttır.” şeklindeki bir rivayeti İbn Abbas’tan aktarmış⁵⁰⁴ ve sonrasında yukarıda Mukâtil’in tefsirinde aktarılan “Mücevherlerle süslü olan bu taht, seksene seksen zira olup yerden yüksekliği de seksen zira idi.” şeklindeki bir diğer rivayeti ise Mukâtil’den nakletmiştir.⁵⁰⁵ Söz konusu kraliçe hakkında kendinden önceki birçok müfessir ve özellikle -görebildiğimiz kadarıyla bu âyetlerin tefsirinde kendisiyle paralelliklerin bulunduğu- hocası Sa’lebî başta

⁵⁰⁰ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri ’l-Kur’ân*, XVII, 200-201.

⁵⁰¹ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri ’l-Kur’ân*, XVII, 202.

⁵⁰² Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri ’l-Kur’ân*, XVII, 202-203.

⁵⁰³ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri ’l-Kur’ân*, XVII, 204-205-206.

⁵⁰⁴ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri ’l-Kur’ân*, XVII, 207-208.

⁵⁰⁵ Vâhidî, *el-Basît fî tefsîri ’l-Kur’ân*, XVII, 208.

olmak üzere Mukâtil ve İbn Ebû Hâtim de yoğun rivayet aktarımı (çoğu isrâilî kaynaklı olan) yaparken onun sadece bu rivayetleri aktarması oldukça dikkat çekicidir.

Vâhidî, daha önce karınca bahsinde hocası Sa‘lebî ve onun öncesinde Semerkandî’nin “ordunun havadan gittiğine” dair rivayetleri karşısında eleştirel bir tutum sergilemiş ve bu konuda onlara katılmamıştır. Bundan hareketle; onun söz konusu kraliçe hakkında da kendinden önceki tefsirlerde yer alan rivayetlere eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşp uygun bulmadığı rivayetleri tefsirine almadığı söylenebilir. O, tefsir geleneğinde rivayetlere eleştirel yaklaşma ve gerek gördüğü yerde onlara karşı çıkma konusunda bir kırılmayı temsil eden İmam Mâtürîdî’den sonra Kuşeyrî gibi bu tavrı tefsirinde devam ettirmiştir. Bunun yanında o, Arap dilindeki yetkinliğini tefsirine yansıtmış ve tefsir geleneğinde ilk dönem dilbilimsel tefsir örneklerinden bile daha kapsamlı olacak şekilde söz konusu rivayetlere yer vermiştir. Onun bu tefsirinin, kendinden önceki tefsir geleneğinde oluşmuş dilbilimsel rivayet birikimini aktarmada bir kaynak eser olduğunu söylemek mümkündür.

2.3. Tekâmül Dönemi

Tefsire Arap dili ve belâgatı ile farklı bir boyut katan ve tefsirde tekâmül dönemini simgeleyen en önemli müfessirlerden Mu‘tezilî âlimi ve Arap dili ve belâgatında oldukça yetkin bir müfessir olan Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi’t-tenzîl* adlı tefsirinde ilk olarak âyette Hz. Süleyman’ın Hüdühüd’ü sorduğu soru cümlesini Arap dili açısından ele alarak incelemiş ve bu soru cümlesi kalıbına uygun Arapların kullandığı örnek cümle zikretmiştir.⁵⁰⁶ Ardından o, Hz. Süleyman’ın Hüdühüd’ü sorma sebebiyle ilgili “Hüdühüd kıssasının anlatıldığına göre” diyerek daha önce Sa‘lebî’nin tefsirinde⁵⁰⁷ Hz. Süleyman’ın Hüdühüd’ü sorduğu yolculuğu anlatan ve Semerkandî’nin tefsirinde⁵⁰⁸ Hüdühüd’ün diğer kuşlardan ayrılıp Sebe’ diyarına gitmesini anlatan uzunca aktarılmış hikâyeleri hiçbir ekleme yapmadan bazı bölümlerini çıkarıp tek bir hikâye gibi aktarmıştır.⁵⁰⁹ Semerkandî ve Sa‘lebî’nin tefsirlerinde ilk defa aktarılan bu isrâilî hikâyeler, ikinci defa burada tekrar edilmiştir.

⁵⁰⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi’t-tenzîl*, III, 358.

⁵⁰⁷ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân an tefsiri’l-Kur’ân*, VII, 199.

⁵⁰⁸ Semerkandî, *Tefsiru’l Kur’an*, IV, 408-410.

⁵⁰⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi’t-tenzîl*, III, 358.

Ardından Zemahşerî, Hz. Süleyman'ın Hüdühüd'ü nasıl cezalandıracağından önce niçin cezalandıracağına dair şöyle bir açıklamada bulunmuştur: “Onun kaldırabileceği şekilde onu terbiye etmek için ve kendi cinsine de ibret olması içindir.”⁵¹⁰ O, çoğu müfessirin değinmediği bir konuda açıklama yaptıktan sonra söz konusu ceza hakkında ise “Tüyünü yolup güneşe bırakmak”, “Zifte batırıp güneşe atmak”, “Karıncalara yem etmek”, “Kafese hapsetmek”, “Dostlarından ayırmak”, “Kendisine düşman olanlarla birlikte hapsetmek” ve “Akranlarına hizmet etmek zorunda bırakmak” denildiğini aktarmıştır.⁵¹¹ Burada aktarılan rivayetler incelendiğinde ilk dört rivayetin Sa'lebî'nin tefsirinde ve sonraki üç rivayetin de sırasıyla Sülemî'nin tefsirinde geçtiğini görmekteyiz. Dolayısıyla yukarıda Semerkandî ve Sa'lebî'nin tefsirinde olan rivayetleri râvilerini zikretmeden aktaran Zemahşerî, burada da Sa'lebî ve Sülemî'nin tefsirindeki rivayetleri aynı şekilde râvisiz bir şekilde aktarmıştır.

Sonrasında Zemahşerî, Hz. Süleyman'ın Hüdühüd'ü cezalandırmasının nasıl caiz olduğuna dair şöyle bir açıklamada bulunmuştur: “Allah, yeme ve başka menfaatler amacıyla dört ayaklı hayvanların ve kuşların boğazlanmasını caiz kıldığı gibi Hz. Süleyman'ın emrine verdiği Hüdühüd'ü terbiye etme menfaatiyle cezalandırmasını caiz kılmıştır.”⁵¹² O, İmam Mâtürîdî gibi Hüdühüd'ün hangi sebeple cezalandırılabilirliğine dair görüşünü aktarmıştır. Akabinde o, âyette geçen Hz. Süleyman'ın “Hüdühüd'ü kesinlikle ya kafasını keseceğim ya onu ağır bir şekilde cezalandıracağım ya da o bana açık bir delil getirecek!” cümlesini Arap dili ve belâgatı açısından uzun uzun tetkik etmiştir.⁵¹³ Onun bu derece âyetlerin tefsirinde Arap dili ve belâgatını kullanması oldukça dikkat çekicidir. İlk dönem dilbilimsel tefsirlerden sonra tefsirde Arap diline dair incelemelere en kapsamlı yer veren müfessir Vâhidî iken Zemahşerî bunu daha farklı bir boyuta taşımıştır. Vâhidî, görebildiğimiz kadarıyla daha çok önceki dilcilerin tesbit ve tetkiklerini aktarmakla yetinirken Zemahşerî ise Arap dili ve belâgatını tefsirine kendi uygulamakta ve özellikle belâgatı kullanarak âyetleri tefsir etmektedir. Dolayısıyla Zemahşerî, tefsir geleneğinde bu açıdan bir dönüm noktası sayılabilir.

Daha sonra Zemahşerî, Sebe' diyarından gelen haberi Hüdühüd'ün bilip Hz. Süleyman'ın bilmemesiyle ilgili farklı bir değerlendirmeye özetle şu şekilde yer vermiştir:

⁵¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 358-359.

⁵¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 359.

⁵¹² Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 359.

⁵¹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 359.

Hz. Süleyman'ın kendisine bahşedilen o kadar üstünlük varken vakıf olamadığı habere küçücük ve sıradan bir varlık olan Hüdhd'ün vakıf olması; Allah'tan Hz. Süleyman'a nefsinin ve bilgisinin küçük görmesi ve âlimlerin fitnesi olan kendini beğenmişlikten kaçınmasına dair bir uyarı ve lütuftur.⁵¹⁴

Zemahşerî, bu duruma daha önce kimsenin yaklaşmadığı bir açıdan yaklaşarak onu yorumlamış ve buradan insanlar ve özellikle âlimler için ibretlik ahlakî çıkarımlarda bulunmuştur. Bununla birlikte o, Belkıs'ın Hz. Süleyman'a nasıl gizli kaldığıyla ilgili “Allah, Hz. Yakub'a Hz. Yusuf'u nasıl gizle tuttuysa bir maslahat sebebiyle Hz. Süleyman'a da Belkıs'ı gizli tutmuştur.” şeklinde bir yorum daha yapmıştır.⁵¹⁵ Ardından o, âlimlerin yine bu âyetle ilgili “Bu âyet, Râfîzîlerin ‘İmama hiçbir şey gizli kalmaz ve onun zamanında ondan daha âlim kimse bulunmaz.’ şeklindeki itikatlarının batıl olduğuna dair bir delil niteliğindedir.” dediklerini aktarmıştır.⁵¹⁶ Görüldüğü üzere o, ahlakî çıkarımdan sonra yukarıda Bâtıniyye'nin Hüdhd ile ilgili iddiasına cevap veren İmam Mâtürîdî gibi batıl inanca sahip bâtinî bir grup olan Râfîzîler üzerinden kalamî bir meseleye de değinmiştir.

Bunların akabinde Zemahşerî, Sa'lebî ve Vâhidî gibi Hüdhd'ün haber getirdiği “Sebe” ismi ile ilgili kıraat farklılıklarına ve Sebe'nin ne ismi olduğuyla ilgili bir tartışmaya yer vermiştir.⁵¹⁷ Bu tartışmanın sonunda ise o, “Me'âfir'in [kabile ya da yer ismi] Me'âfir b. Üdd ile isimlendirilmesi gibi San'a ile arasında üç günlük yürüme mesafesi olan Me'rib şehri de Sebe' ile isimlendirilmiş ve bu isimle hem kabile adı hem de şehir adı kastedilmiş olabilir.” diyerek bir sonuca varmıştır.⁵¹⁸ Görüldüğü üzere o, Sa'lebî ve Vâhidî gibi söz konusu isimle ilgili tartışmayı aktarmakla yetinmemiş konuya dair kendi görüşünü de aktarmıştır.

Devamında Zemahşerî, âyette geçen “*min Sebe'in bi-nebein*” ibaresini belâgat açısından incelemiş ve “Bu ibare, sonraki âlimlerin Bedî' [belâgatın lafız ve mâna güzelliklerini esas alan sanat türü] diye adlandırdıkları bir söz türündendir.” demiştir.⁵¹⁹ Görüldüğü üzere o, Kur'an'ı belâgat açısından incelemeye devam etmiştir. Bunların akabinde o, Sebe' kraliçesi ile ilgili kendinden önceki birçok tefsirde aktarılan rivayetleri şu şekilde birleştirerek râvisiz bir şekilde aktarmıştır: “Kadın, Şerâhîl kızı Belkıs'tır. Babası Yemen

⁵¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 359.

⁵¹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 361.

⁵¹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 359.

⁵¹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 359-360.

⁵¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 360.

⁵¹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 360.

topraklarının sultanıydı. Bu hükümdarlık, kırk babadan beri kendi sülalesinde bulunuyordu. Belkıs'tan başka evladı olmayan babasından sonra saltanatı o ele geçirdi. O ve kavmi Mecusi'ydiler ve güneşe tapıyorlardı.”⁵²⁰ Ardından o, âyette geçen Sebe' kraliçesi Belkıs'ın sahip olduğu büyük tahtın vasfı hakkında “O, seksene seksen zira olup yüksekliği de otuz veya seksen zira olan ve mücevherlerle süslenmiş altından bir tahttır.” denildiğini aktarmıştır.⁵²¹ Burada da görüldüğü üzere o, kendinden önce oluşmuş rivayet birikimini ağırlıkla Semerkandî ve Sa'lebî'nin tefsirlerindeki rivayetleri özetler nitelikte “denildiğine göre” diyerek aktarmıştır. Bunu müteakip o, söz konusu taht hakkında niçin “*arşün azîm*” (büyük arş) denildiğine dair şöyle bir yorumda bulunmuştur:

“Hüdhüd, söz konusu tahtı niçin ‘büyük’ diye nitelendirdi?” dersin ben de şöyle derim: “O, Belkıs'ı Hz. Süleyman ile kıyaslamış ve ona bu tahtı büyük görmüş olabilir veya Hz. Süleyman ondan daha büyük hükümdar olmasına rağmen onunki kadar büyük bir tahtı olmayabilir.”⁵²²

Zemahşerî, tefsirinde herhangi bir konuda açıklama ve yorum yapacağı zaman genelde bu örnekte olduğu gibi –bunun gibi yukarıdaki birçok örneği olmasına karşın birebir çeviri yapmayıp özetlediğimiz için açıkça gözükmemektedir- soru ve cevap formunda “... dersin şöyle derim...” şeklindeki cümle kalıbı içerisinde yapmaktadır. Bununla birlikte o, görebildiğimiz kadarıyla daha önce pek fazla değinilmemiş konularda farklı yorumlar yapmıştır.

Sonuç olarak Zemahşerî, söz konusu incelenen âyetlerle ilgili rivayet aktarımında kendinden önceki müfessirleri -özellikle Semerkandî ve Sa'lebî'yi- tekrar etmiştir. Fakat bununla birlikte o, özgün yorumlarıyla, ahlakî ve kelamî çıkarımlarıyla ve özellikle de Arap dili ve belâgatını bu denli tefsirinde kullanmasıyla diğer tefsirlerden farkını ortaya koyarak tefsir geleneğinde çok etkin bir isim olmuştur. Onun etkisini kendisinden sonra gelen -aşağıda incelenecek olan- Râzî, Kadı Beyzâvî, Nesefî, Ebussuûd ve İsmâîl Hakkı Bursevî gibi birçok müfessirde görmek mümkündür. Tüm bunların yanında onun aktardığı rivayet ve görüşlerin hiçbirinde kaynak ve râvi zikretmemesi oldukça dikkat çekicidir.

Mâlikî fakihlerinden olan Endülüslü Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı tefsirinde ilk olarak Hz. Süleyman'ın Hüdhüd'ü niçin sorduğuyla ilgili daha önce

⁵²⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 360.

⁵²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 360.

⁵²² Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*, III, 360.

birçok tefsirde aktarılan -Hüdhüd'ün bulunduğu yerden Hz. Süleyman'a güneş vurmasını ve Hüdhüd'ün suyun yerini gösterdiğini anlatan– iki rivayeti râvisiz olarak nakletmiştir.⁵²³ Ardından o, Hz. Süleyman'ın “Hüdhüd'e ne oluyor ki onu göremiyorum?” değil de “Bana ne oluyor ki Hüdhüd'ü göremiyorum?” şeklinde sorduğuna dikkat çekmiş ve Hz. Süleyman'ın bu şekilde sorma sebebiyle ilgili iki rivayet aktarmıştır. İlk olarak o, Ebû Saîd Muhammed b. Tâhir eş-Şehîd'in “Teslimiyetin güzelliği” dediğini aktarmıştır.⁵²⁴ İkinci olarak o, sûfî şeyhi Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin'den (Kuşeyrî) özetle şöyle bir rivayet aktarmıştır: “Hz. Süleyman, kendi nefsinde veya verilen nimetlere karşı şükründe bir eksiklik olduğunu düşünerek Hüdhüd nimetini göremediğini zannetmiş ve bu yüzden bu şekilde sormuştur.”⁵²⁵ O, bu rivayetlerin ardından “Sûfî şeyhleri de mallarını kaybettikleri vakit kendi amellerindeki adab ile ilgili eksikliği araştırırlar, peki ya bugün biz farzlarda bile eksikken ne yapmalıyız?” şeklinde sûfî yaşamdan örnek vererek bir vaaz üslubuyla okuyucuyu düşündürmek için soru sormuştur. Görüldüğü üzere onun, *Ahkâmü'l-Kur'ân* türünde bir tefsir yazmasına karşın bu konuda daha önce hiç aktarılmamış işârî yorum ve rivayetlere tefsirinde yer vermesi oldukça dikkat çekicidir.

Sonrasında İbnü'l-Arabî, yine Hz. Süleyman'ın Hüdhüd'ü araştırdığı âyet hakkında şöyle bir rivayet aktarmıştır: “Ulemamız, bu âyetin; Hz. Süleyman'ın tebaasının durumlarını iyice araştırdığını ve onları gereği gibi koruduğunu gösterdiğini söylemiştir.”⁵²⁶ O, burada Hz. Süleyman'ın nasıl bir yönetici olduğuna işaret etmiş ve ardından Hz. Ömer'in de böyle bir yönetici olduğunu gösteren şu sözünü aktarmıştır: “Fırat kenarında bir kurt bir keçiyi kapacak olsa, şüphesiz Ömer ondan sorumlu tutulacaktır.”⁵²⁷ Yine o, daha önce değinilmemiş bir meseleye - yöneticiliğe dair- yer vermiş ve rivayetler aktarmıştır. Bunların ardından o, daha önce birçok tefsirde geçmiş Hüdhüd hakkında Nâfi' ile İbn Abbas'ın diyalogunu içeren rivayeti aktarmış⁵²⁸ ve ardından İbn Abbas'ın “Muhakkak kader geldiği zaman göz kör olur.” şeklindeki cevabıyla ilgili “Kur'ân âliminden başka kimse bu cevabı veremez.” demiştir.⁵²⁹ Hemen akabinde o, şeyh Ebû'l-Fazl el-Cevherî'den bu cevabın manasını barındıran kader

⁵²³ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 478.

⁵²⁴ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 479.

⁵²⁵ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 479.

⁵²⁶ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 479.

⁵²⁷ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 479.

⁵²⁸ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 479.

⁵²⁹ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 479.

hakkında bir şiir aktarmıştır.⁵³⁰ Görüldüğü üzere o, daha önce birçok meseleye değindiği gibi burada da itikada dair kader meselesine değinmiştir.

Daha sonra İbnü'l-Arabî, Hz. Süleyman'ın Hüdhd'e "Bana açık bir delil getirmediğin onu elbette şiddetli bir azap ile cezalandıracağım veya onun kafasını keseceğim!" dediği âyetle ilgili şöyle bir fikhî çıkarımda ve ardından bir rivayette bulunmuştur: "Bu âyet, kuşların mükellef olduğuna ve ulemamıza göre ceza ölçüsünün bedenin büyük veya küçüklüğüne göre değil, işlenen suça göre olacağına delil teşkil etmektedir."⁵³¹ Önceki tefsirler incelendiğinde bu fikhî çıkarım ve rivayetin birebir aynı şekilde Kuşeyrî'nin tefsirinde geçtiği saptanmaktadır. Bundan hareketle İbnü'l-Arabî'nin daha önce Kuşeyrî'den rivayet aktarması ve burada onun tefsiri ile paralellik göstermesi dikkat çekicidir.

Bunların akabinde İbnü'l-Arabî, "*Senin bilmediğin bir şey öğrendim.*" âyetiyle ilgili şöyle bir fikhî/ahlakî çıkarımda bulunmuştur: "Bu âyet, konuyu kesin bir şekilde bilmek ve ilim edepi çerçevesinde açıklamak şartıyla küçüğün büyüğe ve öğrencinin hocaya 'Ben senin bilmediğin bir şey biliyorum.' diyebileceğine dair bir delildir."⁵³² Akabinde o, Sebe' kraliçesi hakkında yine "ulemamızın dediğine göre" diyerek daha önceki tefsirlerde aktarılan ve annesinin cinlerden olduğunu bildiren bir rivayet aktarmıştır.⁵³³ Bunun üzerine o, insanla cinin evlenmesinin caiz olup olmadığına dair görüşleri şu şekilde aktarmıştır: "İnançsız kimseler, 'Cinler, yemezler ve doğurmazlar.' diyerek bunu reddetmiştir. Fakat bu doğrudur ve cinlerin insanlarla evlenmesi aklen caizdir."⁵³⁴ Görüldüğü üzere o, yine daha önce değinilmemiş ahlakî ve kelimî meselelere değinmiştir.

Sonrasında İbnü'l-Arabî, âyette geçen Sebe' hakkında birçok rivayet aktarmıştır. İlk olarak o, daha önce birçok tefsirde aktarılmış olan ve Hz. Peygamber'in Sebe''nin on evladı olan bir adamın adı olduğunu bildiren hadisi İbn Abbas ve Tirmizî'den ayrı ayrı nakletmiştir.⁵³⁵ Akabinde o, "*Sahih*'te rivayet edildiğine göre" diyerek daha önce birçok tefsirde de aktarılan "Bir kadın tarafından yönetilen toplum asla felah bulmaz." şeklindeki

⁵³⁰ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 480.

⁵³¹ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 480.

⁵³² İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 481.

⁵³³ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 481.

⁵³⁴ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 481.

⁵³⁵ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 481-482.

hadisi nakletmiştir.⁵³⁶ Bununla birlikte o, bu hadisten kadının yöneticiliği ile ilgili şu şekilde fikhî bir çıkarımda bulunmuştur: “Bu hadis, kadının halife olmayacağı konusunda nasıtır ve bu konuda ihtilaf yoktur.”⁵³⁷ Ardından o, bu konu hakkında ayrıntıya girerek birçok âlimden görüş ve rivayet aktarmıştır.⁵³⁸ Sonuç olarak İbnü'l-Arabî'nin bu tefsiri, çoğu daha önceki tefsirlerde olmayan fikhî, kelamî, işârî ve ahlakî gibi birçok alandaki meselelere yer vererek diğer tefsirler arasında kendisine önemli bir yer edinmiştir.

Hanbelî âlimlerinden Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597), *Zadü'l-Mesir* adlı tefsirinde ilk olarak Hz. Süleyman'ın Hüdhüd'ü sorduğu âyetle ilgili kelime izahlarını, kıraat farklılıklarını ve âyetteki soru cümlesine benzer Arap deyiminden bir örnek aktarmıştır.⁵³⁹ Akabinde o, Hz. Süleyman'ın Hüdhüd'ü niçin sorduğuyla ilgili müfessirlerin özetle şöyle dediğini aktarmıştır: “Hz. Süleyman karınca vadisinden ayrıldıktan sonra ordu susadı ve ondan su istediler. Bunun üzerine Hz. Süleyman da suyun yerini gösteren Hüdhüd'ü aradı ama bulamadı.” Söz konusu olayın “karınca vadisinden ayrıldıktan sonra” gerçekleştiğini bildiren rivayetin bu kısmı görebildiğimiz kadarıyla ilk defa burada aktarılmıştır. Rivayetin diğer kalan kısmı ise daha önceki birçok tefsirde söz konusu Hüdhüd'ün aranmasıyla ilgili aktarılan en meşhur sebeptir. İkinci sebep olarak o, Kuşların Hz. Süleyman'ı gölgelendirdiği sırada Hüdhüd'ün bulunduğu yerden ona güneş vurmasını anlatan ve yine daha önce birçok tefsirde geçmiş olan rivayeti râvisiz bir şekilde aktarmıştır.⁵⁴⁰ Buraya kadar olan kısımda o, birkaç farklı ifade dışında kendinden önceki tefsirleri tekrar etmiştir.

Akabinde İbnü'l-Cevzî, Hz. Süleyman'ın Hüdhüd'ü nasıl cezalandıracağına dair “Cumhur ve İbn Abbas'a göre tüyünü yolmak” olduğunu söylemiş ve ardından yukarıda Sa'lebî'nin tefsirinde yer alan rivayetleri birebir râvileriyle birlikte aktarmıştır.⁵⁴¹ Sa'lebî'nin söz konusu ceza hakkında râvisiz aktardığı rivayetleri ise o, —daha önce Sa'lebî'nin hocası Sülemî'nin tefsirinde de geçmesine rağmen— “Sa'lebî'nin sözü” diyerek aktarmıştır. Buradan anlaşılıyor ki Sa'lebî'nin tefsiri, bu tefsirin önemli kaynakları arasında yer almaktadır. Sonrasında o, ilk olarak Semerkandî'nin sonrasında Sa'lebî'nin aktardığı, Hüdhüd'ün diğer kuşlardan ayrılıp Sebe' diyarına uçtuğu ve orada bir başka Hüdhüd kuşuyla konuştuğu

⁵³⁶ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 482.

⁵³⁷ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 482.

⁵³⁸ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 482-483.

⁵³⁹ İbnü'l-Cevzî, *Zadü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, IV, 484.

⁵⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *Zadü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, IV, 485.

⁵⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *Zadü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, IV, 485.

hikâyeyi anlatan benzer ifadelerle “Tefsirde geçtiğine göre” diyerek aktarmıştır.⁵⁴² Burada onun rivayetin kaynağı olarak işaret ettiği “tefsir”, yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere Sa‘lebî’nin tefsiri olması muhtemeldir.

Sonrasında İbnü’l-Cevzî, Hüdhüd’ün haber getirdiği Sebe’ hakkında rivayetlere geçmeden önce yukarıda olduğu gibi önce “*femekese*”, “*Sebe*” gibi kelimelerin kıraat farklılıklarına değinmiştir.⁵⁴³ Akabinde o, Sebe’nin Araplardan bir adam olduğunu bildiren hadisi aktarmış ve ardından Sebe’ ismi hakkında dilsel bir tartışmaya yer vermiştir.⁵⁴⁴ Buraya kadar Sebe’ ile ilgili aktarılan rivayetler benzer şekilde Sa‘lebî’nin tefsirinde neredeyse aynı sırayla aktarılmıştır. İbnü’l-Cevzî, Sa‘lebî’nin tefsirinde olanları benzer şekilde tekrar etmekle birlikte sadece Sa‘lebî’den farklı olarak söz konusu dilsel tartışmaya kendisi de katılarak görüşlerin sonunda her iki görüşünde hatalı olduğuna dair bir yorumda bulunmuştur.⁵⁴⁵ Sonrasında o, Sebe’ hakkında daha önce birçok tefsirde Katâde’den aktarılan “Sebe’, Yemen’de Me’rib denilen bir yerdir ve onunla San’a arasında üç günlük yürüme mesafesi vardır.” şeklindeki rivayeti râvisiz bir şekilde aktarmıştır.⁵⁴⁶

Daha sonra İbnü’l-Cevzî, Sebe’ kraliçesi hakkında rivayetler aktarmıştır. İlk olarak o, Katâde’den şöyle bir rivayet aktarmıştır: “Onun tahtı altından ve ayakları da inci ve mücevherdendi, ebeveyninden biri cinlerdendi ve kadının ayaklarından birisinin arkası hayvan tırnağı gibiydi.”⁵⁴⁷ Sonrasında o, Mücâhid’in “Kadının ayakları merkep tırnağı gibiydi.” dediğini ve İbn Sâib’in (ö. 136/753) de “Kadının ayaklarında böyle bir durum yoktu, Hz. Süleyman’a cinler böyle söyledi.” dediğini aktarmıştır.⁵⁴⁸ Belkıs hakkında isrâîlî bilgilere yer veren bu rivayetler, kısım kısım daha önceki Mukâtil, Taberî ve İbn Ebû Hâtim, Sa‘lebî, Zemahşerî gibi birçok müfessirin tefsirlerinde daha çok Hz. Süleyman ve Belkıs ile ilgili âyetlerin altında aktarılmakla birlikte burada bu âyetin tefsirinde aktarılmıştır. Bunların ardından İbnü’l-Cevzî, Belkıs’ın tahtının ölçüsüyle ilgili Mukâtil’den – yukarıda Mukâtil’in tefsirinde yer alan- rivayet nakletmiştir.⁵⁴⁹

⁵⁴² İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî ilmi’t-tefsîr*, IV, 485.

⁵⁴³ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî ilmi’t-tefsîr*, IV, 485.

⁵⁴⁴ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî ilmi’t-tefsîr*, IV, 485-486.

⁵⁴⁵ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî ilmi’t-tefsîr*, IV, 486.

⁵⁴⁶ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî ilmi’t-tefsîr*, IV, 486.

⁵⁴⁷ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî ilmi’t-tefsîr*, IV, 486.

⁵⁴⁸ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî ilmi’t-tefsîr*, IV, 486.

⁵⁴⁹ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî ilmi’t-tefsîr*, IV, 486.

Son olarak İbnü'l-Cevzî, Hüdühüd'ün getirdiği haberin nasıl geçerli bir mazeret olduğuyula ilgili daha önce Taberî'nin tefsirinde aktarılmış olan –Hz. Süleyman'ın cihad etmeyi çok sevdiğini anlatan- rivayeti birebir aktarmıştır.⁵⁵⁰ Sonuç olarak İbnü'l-Cevzî, sadece birkaç farklı rivayet ve yorum aktarmakla birlikte genel olarak aktardığı rivayetlerle kendinden önceki tefsirleri özellikle de Sa'lebî'nin *el-Keşf ve 'l-beyân an tefsîri 'l-Kur'ân* adlı tefsirini tekrar etmiştir. Bunların yanında o, âyetlerdeki kıraat farklılıklarına oldukça fazla değinmiştir.

Önemli Eş'arî âlimlerinden biri olan ve aynı zamanda kelam, felsefe ve fıkıh usûlü gibi alanlarda yetkin bir müfessir olan Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), *Mefâtihu 'l-ğayb* adlı tefsirinde ilk olarak Hz. Süleyman'ın Hüdühüd'ü aramasının üç sebebi olduğunu özetle şu şekilde aktarmıştır: “Hüdühüd'ün nöbet yerini ihlal etmesi (Vehb b. Münebbih'in sözüdür), Hüdühüd suyun yerini bildiği için Hz. Süleyman'ın suya ihtiyaç duyması ve Hüdühüd'ün gölgelendirdiği yerden Hz. Süleyman'a güneş vurmasıdır.”⁵⁵¹ O, burada Taberî, İbn Ebû Hâtim, Sa'lebî gibi birçok müfessirin söz konusu sebeple ilgili farklı farklı aktardığı rivayetleri bu şekilde üç maddede toplamıştır. Sonrasında o, âyette geçen Hz. Süleyman'ın Hüdühüd'ü sorduğu soru cümlesiyle ilgili Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsirinde Arap dili ve belâgatı yönünden yaptığı incelemeleri birebir aktarmıştır.⁵⁵² Bu ve aşağıda gelecek alıntılardan da anlaşılacağı üzere Râzî'nin bu tefsirinde Zemahşerî'nin etkisi oldukça kuvvetlidir.

Bunların akabinde Râzî, Hz. Süleyman'ın Hüdühüd'e “Bana açık bir delil getirmedikçe onu elbette şiddetli bir azap ile cezalandıracağım veya onun kafasını keseceğim!” dediği âyetle ilgili fikhî bir bakış açısıyla yaklaşarak şöyle demiştir: “Böyle bir sözün söylenmesi, sadece mükellef kimseler yahut da mükellefiyet çağına yaklaşmış ve terbiye edilmeye elverişli kimseler için caizdir.”⁵⁵³ O, bu konuda daha önce söz konusu âyetin Hz. Süleyman zamanındaki kuşların mükellef varlıklar olduğuna dair rivayet aktaran Kuşeyrî ve İbnü'l-Arabî ile benzerlik göstermiştir. Bunun ardından o, âyette geçen söz konusu ceza hakkında Zemahşerî'nin tefsirinde aktardığı ceza türlerini birebir aktarmıştır.⁵⁵⁴

⁵⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü 'l-mesîr fî ilmi 't-tefsîr*, IV, 486.

⁵⁵¹ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu 'l-ğayb*, XXIV, 550

⁵⁵² Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu 'l-ğayb*, XXIV, 550.

⁵⁵³ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu 'l-ğayb*, XXIV, 550.

⁵⁵⁴ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu 'l-ğayb*, XXIV, 550.

Daha sonra Râzî, Sebe' haberini Hüdhüd'ün bilip Hz. Süleyman'ın bilmemesiyle ilgili Zemahşerî'nin değerlendirmesini aktarmıştır.⁵⁵⁵ O, Zemahşerî'den aktardığı rivayetlerde onun ismini zikretmemiştir. Sonra o, Sebe' ismiyle ilgili kıraat farklılıklarını ve Sebe''nin ne ismi olduğuyla ilgili tartışmayı Zemahşerî'nin tefsirindekine benzer şekilde aktarmıştır. Akabinde o, yine Zemahşerî'nin âyette geçen “*min Sebe'in bi-nebein*” ibaresiyle ilgili yaptığı belâgat açısından inceleme ve değerlendirmelerini aktarmıştır.⁵⁵⁶

Bunları müteakip Râzî, Sebe' kraliçesi hakkında ise yine Zemahşerî'nin aktardığı rivayeti aynı şekliyle aktarmıştır. Ardından o, âyette Hüdhüd'ün Sebe' kraliçesinin tahtı hakkında “*arşün azîm*” (büyük arş) demesiyle ilgili iki soru sormuştur: “Birincisi, Hüdhüd Hz. Süleyman'ın saltanatını bildiği halde nasıl Belkıs'ın tahtını “*arşün azîm*” olarak nitelemiştir? İkincisi, Allah'ın arşını hakkında kullanılan “*arşün azîm*” ifadesini nasıl Belkıs'ın tahtı için kullanmıştır?”⁵⁵⁷ O, birinci sorunun cevabını Zemahşerî'den aktarmıştır.⁵⁵⁸ İkinci sorunun cevabını ise şu şekilde vermiştir: “Belkıs'ın tahtı, kendi soyundan gelen hükümdarlara nisbetle büyüktür. Allah'ın arşı ise yerde ve gökte yarattığı tüm şeylere nisbetle büyüktür.”⁵⁵⁹ Burada “*arşün azîm*” ile ilgili aktarılan ilk soru ve onun cevabı Zemahşerî'ye ait olmakla birlikte Râzî, söz konusu ifadeye kelâmî açıdan yaklaşarak Zemahşerî'den farklı ikinci bir soru sormuştur.

Son olarak Râzî, Hüdhüd'ün konuşmasıyla ilgili kelâmî meselelere girerek mülhitlerin ve Mu'tezile'nin bu konudaki görüşlerini aktarıp onlara cevaplar vermiştir.⁵⁶⁰ Sonuç olarak Râzî, bu tefsirinde daha önce değinilmemiş özgün kelâmî meselelere yer vermekle birlikte aktardığı çoğu rivayetle Zemahşerî'yi tekrar etmiştir.

Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'den sonra gelen bir diğer Endülüslü Mâlikî fakihi İmam Kurtubî (ö. 671/1273), *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an* isimli tefsirinde söz konusu incelediğimiz âyetlerle ilgili kendi dönemine kadar oluşan tefsir malzemesinin neredeyse tamamını bir araya getirerek özet halinde aktarmıştır. O, tefsir literatüründe fikhî, kelâmî, işârî, ahlakî, dilbilimsel ve kıraat farklılıklarına dair tüm alanlarda girilen meseleleri, aktarılan rivayet ve görüşleri konularına göre başlıklara ayırarak düzenli bir şekilde nakletmiştir.

⁵⁵⁵ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXIV, 550.

⁵⁵⁶ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXIV, 551.

⁵⁵⁷ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXIV, 551.

⁵⁵⁸ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXIV, 551.

⁵⁵⁹ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXIV, 551.

⁵⁶⁰ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXIV, 551-552.

Bununla birlikte o, açtığı başlıklar altında daha önce nakledilmiş rivayet ve görüşleri aktarmakla birlikte kendi görüşlerine ve kendi görüşlerini destekleyecek tefsirden farklı kaynaklardan rivayetlere de - daha çok fikhî meselelere dair açtığı başlıklarda- yer vermiştir. Ayrıca o, çok az bir kısmı hariç aktardığı tüm rivayet ve görüşleri kaynaklarıyla birlikte aktarmıştır. Onun kullandığı kaynaklar arasında çoğu klasik tefsir yer almakla birlikte neredeyse her başlık altında kendisi gibi Endülüslü fakih olan İbnü'l-Arabî ve İbn Atıyye'nin isminin geçmesi dikkat çekicidir. Tüm bu özelliklerinden dolayı tefsir, oldukça hacimlidir. Bu sebepten tefsir, ihtiva ettiği rivayetler –önceki tefsirlerin özeti mahiyetinde olduğundan- üzerinden değil oluşturulan başlıklar üzerinden incelenecektir.

Kurtubî, bu âyetlerle ilgili ilk olarak “Hz. Süleyman’ın Hüdhd’ü Araştırmasının Sebebi” diye bir başlık açarak burada daha önce aktarılmış söz konusu sebepleri özetler nitelikte râvileriyle birlikte aktarmıştır.⁵⁶¹ İkinci olarak o, “Devlet Başkanının Yönettikleriyle İlgilenmesi” şeklinde bir başlık açarak daha önce İbnü'l-Arabî'nin de değindiği fikhî bir meseleyi ele almış ve bu âyetin hükümdarın tebaasını araştırma ve korumasına delil olduğuna dair rivayetler aktarmıştır.⁵⁶² Üçüncü olarak o, “*Hüdhd’ü Niçin Göremiyorum?*” şeklinde âyetten bir kesiti başlık haline getirerek Hz. Süleyman’ın Hüdhd’ü niçin bu üslupla sorduğunu ele almış ve bu konuda aktarılan dilsel izahlara ve işârî rivayetlere yer vermiştir.⁵⁶³ Dördüncü olarak o, “Verilecek Cezaların Ölçüsü” şeklinde bir başlık açarak yine fikhî bir meseleyi ele almış ve devamında Hz. Süleyman’ın Hüdhd’ü nasıl cezalandıracağına dair rivayetleri aktarmıştır.⁵⁶⁴ Beşinci olarak o, “Çok Geçmeden Gelen Hüdhd” diye bir başlık açarak bu âyette yer alan “*femekese*” fiiliyle ilgili kıraat farklılıklarını aktarmış ve bu fiilin hem Hüdhd’e hem de Hz. Süleyman’a ait olma ihtimaline değinmiştir.⁵⁶⁵

Altıncı olarak Kurtubî, “Hüdhd’ün Getirdiği Haber” şeklinde bir başlık açarak burada Hüdhd’ün Hz. Süleyman’ın bilmediği bir haberi getirmesinden dolayı daha önce değinilmemiş kelâmî bir meseleye değinmiş ve “Bu âyet, peygamberlerin gaybı bildiğine dair görüşleri reddetmektedir.” demiştir.⁵⁶⁶ Yedinci olarak o, “Sebe’ Hakkında Gelen Haber” diye bir başlık açarak Sebe’ ismiyle ilgili kıraat farklılıklarını ve onun ne ismi olduğuna dair

⁵⁶¹ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, XIII,149-150.

⁵⁶² Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, XIII,150-151.

⁵⁶³ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, XIII,151-152.

⁵⁶⁴ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, XIII,152-153.

⁵⁶⁵ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, XIII,153-154.

⁵⁶⁶ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, XIII,154.

rivayetleri aktarmıştır. O burada Sebe' ile ilgili daha önceki birçok tefsirde geçmiş olan bir rivayeti Gaznevî'nin *Uyûnü'l-Meânî* eseri gibi farklı bir kaynaktan aktarmayı tercih etmiştir. Bununla birlikte o, bu başlık altında Sebe''nin nasıl bir isim olduğuna dair dilsel tartışmaları da uzunca aktarmıştır.⁵⁶⁷ Sekizinci olarak o, daha önce İbnü'l-Arabî'nin değindiği fikhî/ahlakî bir meseleyi “Küçüğün Büyüğe ve Öğrencinin Hocaya ‘Ben senin bilmediğin bir şey biliyorum’ Demesi Caiz mi?” şeklinde bir başlık atarak aktarmış ve devamında İbnü'l-Arabî'den farklı olarak bunun caiz olduğuna dair sahebeden örnekler aktarmıştır.⁵⁶⁸

Dokuzuncu olarak Kurtubî, “Hz. Süleyman'ın Sebe' Diyarından Haberinin Olmaması ve Cinlere Dair Hükümler” şeklinde bir başlık açarak daha önce Zemahşerî'nin değindiği Hz. Süleyman'ın bu durumu bilmemesin nasıl mümkün olduğuna dair bir konuyu ele almış ve ardından Belkıs'ın annesinin cinlerden olduğunu bildiren rivayetten yola çıkarak İbnü'l-Arabî'nin de değindiği insanla cinin evlenmesinin caiz olup olmadığı gibi kelâmî bir meseleye yer vermiştir. Bu meselede İbnü'l-Arabî'den farklı olarak cinlerin yemek yediklerine dair kaynaklarıyla birlikte birkaç hadis nakletmiştir.⁵⁶⁹ Onuncu olarak o, “Kadının Yöneticiliği ve Hâkimliği” şeklinde bir başlık açarak yine daha önce İbnü'l-Arabî'nin de değindiği fikhî bir meseleyi ele almış ve bu konudaki farklı görüşleri aktarmıştır.⁵⁷⁰ Son olarak o, “Sebe' Kraliçesinin Sahip Olduğu Şeyler” diye bir başlığa yer vermiş ve Belkıs'ın sahip olduğu tahtın özelliklerine dair rivayetler aktarmıştır. Bununla birlikte daha önce Râzî'nin değindiği Allah'ın arşı hakkında kullanılan “*arşün azîm*” ifadesini nasıl Belkıs'ın tahtı için kullanıldığı meselesini aktarmıştır.⁵⁷¹

Sonuç olarak Kurtubî, söz konusu âyetlerle ilgili kendi dönemine kadar tefsir literatüründe ne kadar değinilmiş farklı mesele ve aktarılmış farklı rivayet ve görüş varsa aktarma gayretinde olmuştur. Bu bakımdan onun *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an* isimli bu tefsiri, Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* tefsiri ve İbn Ebû Hâtim'in *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm* tefsiri gibi bir tefsir ansiklopedisi niteliği taşımaktadır. Bununla birlikte o, kendi dönemine kadar olan rivayet ve görüşleri ve farklı İslami alanlara dair meseleleri özetlemek suretiyle yöntem olarak onlardan ayrılmıştır. Bunun yanında değindiği

⁵⁶⁷ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, XIII,154-155-156.

⁵⁶⁸ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, XIII,156.

⁵⁶⁹ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, XIII,156-157.

⁵⁷⁰ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, XIII,158.

⁵⁷¹ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, XIII,159.

meselelere bakıldığında; kelâmi meselelerin daha çok Zemahşerî ve Râzî kaynaklı olduğu ve fikhî meselelerin ise İbnü'l-Arabî kaynaklı olduğu göze çarpmaktadır.

Şafîî fakihi ve Eş'arî âlimi olan Kadı Beyzâvî (ö. 691/1291), *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* adlı tefsiri, yukarıda incelenen Râzî'nin *Mefâtîhu'l-ğayb* tefsiri gibi Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* isimli tefsiri ile birebir ilişkili bir tefsirdir. Bu sebepten tefsir, *el-Keşşâf* ile mukayese yapılarak paralel oldukları ve farklılaştıkları konular ortaya konularak incelenecektir. Beyzâvî, tefsirinde ilk olarak Hz. Süleyman'ın Hüdühüd'ü nasıl cezalandıracağına dair *el-Keşşâf* tefsirine paralel olarak orada nakledilen söz konusu ceza türlerinden bir kısmını aktarmıştır.⁵⁷² Ardından o, Hz. Süleyman'ın Hüdühüd'ü niçin boğazlayacağına dair Zemahşerî'nin yaptığı yorumun “Kendi cinsine ibret olması içindir.” kısmını onun ismini zikretmeden aktarmıştır.⁵⁷³ Bunun akabinde ise o, Zemahşerî'den farklı olarak Hz. Süleyman'ın Hüdühüd'ü sorma cümlesiyle ilgili dilsel izahta bulunmuş ve âyette geçen “*leye'tiyennî*” fiiliyle ilgili kıraat farklılığına değinmiştir.⁵⁷⁴

Daha sonra Beyzâvî, Sebe' diyarından gelen haberi Hüdühüd'ün bilip Hz. Süleyman'ın bilmemesiyle ilgili Zemahşerî'nin yorumunu aktarmıştır.⁵⁷⁵ O, Zemahşerî'den aktardığı görüş ve rivayetleri Zemahşerî'yi zikretmeden râvisiz bir şekilde aktarmıştır. Akabinde o, Hz. Süleyman'ın Hüdühüd'ü sorduğu Mekke'den Yemen'e yolculuğunu anlatan ve daha önce Sa'lebî'nin tefsirinde Saîd b. Cübeyr'den nakledilen İbn Abbas rivayetini özet halinde râvisiz bir şekilde aktarmıştır.⁵⁷⁶

Sonrasında Beyzâvî, Sebe' kraliçesi hakkında daha önce İbn Ebû Hâtim'in tefsirinde Zühayr'den nakledilen “O, Belkıs bint Şerâhîl b. Mâlik b. er-Reyyân'dır.” şeklinde bir rivayet aktarmıştır.⁵⁷⁷ O, İbn Ebû Hâtim'in tefsirinde geçen bu rivayetin devamı olan “... ve annesi cinlerdendir.” kısmını aktarmamayı tercih etmiş ve sadece rivayetin baş kısmını aktarmıştır. Devamında o, Belkıs'ın tahtı için âyette niçin “*arşün azîm*” (büyük arş) denildiğine dair Zemahşerî'nin yorumunun özet halini aktarmıştır.⁵⁷⁸

⁵⁷² Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, IV, 157.

⁵⁷³ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, IV, 157.

⁵⁷⁴ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, IV, 158.

⁵⁷⁵ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, IV, 158.

⁵⁷⁶ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, IV, 158.

⁵⁷⁷ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, IV, 158.

⁵⁷⁸ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, IV, 158.

Son olarak Beyzâvî, söz konusu tahtın özelliği hakkında “O, otuza otuz zira veya seksene seksen zira ölçüsünde mücevherlerle süslü altından ve gümüşten bir tahttır.” şeklinde bir rivayet aktarmıştır. Beyzâvî’nin aktardığı bu rivayet, Sa‘lebî’nin tefsirinde geçen İbn Abbas rivayeti ile birçok tefsirde geçen Mukâtil rivayetinin birleşimidir. Sonuç olarak Beyzâvî’nin tefsirinde Taberî, İbn Ebû Hâtim, Sa‘lebî gibi müfessirlerin izlerine rastlanmakla birlikte Zemahşerî’nin etkisi oldukça fazla kendini göstermiştir. Beyzâvî, Zemahşerî’nin rivayet aktarma metodunu takip ederek aktardığı rivayet ve görüşlerin hiçbirinde kaynak ve râvi zikretmemiştir.

Hanefî mezhebinin en önemli temsilcilerinden olan Ebü’l-Berekât en-Nesefî’nin (ö. 710/1310), *Medarikü’t Tenzi’l- ve Hakaiku’t-Te’vil* isimli tefsiri; Râzî’nin *Mefâtihu’l-ğayb* ve Beyzâvî’nin *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vil* tefsirinden sonra Zemahşerî’nin *el-Keşşâf* tefsiriyle birebir ilişkili olan bir diğer tefsirdir. Aynı zamanda bu tefsir, Zemahşerî’yi tekrar etme bakımından Beyzâvî’nin tefsiriyle oldukça paralellik göstermektedir. Bu sebepten tefsir, *el-Keşşâf* ve *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vil* ile karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

Nesefî, tefsirinde ilk olarak Hz. Süleyman’ın Hüdhdüd’ü sorma cümlesiyle ilgili *el-Keşşâf* tefsirinde de yer alan dilsel incelemeleri benzer şekilde aktarmıştır.⁵⁷⁹ Ardından o, Hz. Süleyman’ın Hüdhdüd’ü niçin araştırdığına dair ilk olarak Sa‘lebî’nin tefsirinde nakledilmiş Mekke’den Yemen’e yolculuğunu anlatan ve Hüdhdüd’ün suyun yerini bildiği için araştırıldığını bildiren rivayeti Beyzâvî gibi özet halinde aktarmıştır.⁵⁸⁰ İkinci olarak o, söz konusu Hüdhdüd’ün bir diğer araştırılma sebebi olarak kuşların Hz. Süleyman’ı gölgelendirdiği sırada Hüdhdüd’ün bulunduğu yerden Hz. Süleyman’a güneş vurmasıyla onun yokluğunu fark ettiğini ve ardından Hz. Süleyman’ın emri ile Hüdhdüd’ün bulunmasını anlatan Zemahşerî’nin aktardığı rivayeti râvisiz bir şekilde aktarmıştır.⁵⁸¹

Daha sonra Nesefî, Hz. Süleyman’ın Hüdhdüd’ü nasıl cezalandıracağına dair Zemahşerî’nin *el-Keşşâf* tefsirindeki rivayetleri birebir aktarmıştır.⁵⁸² Akabinde o, âyette geçen Hz. Süleyman’ın “Hüdhdüd’ü kesinlikle ya kafasını keseceğim ya onu ağır bir şekilde cezalandıracağım ya da o bana açık bir delil getirecek!” cümlesi hakkında yine Zemahşerî’nin

⁵⁷⁹ Nesefî, *Medarikü’t Tenzi’l- ve Hakaiku’t-Te’vil*, VII, 547.

⁵⁸⁰ Nesefî, *Medarikü’t Tenzi’l- ve Hakaiku’t-Te’vil*, VII, 547.

⁵⁸¹ Nesefî, *Medarikü’t Tenzi’l- ve Hakaiku’t-Te’vil*, VII, 547.

⁵⁸² Nesefî, *Medarikü’t Tenzi’l- ve Hakaiku’t-Te’vil*, VII, 547-548.

Arap dili ve belâgatı açısından incelemelerini birebir aktarmıştır.⁵⁸³ Bununla birlikte o, Beyzâvî gibi âyetle geçen “*leye'tiyenni*” fiiliyle ilgili kıraat farklılığına da değinmiştir.⁵⁸⁴

Bunları mütekaip Neseî, Sebe' diyarından gelen haberi Hüdüh'ün bilip Hz. Süleyman'ın bilmemesiyle ilgili “Hz. Süleyman'ın ilmi hususunda sınanması için Allah Hüdüh'e bu haberi bildirdi.” şeklinde yine Zemahşerî'nin değerlendirmesine benzer bir açıklamada bulunmuştur.⁵⁸⁵ Ardından o, bu âyetle ilgili Zemahşerî'nin aktardığı Râfizîlerle ilgili olan kelâmî rivayeti birebir aktarmıştır.⁵⁸⁶ O da Beyzâvî gibi Zemahşerî'den aktardığı görüş ve rivayetleri Zemahşerî'yi kaynak göstermeden aktarmıştır.

Sonrasında Neseî, Zemahşerî'den farklı olarak âyetle geçen “*femekese*” fiiliyle ilgili kıraat farklılıklarını aktarmıştır.⁵⁸⁷ Devamında ise o, Zemahşerî'nin aktardığı Hüdüh'ün haber getirdiği “Sebe” ismi ile ilgili kıraat farklılıklarını, bununla bağlantılı olarak Sebe'nin ne ismi olduğuyla ilgili görüşleri ve “*min Sebe'in bi-nebein*” ibaresinine dair belâgat açısından incelemelerini özetleyerek aktarmıştır.⁵⁸⁸

Son olarak Neseî, Sebe' kraliçesine, onun sahip olduğu büyük tahtın özelliklerine ve onun Hz. Süleyman'a nasıl gizli kaldığına dair Zemahşerî'nin tefsirinde yer alan rivayet ve görüşleri birkaç küçük farklılık dışında benzer şekilde aktarmıştır.⁵⁸⁹ Sonuç olarak Neseî'nin tefsirinin, buraya kadar aktarılan paralelliklerden hareketle *el-Keşşâf* tefsirinin bir özeti mahiyetinde olduğu söylenebilir. Bu tefsirde incelenen âyetler bazında *el-Keşşâf* ile ilişkili diğer Râzî ve Beyzâvî'nin tefsirlerine göre Zemahşerî'nin etkisi daha fazla gözlemlenmektedir. Bunların yanında Neseî, burada aktardığı rivayet ve görüşlerde Zemahşerî ve Beyzâvî gibi hiç kaynak ve râvi ismine yer vermemiştir.

Meşhur sûfî Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) öğrencisi mutasavvıf Abdürrezzâk el-Kâşânî (ö. 736/1335), *Tefsir-i Kebir/Te'vilât*⁵⁹⁰ isimli tefsirinde karınca ile ilgili âyetlerde olduğu gibi burada da Hüdüh ile ilgili âyetlere daha önce incelenen hiçbir sûfî müfessirde eşine rastladığımız bir yöntemle yaklaşmış ve âyetleri Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf anlayışına göre te'vil etmiştir. Tefsirde yapılan te'vil üzerinde Muhyiddin

⁵⁸³ Neseî, *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vil*, VII, 548.

⁵⁸⁴ Neseî, *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vil*, VII, 548.

⁵⁸⁵ Neseî, *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vil*, VII, 548-549.

⁵⁸⁶ Neseî, *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vil*, VII, 549.

⁵⁸⁷ Neseî, *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vil*, VII, 549.

⁵⁸⁸ Neseî, *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vil*, VII, 549.

⁵⁸⁹ Neseî, *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vil*, VII, 549-550.

⁵⁹⁰ Süleyman Uludağ, “Kâşânî, Abdürrezzâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXV, 5.

İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf anlayışına hâkim olmadığımızdan yorum ve değerlendirme yapamayacağımız için ve bunun yanında söz konusu tefsirin hiçbir tefsirle kıyaslanma imkânı olmadığından tefsirin bu kısmı aktarılmayacaktır.

Hanbelî âlimi ve müfessir olan İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), *Bedâi'ut-Tefsir* isimli tefsirinde ilk olarak Hüdühüd'le ilgili daha önce birçok tefsirde aktarılmış olan ve onun yer altı su kaynaklarını görebildiğini bildiren rivayeti kendi cümleleri ile aktarmıştır.⁵⁹¹ Onun bu rivayeti aktarma biçimi oldukça farklıdır. O, bu rivayeti; rivayet edildiğine dair hiçbir bilgiye yer vermeden “Hüdühüd kuşu, yer altı su kaynaklarını gören çok basiretli bir kuştur.” şeklinde tefsir rivayeti değil de ansiklopedik bilgi tarzında sunmuştur. Daha sonra o, Hüdühüd'ün Sebe' ile ilgili haberi aktarmadaki üslubunun güzelliğine şu şekilde dikkat çekmiştir: “Hüdühüd, ‘Senin bilmediğin bir şey öğrendim ve sana Sebe’ hakkında önemli bir haber getirdim.’ diye söze girerek berâat-i istihlâl (söze güzel giriş yapma) sanatını kullanmış ve Hz. Süleyman'ı vereceği haberle ilgili heyecanlandırıp ona kulak vermesini sağlamıştır.” Görüldüğü üzere o, âyette Hüdühüd'ün kullandığı üslubu Zemahşerî gibi Arap belâgatı açısından incelemiştir. O, bu üslup güzelliğine dikkat çektikten sonra devam âyetlerle ilgili daha fazla yorum ve incelemeye yer vermemiştir.

Sonuç olarak İbn Kayyim, tefsirinde bu âyetlerle ilgili diğer tefsirlere nazaran çok kısa denilebilecek açıklamalar ve aktarımlar yapmıştır. Fakat bununla birlikte o, tefsirinde kullandığı farklı üslubu, âyetleri Hüdühüd kuşu ve karınca gibi karakter odaklı okuması ve onlara dair özellikle karıncalara dair tefsir kaynaklarında yer almayan bilgi ve hikâyeler aktarması gibi özellikleriyle dikkat çekmiştir.

Şafiî fakihlerinden önemli bir muhaddis, tarihçi ve müfessir olan İbn Kesîr (ö. 774/1373), *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim* adlı tefsirinde ilk olarak Hz. Süleyman'ın Hüdühüd'ü niçin sorduğuna dair Hz. Süleyman'ın Hüdühüd'ü suyun yerini gösterdiği için aradığını bildiren ve Nâfi' ile İbn Abbas'ın diyalogunu içeren söz konusu sebep hakkında tefsirlerde meşhur olmuş İbn Abbas rivayetini aktarmıştır.⁵⁹² O bu rivayeti, tüm râvilerini özetler nitelikte “Mücâhid, Said b. Cübeyr ve başkaları İbn Abbas'tan ve başkalarından şöyle aktarmışlardır” diyerek nakletmiştir. Onun söylediği gibi bu rivayet; daha önceki Yahyâ b. Sellâm, Taberî, İbn Ebû Hâtim, Sa'lebî gibi birçok tefsirde Muhammed b. Râşid et-Teymî,

⁵⁹¹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâi'ut-Tefsir*, III, 246.

⁵⁹² İbn Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim*, VIII, 174.

Said b. Cübeyr, Mücâhid gibi râviler kanalıyla İbn Abbas'tan aktarılırken aynı zaman da Mücâhid, İkrime gibi râvilerden de aktarılmıştır.

Bunun ardından İbn Kesîr, Hüdhd'ün yer altı suyunu görmesinin mümkün olabileceğine dair buna benzer yerin altını gördüğünü anlatan bir adamın hikâyesini Hafız İbn Asâkir'in bir biyografi eserinden nakletmiştir.⁵⁹³ Görüldüğü üzere onun, aktardığı rivayeti desteklemek için daha önce hiçbir tefsirde aktarılmayan ve tefsir harici bir kaynak olan bir biyografi türü eserden hikâye aktarması tefsir geleneğinde görebildiğimiz kadarıyla eşine rastlanmayan oldukça farklı bir metottur. Devamında o, Hz. Süleyman'ın Hüdhd'ü sorma sebebi hakkında ikinci sebep olarak daha önce Taberî'nin Vehb b. Münebbih'ten aktardığı ve Hz. Süleyman'ın Hüdhd'ü nöbet yerinde göremediği için aradığını anlatan rivayeti Muhammed b. İshak'tan aktarmıştır. Onun bu iki rivayeti kendisi gibi muhaddis ve tarihçi olan İbn Asâkir ve İbn İshak gibi kişilerden aktarması dikkat çekicidir. Ardından o, yukarıda İbn Ebû Hâtim'in tefsirinde Hasan-ı Basrî'den aktarılan Hüdhd'ün isminin Anber olduğuna dair rivayeti hem İbn Ebû Hâtim'in hem de Hasan-ı Basrî'nin adını zikrederek aktarmıştır.⁵⁹⁴ Görüldüğü üzere o, daha önceki muhaddis müfessirler gibi –örneğin İbn Ebû Hâtim gibi- rivayet aktarımında kaynak ve râvi zikretmeye özen göstermiştir.

Daha sonra İbn Kesîr, Hz. Süleyman'ın Hüdhd'ü nasıl cezalandıracağına dair İbn Ebû Hâtim'in tefsirinde söz konusu ceza hakkında aktarılan ilk üç rivayeti aynı sıra ve râviyle bire bir aktarmıştır.⁵⁹⁵ Akabinde o, daha önce Semerkandî'nin tefsirinde râvisiz olarak aktarılan ve Hüdhd'ün diğer kuşlarla konuşmasını anlatan rivayeti Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) ve Abdullah b. Şeddâd'dan aktarmıştır.⁵⁹⁶ Ardından o, daha önce Sa'lebî'nin tefsirinde İkrime'den aktarılan ve Hüdhd'ün anne babasına yağtığı iyilikten dolayı bağışlandığını bildiren rivayeti Mücâhid'den aktarmıştır.⁵⁹⁷ Görüldüğü üzere o, aktardığı rivayetlerle kendinden önceki müfessirleri tekrar etmekle birlikte onlardan farklı olarak râvisiz rivayetleri râvileriyle birlikte ya da farklı râvilerle aktarmıştır.

Bunları müteakip İbn Kesîr, Hüdhd'ün haber getirdiği Sebe' kraliçesi hakkında birçok rivayet aktarmıştır. İlk olarak o, Sebe' kraliçesi hakkında rivayet aktarımına geçmeden

⁵⁹³ İbn Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim*, VIII, 175.

⁵⁹⁴ İbn Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim*, VIII, 175.

⁵⁹⁵ İbn Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim*, VIII, 176.

⁵⁹⁶ İbn Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim*, VIII, 176.

⁵⁹⁷ İbn Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim*, VIII, 176.

önce Sebe' ile ilgili "Sebe', Yemen hükümdarları olan Himyerlilere denir." şeklinde bir tarihî bilgi aktarmıştır.⁵⁹⁸ Onun tefsir ve hadis rivayetlerini râvileriyle birlikte aktarmada bu kadar özenliyen tarihî bilgi verirken kaynak belirtmemesi dikkat çekicidir. Sonrasında o, yukarıda olduğu gibi İbn Ebû Hâtim'in tefsirinde söz konusu kraliçe hakkında aktarılan sekiz rivayetin ilk yedi rivayetini aynı sıra ve râviyle bire bir aktarmıştır.⁵⁹⁹ O, farklı olarak sadece son aktardığı ve söz konusu kadının danışma kurulunda her birinin emrinde on bin adamı olan üç yüz on iki ileri gelen kişi olduğunu bildiren rivayetle ilgili şöyle bir yorumda bulunmuştur: "Bu sayı, Yemen hakkında yüksek bir rakam olmakla birlikte doğruya en yakın olandır."⁶⁰⁰

Son olarak İbn Kesîr, Sebe' kraliçesi Belkıs'ın tahtı hakkında rivayetler aktarmıştır. O, yine söz konusu taht hakkında İbn Ebû Hâtim'in tefsirinde geçen Züheyr ve İbn İshak rivayetlerini aktarmıştır.⁶⁰¹ Ardında o, "Tarihçilerin söylediğine göre" diyerek Belkıs'ın tahtı ve sarayı hakkında daha önceki tefsirlerde yer almayan tarihî bilgiler aktarmıştır.⁶⁰² Sonuç olarak, İbn Kesîr'in tefsiri, bu âyetler özelinde rivayet malzemesi bakımından önceki tefsirlerin özellikle İbn Ebû Hâtim'in tekrarı niteliğindedir. Bununla birlikte onun rivayetleri râvileriyle birlikte aktarması ve genelde muhaddislerden aktarması dikkat çekicidir. Aynı zaman da o, tefsirinde diğer müfessirlerden farklı olarak tarihî kaynaklardan farklı aktarımlar yapmıştır. Bu bölümde örneği olmasa da karınca ile ilgili âyetlerde görüldüğü üzere onun; rivayetleri eleştirme ve karşı çıkma bakımından Mâturîdî'den sonra en etkin isim olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı şeyhülislâmlarından Ebussuûd (ö. 982/1574), Râzî'nin *Mefâtihu'l-ğayb*, Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* ve Nesefî'nin *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vîl* tefsirleri gibi Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* tefsirinden oldukça fazla izler taşıyan *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* isimli tefsirinde ilk olarak Hz. Süleyman'ın Hüdhdü'ü nasıl cezalandıracağına dair Zemahşerî'nin tefsirinde nakledilen söz konusu ceza türlerinden üç tanesini onun gibi râvisiz bir şekilde aktarmıştır.⁶⁰³ Ardından o, Beyzâvî gibi Hz. Süleyman'ın Hüdhdü'ü niçin boğazlayacağına dair Zemahşerî'nin yaptığı yorumun

⁵⁹⁸ İbn Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim*, VIII, 177.

⁵⁹⁹ İbn Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim*, VIII, 177.

⁶⁰⁰ İbn Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim*, VIII, 177.

⁶⁰¹ İbn Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim*, VIII, 178.

⁶⁰² İbn Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim*, VIII, 178.

⁶⁰³ Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, VI, 279.

“Kendi cinsine ibret olması içindir.” kısmını onun ismini zikretmeden aktarmıştır.⁶⁰⁴ Devamında o, Hz. Süleyman’ın Hüdühüd’ü sorma cümlesiyle ilgili Beyzâvî’nin Zemahşerî’den farklı olarak yaptığı dilsel izahı ve âyette geçen “*leye ’tiyenni*” fiiliyle ilgili yine Beyzâvî’nin naklettiği kıraat farklılığını aktarmıştır.⁶⁰⁵ Görüldüğü üzere onun tefsirinde Zemahşerî’nin yanında Beyzâvî’nin de izleri göze çarpmaktadır.

Sonrasında Ebussuûd, Hz. Süleyman’ın Hüdühüd’ü niçin ve ne zaman sorduğunu anlatan Zemahşerî’nin tefsirinde “Hüdühüd kıssasının anlatıldığına göre” diyerek aktardığı uzun rivayeti aktarmıştır.⁶⁰⁶ Akabinde o, söz konusu Hüdühüd’ün bir diğer araştırılma sebebi olarak kuşların Hz. Süleyman’ı gölgelendirdiği sırada Hüdühüd’ün bulunduğu yerden Hz. Süleyman’a güneş vurmasıyla onun yokluğunu fark ettiğini ve ardından Hz. Süleyman’ın emri ile Hüdühüd’ün bulunmasını anlatan yine Zemahşerî’nin aktardığı rivayeti râvisiz bir şekilde aktarmıştır.⁶⁰⁷ Yine o da Beyzâvî ve Neseî gibi Zemahşerî’den aktardığı görüş ve rivayetleri Zemahşerî’yi zikretmeden râvisiz bir şekilde aktarmıştır.

Daha sonra Ebussuûd, Sebe’ diyarından gelen haberi Hüdühüd’ün bilip Hz. Süleyman’ın bilmemesiyle ilgili Zemahşerî’nin değerlendirmesini bire bir aktarmıştır.⁶⁰⁸ Ardından o, Hüdühüd’ün haber getirdiği “Sebe’” ismi ile ilgili Zemahşerî’nin değindiği kıraat farklılıklarını ve Sebe’ nin ne ismi olduğuyla ilgili Zemahşerî’nin naklettiği tartışmayı aktarmıştır.⁶⁰⁹ Devamında o, Sebe’ kraliçesi, onun tahtının özellikleri ve Hüdühüd’ün niçin onun tahtı için “*arşün azîm*” (büyük arş) dediğiyle ilgili Zemahşerî’nin aktardığı görüş ve rivayetleri benzer şekilde aktarmıştır.

Sonuç olarak Ebussuûd’un tefsiri; *el-Keşşâf* ile ilişkili diğer Râzî, Beyzâvî ve Neseî’nin tefsirlerine nazaran *el-Keşşâf* tefsirinden en çok alıntı yapan tefsirdir. Neseî, Zemahşerî’nin naklettiği görüş ve rivayetleri aktarırken çoğu zaman bir kısmını ya da özetleyerek aktarmıştır. Fakat Ebussuûd, Zemahşerî’den aktardığı rivayetleri hiç kısaltmadan birkaç ifade değişikliği dışında bire bir nakletmiştir. Dolayısıyla bu âyetler özelinde Neseî’nin tefsirine *el-Keşşâf* tefsirinin bir özeti diyecek olursak Ebussuûd’un tefsirine *el-Keşşâf* tefsirinin bire bir tekrarı diyebiliriz. Bununla birlikte onun tefsirinde Zemahşerî’nin

⁶⁰⁴ Ebussuûd, *İrşâdü’l-akli’s-selîm*, VI, 279.

⁶⁰⁵ Ebussuûd, *İrşâdü’l-akli’s-selîm*, VI, 279.

⁶⁰⁶ Ebussuûd, *İrşâdü’l-akli’s-selîm*, VI, 279.

⁶⁰⁷ Ebussuûd, *İrşâdü’l-akli’s-selîm*, VI, 280.

⁶⁰⁸ Ebussuûd, *İrşâdü’l-akli’s-selîm*, VI, 280.

⁶⁰⁹ Ebussuûd, *İrşâdü’l-akli’s-selîm*, VI, 280.

yanında birkaç rivayette Beyzâvî'nin izlerini görmek mümkündür. Bir yandan da Beyzâvî, Nesefî ve Ebussuûd'un tefsirleri *el-Keşşâf* ile bire bir ilişkili olduklarından dolayı birbirlerine oldukça benzemektedirler. Ebussuûd da Zemahşerî, Beyzâvî ve Nesefî gibi aktardığı görüş ve rivayetlerin hiçbirisinde kaynak ve râvi zikretmemiştir.

Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* tefsiriyle paralellik gösteren inceleyeceğimiz son tefsir, Osmanlı dönemi sûfî müfessirlerden İsmâil Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Rûhu'l-Beyân* adlı tefsiridir. Bu bölümde tekrara düşmemek açısından tefsirin sadece farklılıklarına özet olarak değinilecektir. Bursevî'nin söz konusu âyetlerde geçen kelimeleri açıklamak için *el-Kâmûsü'l-Muhît* ve *el-Müfredât* gibi sözlük kaynaklarından faydalanması ve onların ismini zikretmesi daha önceki tefsirlerde görülmeyen bir metot olması açısından dikkat çekicidir.

Bununla birlikte Bursevî, ilgili âyetlerin altında Vâhidî'nin *el-Vâsît* tefsirinin ve kendisi gibi sûfî Necmeddîn-i Dâye'nin *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye* tefsirinin ismini kaynak olarak oldukça fazla zikretmiş ve onlardan dilsel izahlar, yorumlar ve rivayetler aktarmıştır. O, ismini kaynak olarak zikretmese de aktardığı birçok yorum ve rivayet Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* tefsiriyle bire bir ilişkilidir. Yine az da olsa tefsirde bazı rivayetlerde Sa'lebî'nin izlerini görmek mümkündür. Bunun yanında Bursevî'nin ilgili âyetlerin tefsirinde Farsça beyitler aktarması diğer tefsirlerde görülmeyen bir özelliktir. Bunlara ilaveten Bursevî, tefsirinde kendisi işârî yorumlarda bulunmakla birlikte daha çok bu tür rivayet ve yorumları *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye* tefsirine atıf yaparak aktarmıştır. Bu tefsir, *el-Keşşâf* tefsiriyle ilişkili diğer tefsirlerle bu âyetler özelinde kıyaslandığında; bu tefsirin onlara nazaran işârî yönü daha ağır basmakta ve bu tefsirde *el-Keşşâf* etkisinin onlara nazaran daha az olduğu ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ

Bu çalışmada hicri birinci yüzyıldan onuncu yüzyıla kadar olan tarihi süreçte yer alan belirli klasik tefsirler, üç dönem üzerinden Hz. Süleyman'ın hayvanlarla muhaveresi çerçevesinde ele alındı. Birinci bölümde Hz. Süleyman kıssasının Kur'an'da nasıl ele alındığı ve hangi bağlamlarda aktarıldığı incelendi ve klasik tefsirler kaynak alınarak açıklandı. Çalışmanın ana kısmı olan ikinci bölümde ise Hz. Süleyman'ın hayvanlarla muhaveresiyle ilgili klasik tefsirlerde birçok farklı rivayet malzemesi, yorum, görüş ve tefsir anlayışı olduğu tespit edildi.

Aynı zamanda tarihi süreç içerisinde klasik tefsirlerin bazı yönlerden birbirlerini tekrar ettiği bazı yönlerden de tamamen birbirlerinden farklılaştıkları görüldü. Bu tarihi aralıkta tefsirde gelenek haline gelmiş yaklaşım ve yöntemlerdeki dönüm noktaları ve kırılmalar saptandı.

Tedvin döneminde Mukâtil b. Süleyman, Süfyân es-Sevrî, Yahyâ b. Sellâm, Ferrâ ve Ebû Ubeyde gibi müfessirlerin tefsirlerinde ilgili âyetleri açıklayıcı az sayıda rivayetin daha çok senetsiz şekilde aktarıldığı, âyetlerdeki kelimelerin açıklanmasında –özellikle dilbilimsel tefsirlerde- istişhâda başvurulduğu ve âyetin anlaşılması için kısa açıklamalarla yetinildiği görülmektedir. Aynı zamanda bu dönemdeki tefsirlerde sonraki dönemdeki rivayet ağırlıklı tefsirlerde olduğu gibi âyetle geçen konuyla ilgili farklı görüşlere ve ihtilaflı meselelere yer veren yoğun rivayet aktarımı tercih edilmemektedir. Bu genellemelerin yanında tefsirlerin bazı kendine has özellikleri ve kendi dönemine göre farklılıkları bulunmaktadır. Mukâtil b. Süleyman’ın tefsiri dönemin genel özelliklerini yansıtmakla birlikte elimize ulaşan ilk tefsir olarak nitelenen bu tefsirde ilgili âyetlere dair isrâîlî rivayetlere de yer verilmesi dikkat çekicidir. Yahyâ b. Sellâm’ın tefsirinde ise ilk dönem tefsir örneklerine kıyasla oldukça fazla rivayet râvisiyle birlikte nakledilmektedir. Bu anlamda tedvin döneminin ilk tefsirleri arasında onun tefsiri, tefsir alanındaki tüm rivayet malzemelerini toplama ve senediyle aktarma geleneğinde -bu alanda dönüm noktası sayılan Taberî’den önce- bir kırılma olarak görülebilir. Ferrâ ve Ebû Ubeyde’nin dilbilimsel tefsirlerinde ise sadece kelime izahlarıyla yetinildiği görülmektedir.

Tedvin döneminin en önemli müfessirlerinin başında gelen Taberî, oldukça fazla rivayet malzemesi aktarmakta ve kaynağı çok güvenilir olmayan isrâîlî rivayetleri vermekten de –Belkıs’la ilgili bilgiler gibi- kaçınmamaktadır. Fakat bununla birlikte verdiği tüm rivayetlerin senetlerini zikretmeye özen göstermektedir. O, hicri üçüncü asra kadar olan tefsir alanındaki tüm rivayet malzemesini toplama ve senetleriyle aktarma geleneğinde dönüm noktası sayılabilir. Bu gelenekte olan bir diğer müfessir İbn Ebû Hâtim de kendi dönemine kadar olan rivayet malzemesini aktarmaktadır. Bununla birlikte o, diğer birçok tefsirden ve ona metot bakımından en çok benzeyen *Câmi’u’l-beyân* tefsirinden farklı olarak rivayetleri, art arda hiç araya girmeden ve kendi görüşünü belirtmeden aktarmaktadır. Aynı zamanda o, Taberî’de olduğu gibi rivayetleri; farklı tarik ve varyantlarını ve tüm senet zincirini zikrederek nakletmektedir. Onun tefsiri birkaç rivayette Yahyâ b. Sellâm ve Taberî’nin tefsirleriyle paralellik göstermekle birlikte oldukça farklı bir rivayet malzemesiyle öne çıkmaktadır. Tedvin döneminin ilk tefsirlerinde konuya dair az sayıda senetsiz rivayet ve dilsel izahlar yer

alırken sonraki tefsirlerde -Yahya b. Sellâm'ın ve özellikle Taberî ve İbn Ebû Hâtim'in tefsirlerinde- tefsir alanındaki oldukça fazla rivayet senediyle birlikte aktarılmaktadır. Dolayısıyla Taberî ve İbn Ebû Hâtim ile tefsirde tedvin döneminin büyük ölçüde tamamlandığını söylemek mümkündür.

Gelişim döneminde ise dönemsel ve çevresel şartların da etkisiyle âyetlerle ilgili tüm rivayetleri tedvin etme gayretinin yanında âyetlerden beslenerek fikhî, ahlâkî, kelâmî ve irfanî çıkarımlarda bulunma veya bu alanlarda tartışılan konulara âyetleri delil olarak kullanma gibi faaliyetlerin de tefsir kitaplarında yerini aldığı gözlemlenmektedir. Bu dönemin en önde gelen isimlerinden olan İmam Mâtürîdî, tefsirinde çağdaşları olan Taberî ve İbn Ebû Hâtim'den oldukça farklı bir metot benimsemektedir. Taberî ve İbn Ebû Hâtim, âyetlerin tefsirinde neredeyse hiç görüşlerini belirtmemekte ve rivayet malzemesini isnadındaki tüm râvileri zikretmeye özen göstererek aktarmaktayken; İmam Mâtürîdî ise onların aksine neredeyse tamamen kendi görüşlerine yer vermekte ve rivayet malzemesini de sadece ilk nakledenin ismini zikretmekle yetinerek oldukça az kullanmaktadır. İmam Mâtürîdî'nin bu tefsiriyle aslında tefsir geleneğinde bir kırılmanın gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Görülebildiği kadarıyla İmam Mâtürîdî'ye kadar oluşmuş tefsir geleneği ağırlıklı olarak rivayet nakli ve dilsel açıklamalar şeklinde ilerlerken İmam Mâtürîdî, ilk defa kendi görüş ve yorumlarını rivayet naklinin önüne geçirmektedir. O, bazı âyetlerin tefsirinde sadece kendi görüşünü zikrederek hiç rivayet nakletmezken bazen de o âyetin tefsirinde aktarılan meşhur birkaç rivayeti zikretmekte ve gerek gördüğü yerde de rivayetleri değerlendirme ve eleştiriye tabi tutmaktadır. Ayrıca o, tefsirinde kelâmî meselelere de değinmekte ve özellikle Mu'tezile ve Bâtıniyye gibi fırkaların bazı âyetlerle ilgili yorum ve görüşlerine yer vererek onlara cevaplar vermektedir.

Bu dönemin bir diğer müfessiri Semerkandî, söz konusu âyetlerin tefsirinde aktardığı bazı rivayetlerle kendinden önceki müfessirleri -Mukâtil b. Süleyman gibi- tekrar etmekle birlikte özellikle rivayetleri birleştirerek hikâye formunda aktarması ve diğer tefsir kaynaklarında yer almayan muhtevası oldukça farklı -İsrâiliyat kaynaklı olması muhtemel olan- rivayetleri ilk defa aktarması bakımından kendinden önceki müfessirlerden ayrılmaktadır. İsrâilî rivayetlerin tefsir geleneğine girmesinde bir dönüm noktası olarak kabul edilen Sa'lebî'den önce Semerkandî'nin tefsirini de söz konusu dönüşümde bir kırılma olarak görmek mümkündür.

Gelişim dönemine ait ve kendi dönemine kadar olan işârî rivayet ve yorumları bir araya getirmesiyle bilinen Sülemî, burada Ebû Bekr b. Tâhir, Cüneyd-i Bağdâdî, Ruveyym b. Ahmed, İbn Atâ, Ebû Ali Rûzbârî, Ca'fer el-Huldî, Ebü'l-Hasen el-Harakânî, Muhammed b. Ali Hakîm et-Tirmizî gibi ilk dönem sûfîlerin işârî görüş ve rivayetlerini nakletmektedir. Onun tefsirinde söz konusu ayetlerin tefsirinde muhaverenin tarihî boyutundan ziyade irfanî boyutunun öne çıkarıldığı görülmektedir. Sülemî'nin öğrencisi ve isrâilî rivayetlerin tefsir geleneğine girmesinde bir dönüm noktası olarak görülen Sa'lebî; Mukâtil, Yahyâ b. Sellâm, Taberî, Semerkandî gibi müfessirlerin tefsirlerinde daha önce aktarılmış rivayetleri (isrâilî rivayetler de dâhil) çoğu zaman daha ayrıntılı ve uzun halleriyle aktarmakta ve bunun yanında daha önce aktarılmamış isrâilî kaynaklı uzun hikâyeler de nakletmektedir. Bunlarla birlikte o, hadis kaynaklarında bulamadığımız bazı hadisler de aktarmaktadır. Bu dönemin bir başka müfessiri Mâverdî, aktardığı rivayetlerle kendinden önceki Yahyâ b. Sellâm, Taberî ve özellikle İbn Ebû Hâtim gibi müfessirleri tekrar etmekle birlikte konuya dair daha önce aktarılmamış özgün rivayetlere de tefsirinde yer vermektedir.

Bu dönemin bir diğer müfessiri olan Kuşeyrî'nin tefsir metodu açısından İmam Mâtürîdî ile benzer yönlerinin olduğunu söylemek mümkündür. O, rivayetlerle ilgili yorum ve eleştiri yapma bakımından İmam Mâtürîdî'ye benzemekle birlikte İmam Mâtürîdî'ye göre söz konusu rivayetlere dair daha yumuşak eleştiri ve yorumlarda bulunmaktadır. Bununla birlikte kelâmî meselelere ağırlık veren Mâtürîdî'den farklı olarak işârî rivayetlere (hocası Sülemî'den Hüdîd'ün nasıl cezalandırılacağına dair aktardığı rivayetler gibi) ve fikhî meselelere (ceza hukukuna dair çıkarımları gibi) tefsirinde yer vermektedir. Sa'lebî'nin öğrencisi olan Vâhidî, tefsir geleneğinde rivayetlere eleştirel yaklaşma ve gerek gördüğü yerde onlara karşı çıkma konusunda bir dönüm noktası saydığımız İmam Mâtürîdî'den sonra Kuşeyrî gibi bu tavrı tefsirinde devam ettirmektedir. Örneğin o, hocası Sa'lebî ve onun öncesinde Semerkandî'nin “ordunun havadan gittiğine” dair rivayetleri karşısında eleştirel bir tutum sergilemekte ve bu konuda onlara katılmamaktadır. Aynı zamanda onun bu tefsirinin, dilbilimsel rivayetleri oldukça fazla barındırdığından kendinden önceki tefsir geleneğinde oluşmuş söz konusu alandaki rivayet birikimini aktarmada bir kaynak eser olduğunu söylemek mümkündür.

Tefsirde tekâmül dönemine gelindiğinde ise Kur'an'ın Arap dili ve belâgatı açısından da incelenmeye başlandığı ve kelâmî, fikhî, işârî ve ahlakî gibi meselelerin ve çıkarımların öncesine göre daha ağırlık kazandığı görülmektedir. Bu dönemin en önemli müfessirlerinden Zemahşerî, Arap dili ve belâgatını tefsirine etkin bir şekilde uygulamakla tefsirde Kur'an'ın

ne söylediğinin yanında belâgat açısından nasıl söylediğinin de incelenmesinde bir dönüm noktası sayılabilir. Örneğin o, Hz. Süleyman ve ordusunun havadan gittiğine dair görüşünü Semerkandî ve Sa‘lebî gibi bu konuda meşhur olan Ka‘b rivayetlerini kullanarak şekillendirmemekte ve bunun yerine Arap dilindeki yetkinliğini kullanarak âyette geçen “*alâ*” harf-i ceri üzerinden aynı çıkarımda bulunmaktadır. Bununla birlikte o, âyette geçen “*min Sebe’in bi-nebein*” ibaresini belâgat açısından incelemekte ve “Bu ibare, sonraki âlimlerin Bedî‘ [belâgatın lafız ve mâna güzelliklerini esas alan sanat türü] diye adlandırdıkları bir söz türündendir.” demektedir. O, bunların yanında söz konusu incelenen âyetlerle ilgili rivayet aktarımında kendinden önceki müfessirleri -özellikle Semerkandî ve Sa‘lebî’yi- tekrar etmektedir. Fakat bununla birlikte o, özgün yorumlarıyla, ahlakî ve kelâmî çıkarımlarıyla ve özellikle de Arap dili ve belâgatını bu denli tefsirinde kullanmasıyla diğer tefsirlerden farkını ortaya koyarak tefsir geleneğinde çok etkin bir isim olmuştur. Onun etkisini kendisinden sonra gelen Râzî, Kadı Beyzâvî, Neseî, Ebussuûd ve İsmâîl Hakkı Bursevî gibi birçok müfessirde görmek mümkündür. Bunlara ilaveten onun aktardığı rivayet ve görüşlerin hiçbirinde kaynak ve râvi zikretmemesi oldukça dikkat çekicidir.

Bu dönemden bir diğer müfessir Ebû Bekir İbnü’l-Arabî, tefsirinde daha önceki tefsirlerde olmayan fikhî, kelâmî, işârî ve ahlakî gibi birçok alandaki meselelere yer vermektedir. İbnü’l-Arabî’nin çağdaşı olan Ebû’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, sadece birkaç farklı rivayet ve yorum aktarmakla birlikte genel olarak aktardığı rivayetlerle kendinden önceki tefsirleri özellikle de Sa‘lebî ve Vâhidî’nin tefsirini tekrar etmektedir. Bunların yanında o, âyetlerdeki kıraat farklılıklarına oldukça fazla değinmektedir.

Tekâmül döneminin önde gelen müfessirlerinden Râzî, incelenen âyetlerle ilgili tefsirinde özgün fikhî, ahlakî ve kelâmî çıkarımlarda bulunmakla birlikte aktardığı çoğu rivayetle Zemahşerî’yi tekrar etmektedir. Bu dönemin bir diğer müfessiri Kurtubî; Sa‘lebî, Vâhidî ve Zemahşerî gibi müfessirlerden birçok rivayet aktarmakla birlikte görebildiğimiz kadarıyla daha önce kendisinden rivayet aktarılmayan Süheylî ve Mehdevî gibi isimlerden farklı rivayetler naklederek tefsir literatürüne altıncı yüzyılda dahi söz konusu muhavereye dair yeni rivayetler kazandırmakta ve Râzî gibi tefsirinde özgün fikhî, ahlakî ve kelâmî çıkarımlarda bulunmaktadır. Bunun yanında o, söz konusu âyetlerle ilgili kendi dönemine kadar tefsir literatüründe ne kadar değinilmiş farklı mesele ve aktarılmış farklı rivayet ve görüş varsa neredeye hepsini tefsirinde özetlemektedir. Özetlediği meselelere bakıldığında

ise kelâmi meselelerin daha çok Zemahşerî ve Râzî kaynaklı olduğu ve fikhî meselelerin ise İbnü'l-Arabî kaynaklı olduğu göze çarpmaktadır.

Râzî'den sonra Kadı Beyzâvî'nin tefsirinde de Taberî, İbn Ebû Hâtim, Sa'lebî gibi müfessirlerin izlerine rastlanmakla birlikte Zemahşerî'nin etkisi oldukça fazla kendini göstermekte ve çoğu rivayette Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* tefsiri tekrar edilmektedir. Bununla birlikte o, Zemahşerî'nin rivayet aktarma metodunu takip ederek aktardığı rivayet ve görüşlerin hiçbirinde kaynak ve râvi zikretmemektedir. Zemahşerî'nin etkisinin çok yoğun gözlemlendiği Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin tefsirinin ise *el-Keşşâf* tefsirinin bir özeti mahiyetinde olduğu söylenebilir. Bu tefsirde incelenen âyetler bazında *el-Keşşâf* ile ilişkili diğer Râzî ve Beyzâvî'nin tefsirlerine göre Zemahşerî'nin etkisi daha fazla gözlemlenmektedir. Bunların yanında Nesefî, burada aktardığı rivayet ve görüşlerde Zemahşerî ve Beyzâvî gibi hiç kaynak ve râvi ismine yer vermemektedir.

Bu dönemin bir diğer müfessiri ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf alanında takipçisi Abdürrezzâk el-Kâşânî tefsirinde, daha önce işârî rivayetlere ağırlık veren Sülemî ve Kuşeyrî gibi sûfilerden tamamen farklı ve anlaşılması zor bir metot ve yaklaşım sergilemektedir. O, daha önce eşine rastlamadığımız bir yöntemle Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf anlayışına göre te'vil etmektedir. Bu dönemden bir başka müfessir İbn Kayyim el-Cevziyye, tefsirinde bu âyetlerle ilgili diğer tefsirlere nazaran çok kısa denilebilecek açıklamalar ve aktarımlar yapmaktadır. Fakat bununla birlikte o, tefsirinde kullandığı farklı üslubu, âyetleri Hüdhdü kuşu ve karınca gibi karakter odaklı okuması ve onlara dair özellikle karıncalara dair tefsir kaynaklarında yer almayan bilgi ve hikâyeler aktarması gibi özellikleriyle dikkat çekmektedir.

İmam Mâturîdî'den sonra rivayetleri eleştirme ve karşı çıkma metodunu en etkin kullanan bir diğer müfessir İbn Kesîr'dir. Bununla birlikte onun tefsiri, bu âyetler özelinde rivayet malzemesi bakımından önceki tefsirlerin, özellikle de İbn Ebû Hâtim tefsirinin tekrarı niteliğindedir. Bunun yanında onun rivayetleri râvileriyle birlikte aktarması ve genelde muhaddislerden aktarması dikkat çekicidir. Aynı zaman da o, tefsirinde diğer müfessirlerden farklı olarak tarihî kaynaklardan farklı aktarımlar yapmaktadır.

Zemahşerî'nin etkisinde olan bir diğer müfessir Ebussuûd Efendi, birkaç rivayet hariç tüm rivayetlerde Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* tefsirini bire bir tekrar etmektedir. O, Zemahşerî'den aktardığı rivayetleri birkaç ifade değişikliği dışında bire bir nakletmektedir. Bununla birlikte onun tefsirinde Zemahşerî'nin yanında birkaç rivayette Beyzâvî'nin izlerini

görmek de mümkündür. Beyzâvî, Neseî ve Ebussuûd'un tefsirleri *el-Keşşâf* ile bire bir ilişkili olduklarından dolayı birbirlerine oldukça benzemektedirler. Ebussuûd da Zemahşerî, Beyzâvî ve Neseî gibi aktardığı görüş ve rivayetlerin hiçbirisinde kaynak ve râvî zikretmemektedir. Son incelenen müfessir olan Bursevî'nin tefsiri de Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* tefsiriyle bire bir ilişkilidir. Bununla birlikte onun söz konusu âyetlerde geçen kelimeleri açıklamak için *el-Kâmûsü'l-Muhît* ve *el-Müfredât* gibi sözlük kaynaklarından faydalanması ve onların ismini zikretmesi daha önceki tefsirlerde görülmeyen bir metot olması açısından dikkat çekicidir. Bunun yanında o, tefsirinde kendisi işârî yorumlarda bulunmakla birlikte daha çok bu tür rivayet ve yorumları *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye* tefsirine atıf yaparak aktarmaktadır.

Sonuç olarak bu tezde, Hz. Süleyman'ın hayvanlarla muhaveresi üzerinden klasik tefsirlerlere belli ölçüde ışık tutulmuştur. Bunun neticesinde klasik tefsirler arasındaki yöntemsel birçok farklılığa dikkat çekilmiştir. Söz konusu muhavereye dair klasik tefsirlerde yer alan rivayet malzemesi, yorum, görüş ve kelâmî, fikhî, irfânî, ahlakî çıkarımlar tespit edilmiştir. Bu çalışma belli tefsirler çerçevesinde yapılmış olmakla birlikte, daha geniş bir kaynak havuzundan hareketle ve çağdaş tefsiri de kapsayacak şekilde yapılabilecek mukayeseli çalışmaların önünü açabilecektir.

KAYNAKLAR

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 1. Baskı. Kâhire: Dâru'l-hadîs, 1416/1995.
- Akkaya, Elif. “Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim Çerçevesinde Hz.Süleyman”. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi. 2013.
- Arıcı, Mustakim. “Bir Biyografinin Yeniden İnşası: Kadı Beyzâvî, İlişki Ağları ve Eserleri”. *İslâm Düşünce ve İlim Geleneğinde Beyzâvî ve îcî*. İkinci Klasik Dönem Sempozyumunda sunulan tebliğ. İSAM Konferans Salonu, İstanbul, 6-7 Nisan, 2018.
- Ateş, Süleyman. “Cüneyd-i Bağdâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. VIII, 119-121.
- Atik, Bilal. “Kral ve Peygamber Olarak Dâvûd (a.s.) ve Süleyman (a.s.) Kıssalarıyla Verilmek İstenen Mesajlar”. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi. 2008.
- Aydemir, Abdullah. “Hz. Süleyman (a.s.)”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983): 173-226.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı. 1. Baskı. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418/1998.
- Bereke, Abdülfettâh Abdullah. “Hakîm et-Tirmizî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XV, 196-199.
- Bilgin, Mehmet. “Kur'an'da Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman ile İlgili Ayetlerde Hakikat Ve Mecâz”. Yüksek Lisans Tezi. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi. 2016.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-sahîh*. Thk. Muhammed Züheyr b. Nasr. 1. Baskı. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Çelebi, İlyas. “Hızır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XVII, 406-409.
- Çelebi, Şevki. “Sâd Sûresi 30-40. Âyetleri Işığında Süleyman (as)'ın İmtihani”. Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi. 2016.
- Çetin, Abdurrahman. “Vâhidî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XLII, 438-439.
- Demir, Şehmus. *Mitoloji Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2019.

- Derveze, İzzet. *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*. Çev. Mehmet Yolcu. İstanbul: Düşün Yayıncılık. 2012.
- Durmuş, Zülfikar. "Sâd 30-33. Ayetler Bağlamında Hz. Süleyman -Klasik Tefsirlere Elestirel Bir Yaklaşım-". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/18 (Aralık 2008): 47-65.
- Ebussuûd, el-İmâdî Muhammed b. Muhammed b. Mustafa. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abülhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, t.y.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî. *Mecâzü'l-Kur'ân*. Thk. Fuat Sezgin. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1381/1961.
- Ebü'l-Leys es-Semerkandî, İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî. *Tefsîru'l Kur'an*. Çev. Mehmet Karadeniz. İstanbul: Sezgin Neşriyat, 1995.
- Erul, Bünyamin. "Yahudi Kültürü ve Hadisler". *İslam Araştırmaları Dergisi* 15 (2006): 193-201.
- es-Saîdî, Abdülmüteâl. *En Edebî Mesaj Kur'ân*. Çev. Doç. Dr. Hüseyin Elmalı. İzmir: Çağlayan Yayınları. 1997.
- Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. *Mefâtîhu'l-ğaybin* 3. Baskı. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000.
- Ferrâ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Me'âni'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî, Muhammed Ali en-Neccâr ve Abdülfettâh İsmâîl eş-Şelebî, 1. Baskı, Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, t.y.
- Güncel Türkçe Sözlük*. <https://sozluk.gov.tr> *Güncel Türkçe Sözlük*, "Bukağı", <https://sozluk.gov.tr/> (erişim 13.02.2021).
- Gökbulut, Süleyman. "Sufilerin Gözünde Hz. Süleyman". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2012): 105-130.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek 'ala's-sahîhayn*. Thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990.

- Hocaoğlu, Yunus. “Erzurum’da Kadı Beyzâvî’ye ait tefsir nüshası tespit edildi”. <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/erzurumda-kadi-beyzaviye-ait-tefsir-nushasi-tespit-edildi/2082624>. (erişim 26.04.2021).
- İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, Thk. Esad Muhammed et-Tayyib, 3. Baskı. Suud-i Arabistan: Mektebet-ü Nizar Mustafa el-Baz, 1419/1998.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *Bedâi'ut-Tefsir*. Çev. Harun Öğmü. İstanbul: Karınca & Polen Yayınları, 2011.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Tefsîrû'l-Kur'ani'l-azim*. Çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Karınca & Polen Yayınları, 2012.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 3. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn (aslında eserin müellifi: el-Kâşânî, Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebî'l-Ganâim Muhammed el-Kâşânî). *Tefsîr-i Kebîr/Te'vîlât*. Çev. Vahdettin İnce. 1. Baskı. İstanbul: Kitsan Yayınları, 2007.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. Çev. Doç. Dr. Abdülvehhab Öztürk. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2009.
- İsmâîl Hakkı Bursevî, İsmâîl Hakkı b. Mustafa Bursevî el-Hanefî el-Halvetî. *Rûhu'l-Beyân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- Kartal, Ataullah. “Kur'ân-ı Kerîm’de Dâvûd ve Süleymân (as) Kıssaları”. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi. 2009.
- Kaya, Şaban. “Kur'ân’da Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman Kıssalarının Değerler Eğitimi Açısından Tahlili”. Yüksek Lisans Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi. 2019.
- Kitabı Mukaddes Şirketi. *Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. Çev. Doç. Dr. Halil Altuntaş ve Dr. Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.

- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî. *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*. Çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Buruc Yayınları, 2001.
- Küçük, Raşit. "İbn Ebû Hâtim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XIV, 432-434.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Süheylî, Abdurahman b. Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXVIII, 30-32.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî. *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*. Çev. Mehmet Erdoğan. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. Thk. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîr-i Kebîr*. Thk. Abdullah Mahmud Şehhât. Çev. M. Beşir Ersoy. İstanbul: İşaret Yayınları, 2006.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Müsneü's-Sahîhü'l-Muhtasar binakli'l-adli ani'l-adli ilâ Rasulillâh sallemâlehu vealeyhi vesellem*. Thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, t.y.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî. *Medarikü't Tenzi'l- ve Hakaiku't-Te'vil*. Çev. Şerafettin Şenaslan. İstanbul: Ravza Yayınları, 2007.
- Öztürk, Rukiye. "Kitab-ı Mukaddes Ve Kur'an-ı Kerim'de Hz. Süleyman'ın Hükümdarlığı". Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi. 2018.
- Süfyân es-Sevrî, Ebû Abdillâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî. *Tefsîru's-Sevrî*. 1. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Şengül, İdris. "Kıssa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXV, 498-501.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir ve Mahmud Mahammed Şakir. 1. Baskı. Kâhire: Müessesetü'r Risâle, 1420/2000.
- Tüzün, İdris. "Kur'an'da Sembol ve Sembolik Anlatım (Neml Sûresi Süleyman (a.s) Kıssası Örneği)". Yüksek Lisans Tezi Süleyman Demirel Üniversitesi 2015.
- Uludağ, Süleyman. "Harakânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XVI, 93-94.
- Uludağ, Süleyman. "Kâşânî, Abdürrezzâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXV, 5.

- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *el-Basît fî tefsîri'l-Kur'ân*. Thk. Câmiatü'l-Îmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye. 1. Baskı. Riyad: Câmiatü'l-Îmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430/2009.
- Yahyâ b. Sellâm, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. Thk. Hind Şelebî. 1. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Yolcu, Muhammet. "İlk Dönem Tefsîr Kitapları ve Müellifleri". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (Güz, 2015): 54-107.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. Thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 1. Baskı. Beyrut: Alemü'l Kütüb, 1408/1988.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. "Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât". Çev. Dr. Muhammet Yılmaz, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/1 (2002): 155-189.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*. 3. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1987.

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Cavit		HONDI
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	Arapça (iyi)		İngilizce (iyi)
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2009	2013	Afyon Anadolu İmam-Hatip Lisesi
Lisans	2013	2018	İstanbul Şehir Üniversitesi
Yüksek Lisans	2018	2019	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Çalıştığı Kurum/lar	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1. İmam-Hatip	2019	Devam ediyor.	Eskişehir Seyitgazi İlçe Müftülüğü
Katıldığı Proje ve Toplantılar	Kur'an Kurslarında Hafızlık Projesi 2018-2019, Değerler Eğitim Merkezi , İstanbul , Türkiye		
Yayınlar:	Kur'an Tefsirine Tarihselci Yaklaşım (Lisans Bitirme Tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, 2018).		
İletişim (e-posta):			
		Tarih	09.07.2021
		İmza	
		Adı Soyadı	Cavit HONDI

